

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

AVRUPA BİRLİĞİ ENSTİTÜSÜ

AB SİYASETİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

AVRUPA'DA ERMENİ LOBİCİLİĞİ:

TÜRKİYE – AB İLİŞKİLERİNE ETKİSİ

Yüksek Lisans Tezi

DUYGU DAN

İstanbul, 2018

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

AVRUPA BİRLİĞİ ENSTİTÜSÜ

AB SİYASETİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

AVRUPA'DA ERMENİ LOBİCİLİĞİ:

TÜRKİYE – AB İLİŞKİLERİNE ETKİSİ

Yüksek Lisans Tezi

DUYGU DAN

Danışman: DOÇ. DR. ARMAĞAN EMRE ÇAKIR

İstanbul, 2018

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
AVRUPA BİRLİĞİ ENSTİTÜSÜ

ONAY SAYFASI

Enstitümüz AB Siyaseti ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Türkçe / İngilizce Yüksek Lisans Programı öğrencisi Duygu Dan'ın, **Avrupa'da Ermeni Lobiciliği: Türkiye – AB İlişkilerine Etkisi** konulu tez çalışması ..05..06..2018 tarihinde yapılan tez savunma sınavında aşağıda isimleri yazılı jüri üyeleri tarafından **OYBİRLİĞİ** OYÇOKLUĞU ile **BAŞARILI** bulunmuştur.

Onaylayan:

Doç. Dr. Armağan E. ÇAKIR

Danışman

.....
G.A.

Doç. Dr. Çiğdem NAS

Jüri Üyesi

.....
C.N.

Dr. Öğr. Üye. N. Aslı Şirin ÖNER

Jüri Üyesi

.....
A.S.

Onay
Prof. Dr. Muzaffer Dardan
Müdür

19/06/2018 tarih ve 2018/11...sayılı Enstitü Yönetim Kurulu kararı ile onaylanmıştır.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No.
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
TABLO LİSTESİ	v
KISALTMALAR	vi
1. GİRİŞ	1
2. KURAMSAL VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE	8
2.1. Ulus-Ötesicilik (Transnasyonalizm)	9
2.1.1. Ulus-Ötesi Alan	10
2.1.2. Ulus-Ötesiciliğin Varsayımları	13
2.1.3. Ulus-Ötesi Aktörlerin Sınıflandırılması	20
2.1.4. Ulus-Ötesi Aktörlerin Devletlerle İlişkisi	25
2.2. Diasporik Ulus-Ötesicilik ve Modern Diaspora Yaklaşımları	28
2.2.1. Diasporik Ulus-Ötesicilik	28
2.2.2. Diaspora ve Modern Diaspora Yaklaşımları	30
2.2.2.1. Tarihsel Perspektifte Diaspora Kavramı	30
2.2.2.2. Diasporaların Sınıflandırılması	37
2.2.3. Diasporalar ve Lobcilik Faaliyetleri	40
3. AVRUPA'DA ERMENİ DİASPORASI	46
3.1. Ermeni Diasporası'na Genel Bakış	47
3.1.1. Ermeniler'in Diasporalaşma Süreci	47
3.1.2. Ermeni Kimliği	59
3.1.3. Ermenistan ve Diaspora ile İlişkileri	70
3.1.4. Diaspora'ya ve Ermenistan'a Getirilen Güncel Eleştiriler	86

3.2. Avrupa’da Ermeni Lobileri	94
3.2.1. Avrupa Birliği Üyesi Ülkelerde Ermeni Lobi Kuruluşları	100
3.2.2. Avrupa Çapında Ermeni Lobileri	126
4. ERMENİ LOBİCİLİĞİNİN AVRUPA BİRLİĞİ-TÜRKİYE İLİŞKİLERİNE ETKİSİ	133
4.1. Avrupa Birliği’ne Üye Devletlerde Diasporik Lobicilik	139
4.2. Avrupa Birliği Kurumlarında Ermeni Lobiciliği	152
4.2.1. Avrupa Parlamentosu’nun Ermeni Meselesine İlişkin Tutumu ve Kararları	155
4.2.2. İlerleme Raporlarında Ermeni Meselesi	164
5. SONUÇ	173
KAYNAKÇA	188

ÖZET

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ivme kazanan küreselleşme beraberinde siyasal, sosyo-kültürel ve ekonomik radikal bir dönüşümü getirmiştir. Ulus-aşırılaşan yeni düzende uluslararası sistemin geleneksel normları, değerleri, aktörleri ve gündemi çeşitlenmiş ve farklılaşmıştır. Bu yapısal dönüşüm ve gelişim, ulus-devlet sınırlarını aşan boyutlarda sivil bir mobilizasyon ağı oluşturmuş ve yeni değerleri (çok kültürlülük, liberalleşme, kamu diplomasisi gibi) sisteme taşımıştır. Devlet dışı aktörler ve ulus-ötesi topluluklar sisteme dâhil olmuş, uluslararası sistem çoğulcu bir karaktere bürünmüştür. Karşılıklı bağımlılığın artması ve küresel etkileşimin yoğunluğu hükümetler arası ve hükümetler dışı yeni birtakım aktörlerin ortaya çıkması ile sonuçlanmış, politik karar alma süreçleri karmaşıklaşmıştır. Yeni aktörler yeni sorunlarla yeni düzene dâhil olmuştur. Ulus-ötesi veya ulus-aşırı mekanizmalar ulus-devlet meşruiyetlerini sorgulamış, egemen otoritelerini aşındırmış ve politik manevra sahalarını daraltmıştır. Çoğulculaşan bu sistemin akademik alana yansımaları olan ulus-ötesicilik yaklaşımı, yeni düzeni devlet dışı aktörlerin var olduğu, herhangi bir ulusal otoritenin kontrolünde yer almayan çok yönlü ve çok aktörlü uluslararası toplumsal ilişkiler ağı olarak tanımlar. Çok kutuplu bu yeni düzende diasporalar da kimlikel-kültürel referanslı ulus-ötesi sivil aktivist örgütler olarak ortaya çıkmıştır.

Bu tez çalışmasında diasporik ulus-ötesicilik bağlamında Ermeni Diasporası'nın Avrupa Birliği-Türkiye ilişkilerindeki etkinliği sorgulanmaktadır. Ermeni Diasporası, ulus-ötesicilik bağlamında AB-Türkiye ilişkilerinde bir vaka değerlendirmesi olarak ele alınmıştır. Çalışmada görülecektir ki Türkiye'nin AB'ye entegrasyon sürecinde diasporik faaliyetler ulus-aşırı ağlar olarak etkin bir rol oynamaktadır. Çalışmanın temel amacı Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılımı yolunda önemli bir sorun haline gelen Avrupa'da Ermeni diasporik lobiciliğine dair akademik alanda güncel analizlere katkı sunmaktır.

Anahtar Sözcükler: Ulus-ötesicilik, Diaspora, Ermeni Diasporası, Avrupa Birliği-Türkiye İlişkileri, Lobicilik, Kamu Diplomasisi, Algı yönetimi

ABSTRACT

Globalization which has been gaining momentum since the middle of the 20th century brought radical political, socio-cultural and economical changes. In this transnational new order, the international system's traditional norms, values, actors and agenda have transformed. This structural transformation has created a civil mobilisation network beyond nation-state boundaries and added new values (multiculturalism, liberalization, public diplomacy etc) to the newly created system. Non-state actors and transnational communities have emerged in the international area, therefore the international system gained a pluralistic character. The interdependence and the intensity in global interaction has made some inter-governmental and non-governmental actors more visible, and the decision-making process in domestic politics more complex. New actors with new issues have participated in the new order. Transnational or supra-national organization influenced nation-states' legitimacy, affected sovereign authorities and limited their political action scope. Transnationalism which is the academic reflection of this pluralist view describes this new system as a network of social/political relations where non-state actors exist, a sphere uncontrollable by any national or international authority. Diasporas have emerged as activist civilian organizations with their identitarian-cultural references in this multi-polar area.

In the context of the diasporic transnationalism, this thesis evaluates Armenian Diaspora's effects in the relations between European Union and Turkey. Armenian Diaspora has been examined as a case in the European Union – Turkey Relations within the framework of transnationalism. The thesis argues that diasporic activities as intra-national networks effect Turkey's accession process to the European Union. The main aim of this thesis is to contribute to the analysis in the academic literature about Armenian diasporic lobbying in Europe, which has been a serious issue in the accession of Turkey to the European Union.

Key Words: Transnationalism, Diaspora, Armenian Diaspora, European Union-Turkey Relations, Lobbying, Public Diplomacy, Perception Management

TABLO LİSTESİ

	Sayfa No.
Tablo 1: Hill'in 'Hükümetler, Halklar ve Uluslararası İlişkiler' çalışması	12
Tablo 2: Faist'in ulus-ötesi alan tipleri	24
Tablo 3: Birinci Dünya Savaşı sonunda yurtdışına çıkan Ermeniler	53
Tablo 4: 1950'den günümüze Ermenistan'ın nüfusu	57
Tablo 5: Dünyada Ermeniler	98
Tablo 6: İngiltere Ermenileri'nin Dağılımı	112
Tablo 7: İlerleme Raporlarında Ermeniler ve Ermenistan	168

KISALTMALAR

ACAM	Association Culturelle Arménienne de Marne-la-Vallée (Marne-la-Vallée Ermeni Kültür Derneği)
AGBU	Armenian General Benevolent Union (Ermeni Yardımlaşma Genel Birliği)
a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale
ANI	Armenian National Institute (Ermeni Ulusal Enstitüsü)
ASALA	Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia (Gizli Ermeni Kurtuluş Ordusu)
BDT	Bağımsız Devletler Topluluğu
bkz.	bakınız
BM	Birleşmiş Milletler
CDCA	Comité de la Defense de la Cause Armenian (Ermeni Davasını Savunma Komitesi)
CECA	Comité Européen de la Cause Arménienne (Ermeni Davası Avrupa Komitesi)
EAFJD	European Armenian Federation for Justice and Democracy (Adalet ve Demokrasi için Avrupa Ermeni Federasyonu)
FAAE	Forum of Armenian Associations Of Europe (Avrupa Ermeni Dernekleri Forumu)
ODGP	Ortak Dış ve Güvenlik Politikası
PFA	Policy Forum Armenia (Ermenistan Politika Forumu)
t.y.	tarih yok
TASAM	Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi

1. GİRİŞ

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artan sınır aşan insan hareketlilikleri ile sermaye ve para piyasasındaki küresel bütünleşme işbirliği süreçlerini arttırmış, uluslararası sistemi çoğullaştırmış, devlet dışı birtakım ekonomik, sosyal ve politik aktörler uluslararası sisteme eklenmeye başlamıştır. 1940'lı yıllarda temelleri atılan Bretton Woods sistemi ekonomide yeni bir çağı inşa ederken, savaşın ardından özellikle 1950'li yıllarda gözlemlenen dekolonizasyon hareketleri siyasi çoğulculuğu taşımış, yeni-sömürgecilik olarak adlandırılan bu düzende politik sisteme yeni aktörler katılmıştır. Bu uluslararası atmosfer siyasi, sosyo-kültürel ve politik birçok değişimi ve dönüşümü beraberinde getirmiştir. Özellikle 1960'lı ve 1970'li yıllardan itibaren artan karşılıklı bağımlılık sanattan politikaya, ekonomiden akademik yaşama, ticari faaliyetlerden kültürel etkinliklere kadar birçok alanda geleneksel sistemden farklılaşan ve kozmopolitleşen bir dünya düzenini getirmiş, devlet merkezli eski sistem değerlerini sorgulatmış ve aşındırmıştır. Yeni düzen akademik ve yazınsal sahada da kendine yer bulmuş, bugün ulus-ötesicilik veya transnasyonalizm olarak adlandırılan uluslararası ilişkiler yaklaşımlarından birine literatürde yer açmıştır. Ulus-ötesicilik yaklaşımı, uluslararası ilişkileri devlet dışı aktörlerin devletler arası ilişkileri etkileyebildiği ve karar alma sürecine aktif katıldığı, herhangi bir ulusal birimin kontrolünde yer almayan çok yönlü ve çok aktörlü toplumsal ilişkiler ağı olarak tanımlayan bir uluslararası ilişkiler teorisi olarak ortaya çıkmıştır.

Bu yeni düzende bugün Avrupa Birliği, bünyesindeki yirmi sekiz ülke ve yarım milyarlık nüfusa etki eden ekonomik-siyasi bütünleşme modeli ile hem bölgesinde hem de uluslararası siyasette başarılı bir entegrasyon modeli olarak dikkat çekmektedir. Gerek savunduğu değerler gerekse oluşturduğu refah sahası ile ülkeler arası barış ve istikrarın sağlanmasında uluslar-üstü bir yapılanmadır. Dünyadaki benzer oluşumlarına rağmen¹, bugün Avrupa Birliği, bölgesel bütünleşmenin en başarılı örneğini oluşturur. Farklı kimlik ve söylemlere sahip olan aynı coğrafya halklarını tek bir çatı altında toplayabilme kapasitesine ve yetisine ulaşabilmiş bir figür olan Avrupa Birliği, güçlü bir siyasi iradeyi ve modern değerler bütününe ifade eder. 'Farklılıklar içinde birlik (*united in diversity*)' söylemi ile

¹ Latin Amerika'da Mercosur, karşılaştırılabilir olmasa da Uzak Doğu'da Şanghay İşbirliği Örgütü kastedilmektedir.

birden fazla ulusal birimi aynı ideal –özgürlükçü ve adil bir dünya düzeni– uğrunda birleştirmiş, küresel siyaset sahnesine ulus-ötesi tek bir aktör olarak çıkmalarını sağlamıştır.

Tarihsel bir perspektifle bakıldığında, Avrupa bütünleşmesi evrimsel ve amaçsal bir süreç olarak gözlemlenir. Bütünleşme tarihi boyunca insan hakları, demokrasi, hukukun üstünlüğü ve azınlık haklarının korunması gibi değerleri modern çağın ve Avrupa medeniyetinin temel değerleri olarak ortaya koymuştur. Bir yandan Huntington'un 'medeniyetler çatışması' tezinde ortaya koyduğu Batı Medeniyeti'ni Çin, Hint, İslam uygarlıkları karşısında yükseltirken, diğer yandan teleolojik olarak Fukuyama söylemiyle 'tarihin sonu' olan liberal demokrasinin doyum noktasını temsil etmiştir. Oluşturduğu bu normlar sisteminde Avrupalılaştırma idealinden hareketle ortak bir Avrupa kimliği yaratmaya çalışmıştır. Sunduğu ve sunmayı vaat ettiği refah ortamı, savunduğu değerler ve dayanışma ruhu ile üyelerini ve komşu ülkeleri kendisiyle işbirliğine davet etmiştir. Üyelerinin ulusal politikaları kadar Birlik düzeyinde alınan kararlar, ortaya konan söylemler ve eylemler de bölgesel ve küresel sonuçlar doğurmakta, ikili ilişkilerden çok taraflı uluslararası platformlara kadar birçok mekanizmayı etkileyebilmektedir. Birlik, dünden bugüne bölgesinde ve dünyada sivil ve normatif bir güç unsuru olarak yükselmiştir.

Avrupa Birliği'nin Türkiye ile olan ilişkileri, yarım yüzyılı bulan ekonomik, sosyal, kültürel ve politik bir ilişki sürecidir. Coğrafi yakınlığın getirdiği tarihsel ve siyasi bağlar bu ilişkinin kökenlerini oldukça gerilere taşımakta, köklü bir geçmişi beraberinde getirmektedir. Türkiye'nin bugünkü anlamda Avrupa Birliği ile ilişkileri, 20. yüzyılın ilk yarısında 1959'da ortaklık başvurusu ile başlayan ekonomik entegrasyon sürecine dayanmaktadır. 1963'te Ankara Anlaşması ve 1971'de Katma Protokol ile devam eden ekonomik entegrasyon süreci, 1996'da gümrük birliğinin tamamlanmasıyla nihayete erdirilmiştir. 1987'de başlayan tam üyelik süreci ise Türkiye açısından oldukça yavaş ilerlemiş, ilgili başvuru 1999'da gerçekleştirilen Helsinki Zirvesi'nde aday ülke statüsünün kabulü ve 2005'te müzakere başlıklarının açılması ile derinleştirilmesine rağmen bugün nihayete erdirilmekten uzak bir profil çizmektedir. Bu süreçte aday ülkelerde aranan kriterlerin yanı sıra Türkiye için bazı siyasi saiklerin de göz önünde tutulduğu somut gerçekler olarak gözlemlenmektedir. Bu siyasi saikler içerisinde AB ile siyasi diyalogları zedeleyen en önemli konulardan biri de Ermeni meselesidir. Birlik'in konuya bakış açısı ve girişimleri, üyelik yolunda Türk dış politikasını olumsuzlayan bir faktör olarak gözlemlenir.

Hungtinton (2000: 387-388) Türkiye ve Ermenistan arasındaki anlaşmazlığı tarihsel kökenleri olan mikro düzlemde uygarlıklar arası çatışma sahasının tipik bir örneği olarak ele almaktadır. Türkiye'nin Ermeni sorunu, Avrupa Birliği'ne üyeliği yolunda sıkça vurgulanan konulardan biri haline gelmektedir. Bu tarihi fenomenin doğuşu ve Ermeni Diasporası'nın dayandırıldığı en güçlü olgu olan 1915 Olayları, Türkiye'nin dış ilişkilerini, uluslararası platformlardaki çok yönlü girişim ve politikalarını büyük ölçüde etkilemiş, çoğu zaman engelleyici yönüyle Türk dış siyasetini yeniden şekillendirmiştir. Sorunun bugün Avrupa ülkelerinde ve Amerikan siyasetinde kendine sıkça yer bulmasının en önemli nedeni bu ülkelerde bulunan Ermeni Diasporası ve lobi faaliyetleridir. Türkiye-AB ilişkilerinde Ermeni sorununun sık sık gündeme gelmesi ile üye ülkelerde bulunan Diaspora'nın faaliyetleri arasındaki ilişki akademik çalışmalarda ihmal edilmiş ana güzergâhlardan biridir. Diasporik lobi faaliyetleri tüm dünyada olduğu gibi özellikle Avrupa'da konuya ilişkin duyarlılığın arttırılmasında, bilgi transferinde ve kamu zihninin şekillendirilmesinde önemli bir işlev üstlenmektedir. Diaspora'nın üye ülkelerdeki kurumsallaşmış yapısı, kamusal görünürlüğü, yerel ve ulusal siyasetlerde etkin bir kamu diplomasisi yürütmesi sorunun üçüncü platformlara taşınmasındaki en büyük araçtır. Bugüne kadar ortaya konan kararların çoğu – her ne kadar Türkiye'nin adaylık süreci bağlamında ele alınıp dile getirilse de– Ermeni Diasporası'nın toplumsal alandaki faaliyetlerinin ve ulusal otoritelerin siyasi rant sağlama güdüsünün bir eseridir. Nitekim Ermeni Diasporası, uluslararası alanda en canlı ve organize olmuş diasporalardan biri olarak nitelenmektedir (Makaryan ve Galstyan, 2013: 7). Ermeni lobi faaliyetleri, günümüzde yumuşak güç unsuru olarak kabul edilen kamu diplomasisi çerçevesinde siyasi mekanizmaları ve kamuoylarını yönlendirmede işlevsel bir aracı-aktör haline gelmiş ve küresel siyasette önemli çıktılar üretmeyi başarmıştır.

Bu çalışmanın ana konusu, Avrupa'da Ermeni lobiciliğinin Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne entegrasyonu yolundaki etkinliğidir. Genel manada ulus-ötesi aktörler bağlamında ele alınan diasporaların –özelde Ermeni Diasporası'nın– uluslararası siyasetteki –Avrupa Birliği-Türkiye ilişkilerindeki– konumları analiz edilmeye çalışılacaktır. Nitekim Ermeni lobiciliğinin durumu özelde diasporik faaliyetler üzerine inşa edilmiştir. Bu bağlamda çalışmada Avrupa'da Ermeni Diasporası'nın mesken ülkelerinde buldukları siyasi diyaloglar ve sosyal tabanlar ile üyelik yolunda Türkiye karşıtı bir tutum içerisinde olduğu görülecektir. Yine çalışmada 1915 Olayları'nı ontolojik bir referans noktası haline getiren Ermeni

topluluğun ‘soykırım’ söylemlerini hem ulusal kimlikleşme sürecinde hem de Avrupa Birliği nezdinde nasıl araçsallaştırdığı analiz edilmeye çalışılacaktır. Bu kapsamda ulus-ötesicilik kuramı çalışmanın teorik altyapısını oluşturacak, Diaspora ulus-ötesi bir aktör olarak hem iç dinamikleriyle (kimlik) hem de dış dinamikleri (eylem ve söylemleri) ile gerek teoride gerekse pratikte çalışmada kendine yer bulacaktır. Böylece kültürel kimlikler ile dış politika bağlantısı, etkileri ve araçsallaştırılmış rolleri çalışmada somutluk kazanacaktır. Bu noktada tezin hipotezi şudur ki Ermeni Diasporası, ortak ulusal tarih anlatısı ve kimliksel değerler üzerine inşa ettiği söylem ve eylemleri ile Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne entegrasyonunda Türk dış politikasına olumsuz anlamda etki eden ulus-ötesi bir aktördür.

Çalışmanın ilk bölümü tezin kuramsal ve kavramsal altyapısını oluşturmaktadır. Bu kapsamda Ermeni lobiciliğinin Türkiye-AB ilişkileri üzerindeki etkisi ulus-ötesicilik –veya diğer bir deyişle transnasyonalizm– üzerinden irdelenmeye çalışılmıştır. Tezin kuramsal altyapısı sosyal ulus-ötesicilik üzerine inşa edilmiştir. Kuramın dayandığı temel varsayım olan devlet dışı aktörlerin uluslararası ilişkileri belirleyici rolü, diasporik faaliyetlerin ve diğer tüm sosyo-ekonomik ulus-aşırı oluşumların küresel sistemdeki konumlarının analizine sağlıklı çıktılar üretmektedir. Bu bölümde kuramın temel varsayımlarına ve belirgin niteliklerine, ulus-ötesi aktörlerin sınıflandırılmasına ve devletlerle olan ilişkilerine değinilmiştir. Akabinde tezin temel öznesi olarak ele alınan ve tipik bir ulus-ötesi aktör olarak diaspora kavramına yer verilmiştir. Nitekim daha öncede değinildiği gibi Ermeni lobiciliğinin örgütleniş biçimi dikkate alındığında Topluluk’un diasporik karakterinin ağır bastığı sosyo-kültürel bir dayanışma ağı oluşturduğu görülecektir. Akademik çalışmaların çoğu Ermeni lobiciliğini sıradanlaşan şekilde lobicilik kavramına ve tarihsel evrimine paralel ele alır. Ancak bu çalışmada literatüre farklı bir bakış açısı taşınmaya çalışılmış ve akademimizde çokça ihmal edilen ‘diaspora, diasporik faaliyetler, ulus-ötesi aktörler’ başlıkları ile yazınsal saha çeşitlendirilmeye çalışılmıştır. Böylece akademik çalışmalara farklılaşan bir alan açılmak hedeflenmiştir. Yine bu başlık dâhilinde diasporik ulus-ötesicilik yaklaşımına paralel şekilde klasik ve modern diasporaların özellikleri ile diasporaların küresel ölçekteki konumları ele alınmıştır. Bu noktada belirtmek gerekir ki çalışmada özel olarak adlandırılmış her ‘Diaspora’ Ermeni topluluğunu nitelerken, ilk bölümün temel öznesi –kavramsal adlandırma olarak– ‘diaspora’ genel bir değerlendirmenin ürünüdür. Bu bağlamda kavramın bir tür (cins) isim

olarak küçük karakterle yazıldığı görülecektir. Yine bazı noktalarda kavram mekânsal anlamda bir tanımlama ögesi (anavatan ulusal sınırları dışındaki yerler) olarak kullanılmıştır.

Çalışmanın ikinci kısmı kuramsal altyapıya paralel ilerleyerek Avrupa’da Ermeni Diasporası’nın analiz edilmesi üzerine odaklanmıştır. Ermeni lobi faaliyetlerini anlamak için Topluluk’un kimliksel altyapısını, dayandığı argümanları ve fenomenleri analiz etmek gerekmektedir. Bu kapsamda ilk olarak topluluğun diasporalaşma süreci tarihsel arka plan eşliğinde anlatılmıştır. Bu başlık altında sıkça 1915 Olayları’na gönderme yapıldığı görülecektir. Ancak özellikle belirtmek gerekir ki 1915 Olayları’nın gerek Türk tezleri gerek Ermeni tezleri gerekse anglosakson, frankofon veya farklı ideolojik, siyasi veya sosyo-kültürel ekoller doğrultusunda çeşitli şekillerde adlandırılması veya tanımlanması bu çalışmanın konusu değildir. İlgili çalışma, –Akgönül’ün ‘Fransa Ermeni Toplumu ve Türkiye: Propaganda ve Lobcilik’ adlı çalışmasında da yer verdiği şekliyle– 1915 Olayları’na yönelik taraflardan birini doğrulamaya yönelik bir amaç gütmemektedir. Nitekim 1915 Olayları’nın ne şekilde nitelendirileceği ve yaşanan süreci hazırlayan faktörler ile sonuçları tarih ve hukuk disiplinlerinin çalışma sahasına girmektedir. Bu çalışma ise bir uluslararası ilişkiler ve siyaset bilimi çalışması olduğundan çalışmanın Ermeni ve Türk tezleri dışında ele alınması konunun anlaşılmasını kolaylaştıracak, esas amacını ortaya çıkaracaktır. Çalışmanın tamamında bugün dünyada var olan Ermeni Diasporası’nın ortaya çıkış süreci, dayandığı tarihsel olay ve argümanlar, sosyo-kültürel değerleri ile uluslaşma ve diasporalaşma sürecinde kendi tarihsel geçmişini ne şekilde ve ne denli kendine referans ve dayanak noktası yaptığı ele alınmaya çalışılmıştır. Tezin temel amacı bugün dünyada anavatanlarındaki soydaşlarından daha kalabalık bir profil çizen Diaspora Ermenileri’nin 1915 Olayları’nın ulusal kimlikleşmesindeki başat rolü üzerinden Avrupa Birliği nezdindeki lobi faaliyetlerini incelemek ve bu çalışmalarının Türkiye’nin adaylık sürecindeki somut çıktılarını analiz etmektir. Çalışmanın bu bölümü diasporik Ermeni kimliğinin hangi argüman üzerine kurulduğunu ve kamuoyu oluşturma faaliyetlerindeki rolünü göstermek amacını taşır. Bu başlık altında Topluluk iç dinamikleriyle ele alınmıştır. Nitekim açıkça görülecektir ki ilgili olaylar Ermeniler nezdinde kimliksel bir varoluşun ve ulusal hafızanın temel dayanak noktası yapılmıştır. Bu nedendir ki sözkonusu süreci çalışmanın objektifliği açısından ‘1915 Olayları’ olarak tanımlamak doğru bulunmuştur. Nitekim ‘soykırım ve sözde soykırım’

kavramlarının çalışmanın objektifliğini sağlamak amacıyla tırnak içinde verildiği görülecektir.

İkinci bölüm, çalışmanın örneklem grubu olarak ele alınan Diaspora'nın anavatan Ermenistan ile olan ilişkileri ve iki ulusal birime getirilen güncel eleştiriler ile devam edecektir. Ancak konuyu Diaspora'yı anavatan koşullarından soyutlayarak ayrı bir organizma olarak değerlendirmek doğru olamayacağından çalışmanın işlerliğini kolaylaştıracağı düşünülerek Topluluk'un Ermenistan ile ilişkilerinin ülkenin tarihine ve güncel durumuna paralel olarak ele alınması uygun bulunmuştur. Bu başlık altında anavatan Ermenistan'da Diaspora'nın konumu ve söylemleri değerlendirilmeye çalışılacak, diasporik bir topluluğun ulusal siyasi ve sosyal yaşamdaki etkileri analiz edilmeye çalışılacaktır. İki ulusal birim arasındaki ilişki, kimliksel aidiyet ışığında Topluluk'un Ermeni siyasi yaşamındaki rolü ile ekonomik düzlemde Diaspora'nın Ermenistan ekonomisine katkıları olarak çalışmada somutlaştırılmaya çalışılacaktır.

İkinci bölüm, Ermeni kitlelerin AB nezdindeki varlığı ve görünürlüğü ile sürdürülmüştür. Bu başlığın teması, Diaspora'nın Avrupa kamuoylarında mevcudiyeti üzerinedir. İlk etapta ulusal ölçekte yer alan lobi örgütleri ülkeler bazında sıralanmış, akabinde Avrupa çapında örgütlenmiş Ermeni yapılar ulus-ötesicilik kuramına da vurgu yapılarak çalışmada kendine yer bulmuştur. Bu bölümde özellikle niceliksel anlamda önemli sayılabilecek bir kitleyi barındıran Birlik'in başat ülkeleri Fransa, Almanya ve İngiltere için özel başlıklar ayrıldığı görülecektir. Görece daha az demografik birikime sahip ülkeler ise Birleşmiş Milletler İstatistik Bölümü tarafından ortaya konan topografik sınıflandırmaya paralel şekilde tek bir başlık altında toplanmıştır. Bu sınıflandırma esas alınarak Ermeni topluluğun dünya çapındaki rakamsal dağılışı çalışmayı anlaşılabilir kılmak adına tablolaştırılmıştır.

Çalışmanın son kısmı ise diasporik lobi faaliyetlerinin Türkiye'nin adaylık süreci üzerindeki engelleyici rolü üzerine odaklanmıştır. Bu bölümde AB-Türkiye ilişkileri Ermeni sorunu ve lobi faaliyetleri ile etki gücü çerçevesinde ele alınmış, Birlik'in konuya ilişkin çıktıları değerlendirilmiştir. Lobcilik aktivitelerinin üyelik sürecindeki etkileri iki düzlemde ele alınmıştır: Ulusal birimler ve Avrupa Birliği kurumları. Öncelikle ulusal parlamento kararları ile siyasi duruşlar incelenmiş, akabinde Birlik kurumları nezdindeki kararlar,

analizler ve tespitler anlatılmıştır. Avrupa Parlamentosu (AP) çıktılarının ağırlık kazandığı bu alt başlıkta özellikle Parlamento'nun 1987 Kararı'nın süreçteki esas rolüne vurgu yapılmıştır. Adalet Divanı'nın konuya bakış açısına ise yasama sürecine paralel ilerlediğinden çalışmanın bu bölümünde kısa bir paragraf olarak yer verilmesi uygun bulunmuştur. Son olarak Avrupa Komisyonu tarafından her yıl düzenli olarak ele alınan ilerleme raporları ile çalışma sonlandırılmıştır.

2. KURAMSAL VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Uluslararası ilişkiler aktörler arasındaki ilişkileri, etkileşimleri, bu aktörlerin ortaya koydukları eylemleri, bu eylemlerin nedenlerini ve sonuçlarını disiplinler (tarih, ekonomi, hukuk, sosyoloji) arası bir perspektif ile açıklamaya çalışan, uluslararası sistemin yapısı ile süreçlerine yönelik çeşitli teoriler ve yaklaşımlar üreterek küresel sistemi analiz eden, yönlendiren veya ona yeni perspektifler kazandıran bir sosyo-siyasal bilimler çalışma sahasıdır. Siyaset bilimi ile yakın işbirliği içinde olan bu çalışma alanı, beraberinde taşıdığı kuram ve yaklaşımlar ile küresel sistemin analizinde önemli varsayımlar ortaya koymuş, uluslararası gerçekliğe farklı bakış açıları getirmiştir. Bu alandaki teorik ve uygulamalı çalışmalar, küreselleşen dünyada gittikçe yoğunlaşan ve karmaşıklaşan devletler arası ilişkileri, uluslar-üstü yapılanmaları, kurumsallaşan değerleri ve ortaya konan eylemleri açıklamada oldukça yararlı çıktılar üretmişlerdir. Her ne kadar farklı dönem ve koşullarda gelişmiş olsalar da, hiçbir teori ve yaklaşım tek başına uluslararası sistemi açıklamada yeterli olamamış, bütüncül şekilde birbirlerini tamamlayıcı bir perspektif çizerek var olan sistemi analiz etmeye çalışmışlardır.

Uluslararası ilişkileri açıklamaya yönelik bu çalışmaların kökenlerinin Antik Yunan'a kadar uzandığı görülmektedir. Thucydides ve Aristo gibi düşünürlerin ortaya koyduğu felsefi düşünceler ile şekillenmeye başlayan sosyal ve siyasi çalışmalar, ilerleyen süreçte Machiavelli, Dante, Jean-Jacques Rousseau, Jeremy Bentham ve Immanuel Kant gibi düşünürlerin çalışmaları ile görünürlük kazanmıştır. Buna rağmen sistematik olarak bu alana yönelik çalışmalar, devletler arası ilişkilerin ciddi bir ivme kazandığı 19. yüzyıl sonlarına tarihlendirilir (Arı, 2013: 18). 20. yüzyılın başında gerçekleşen iki büyük dünya savaşı, uluslararası ilişkiler çalışmalarının gözle görünür biçimde ortaya çıktığı döneme tekabül etmektedir. Güvenlik ve çatışma eksenli gelişen, 1950'li yıllardan itibaren baskın bir kuram olarak ortaya çıkan realizmin en eski ve köklü klasik teori olarak karşımıza çıktığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Devleti uluslararası politik sistemin tek temel aktörü olarak ele alan klasik kuramların etkileri saklı kalmak kaydıyla uluslararası ilişkilerin giderek karmaşıklaşması, çok yönlü ve çok aktörlü bir nitelik kazanmaya başlaması ile devlet dışı aktörlerin sisteme eklenmesi alternatif kuramları beraberinde getirmiştir. Sisteme güvenlik konsepti dışında kültürel,

kimliksel değer ve normları taşıyan sosyal inşacılık, çok katmanlı örgütlenme eksenli çoğulculuk (pluralizm) ve demokratik barış, ulus-ötesi ve devlet dışı aktörlere sistemde yer veren ulus-ötesicilik ile modern değerlere eleştirel bir bakış açısı taşıyan feminizm, post-modernizm gibi kuramlar uluslararası ilişkiler disiplinine farklı ve çok yönlü bir perspektif getirmişlerdir. Aynı olay ve olgulara farklı yorum ve analizlerle yaklaşan her bir kuram, ortaya koyduğu varsayımlarla klasik anlamda siyaset ve yönetim bilimlerini hem dönüştürmüş hem de geliştirmiştir. “Klasik teorilerle açıklanagelen uluslar arası ilişkiler, kimi sosyolojik, antropolojik ve hatta psikolojik teorileri de ödünç alarak yeni geliőtirmekte olan olguları açıklamaya çalışmaktadır” (Sarı ve Avcioğlu, 2012: 207).

Bugün bakıldığında bütün bir insanlık tarihinde ve uluslararası siyasi süreçte birbirleri ile etkileşim halinde olan, işbirliği veya çatışma eksenli ilişkiler ağının temel aktörleri olan devlet ve siyasi otoritelerin yanı sıra –özellikle 20. yüzyıldan itibaren– hükümetler arası veya hükümetler dışı aktörlerin, çok uluslu şirketler gibi ekonomik yapıların, yerel veya bölgesel işbirliği platformlarının da uluslararası ilişkilerde etkili olmaya başladığı görülür. Sistemin çok aktörlü, çok yönlü, yoğun gündemli ve karmaşık ajandalı bir nitelik kazanması ‘sıfır toplamlı oyun’ algısını ‘pozitif toplamlı’ anlayışa evrimleőtirmiş, Morton A. Kaplan (1970: 6-31)’ın uluslararası sistem analizlerinde tanımladığı klasik güç dengesi sistemini önce –gevşek veya sıkı– iki kutuplu dünyaya, ardından çatışmaların bölgeselleőtigi, küresel çaplı bir çatışma olanağının nükleer tehdit nedeniyle akılcı olmaktan çıktığı çok kutuplu dünyaya dönüőtürmüőtür. Robert W. Cox (Williams, Wright ve Evans, 2007: 391), bu yeni sistemde devlet ile sivil toplum arasında herhangi bir ayırım yapılamayacağını ifade etmiş, sosyal organizmalar, devlet yapıları ve dünya düzeni arasındaki bağlılıktan söz etmiştir. Böylece çok kutuplu dünya düzeni üzerine yaptığı çalışmalarla ulus-ötesiciliğin uluslararası siyasi karar alma sürecine devlet dışı aktörleri de ekleyen bir kuram olarak ortaya çıktığını söylemek yanlış olmaz.

2.1. Ulus-Ötesicilik (Transnasyonalizm)

20. yüzyılın ikinci yarısından –ve özellikle 1970’li yıllardan– itibaren karşılıklı bağımlılığın artması, politik gündemin çeşitlenmesi, devlet dışı oluşumların politik süreçte görünürlük kazanması ve etkin rol oynamaya başlaması uluslararası ilişkilere dair farklı kuramları beraberinde getirmiştir. Devleti ve yönetsel faaliyetlerini uluslararası sistemin

merkezine oturtan, devleti politik süreçte etkin tek aktör olarak kabul eden kuramlara karşı alternatif bir yaklaşım olan ulus-ötesicilik de uluslararası ilişkiler disiplinine çoğulcu bir bakış açısı kazandıran bu kuramlardan biridir. Ulus-ötesicilik, çok kutuplu bir nitelik kazanan yeni uluslararası düzenin akademik yazınsal sahaya yansımalarıdır. Uluslararası ilişkilerde ortaya çıkan değişimler ve bu değişimlerin sonuçlarına dair analizler, bu yaklaşımın ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu ilk başlık altında çalışmanın teorik altyapısını oluşturacak olan ulus-ötesicilik kuramı açıklanmaya çalışılacak ve temel varsayımlarına değinilecektir. Akabinde ulus-ötesi aktörlerin farklı motivasyonlar etrafında çeşitlilik arz etmesi bu aktörlerin kategorizasyonunu zorunlu kıldığından çalışma ulus-ötesi aktörlerin sınıflandırılması ile devam edecektir. Yine bu aktörlerin lobicilik faaliyetlerine paralel olarak devletlerle olan ilişkileri bölümün son analiz başlığını oluşturacaktır.

2.1.1. Ulus-Ötesi Alan

Ulus-aşırı veya ulus-ötesi kavramları politika, ekonomi, sosyoloji, coğrafya ve tarih gibi farklı disiplinlerin çalışma alanlarında kendine yer bulan bir referans noktasıdır (Köngeter, 2010: 177). Ulus-ötesicilik (*transnationalism*) en genel anlamı ile fikirlerin, değerlerin, ekonomik ve politik hareketliliğin ulus devlet sınırlarını aşan boyutlarda makro düzeyde etkileşim içine girmesi, değişim ve dönüşüme uğraması olarak tanımlanabilir. Kuramsal bağlamda incelendiğinde ise sosyal çalışmaların –ki özellikle göç çalışmalarının– temel altyapısının açıklanmasında kullanılan modern kuramlardan biridir. Ulus-ötesicilik insan, sermaye, fikir ve objelerin ulus-devlet sınırlarını aşan boyutlarda hareketliliği ve etkileşimi olarak tanımlanmaktadır (Schiller ve Levitt, 2006: 5). Ulus-ötesi ilişkiler, herhangi bir ulusal hükümet veya hükümetler arası organizasyon adına hareket etmeyen en az bir devlet dışı aktörün ulusal sınırları aşan düzenli etkileşimi² olarak da ifade edilmektedir (Risse-Kappen, 1995: 3). Keohane ve Nye için ise ilgili terim, hükümetlerin merkezî dış politika organlarınca kontrol edilemeyen ulusal sınırları aşan etkileşimler, koalisyonlar ve ilişkililerdir (Hill, 2003: 189).

Ulus-ötesicilik, terminolojik olarak analiz edildiğinde içinde barındırdığı ‘ulus’ olgusundan ileri gelmekte (Vertovec, 1999: 1), ulusal yapılar arası bir etkileşim, hareketlilik,

² “... regular interaction across national boundaries when at least one actor is a non-state agent or does not operate on behalf of a national government or an intergovernmental organization”

değiş-tokuş ve karşılıklı bağıllık süreci olarak tanımlanmaktadır. Bu ilişkiler ağı, bireysel ve toplumsal aktörlerin olayların seyrinde etkin olduğu kolektif çaba ve etkileşim alanı olarak başlatılan ve sürdürülen dinamik bir süreç olarak da ifade edilir ve Avrupa Komisyonu gibi ulus-üstü (*supra-national*) yapılar örnek gösterilir (Rosenau, 1980: 1 ve 16). Sosyolojik olarak bakıldığında, geldikleri ve buldukları toplulukların politik, ekonomik, sosyal ve kültürel yapılarında değişimlere neden olan bireyler, gruplar ve kimlikler arasındaki iletişim ve etkileşim platformlarını da kapsayan oldukça geniş kavramsal bir olgudur. Diğer yandan, politika yapıcılara ulusal sınırlar dâhilinde kendi politikalarının amaçlarının ve kapsamının belirlenmesi ile etkilerinin analiz edilmesinde katkı sağlamaktadır (*International Organisation for Migration*, 2010: 1). Diaspora, göç ve insan hareketliliği gibi fenomenler, ulus-ötesicilik kuramının terminolojik olarak ilişkilendirildiği özel çalışma alanlarıdır. İlgili kuram, tüm bu olguların açıklanmasında alternatif çıktılar üreten eleştirel bir yaklaşım olarak disiplinde yerini almakta, makro ölçekte küreselleşme kuramını da beslemektedir (Köngeter, 2010: 177). Kuram bir yandan artarak devam eden göç hareketleri, ulusal tartışmalarda kendisine sıkça rastlanan ulus-üstü kimlik ve vatandaşlık konuları ile beslenirken, diğer yandan sosyal örgütlenmelerin politik ve yasal altyapısına ve araçlarına yeni bir bakış açısı getirmektedir (Köngeter, a.g.m.; Rosenau, 1980: 4). Ulus-ötesi çalışmalar, devletlerin birbirleriyle olan ilişkilerinin yanı sıra ulusal otoritelerin uluslararası ve ulus-ötesi örgütlerle olan ilişkilerini, bu örgütlerin birbirleriyle olan iletişimlerini de ele alan çok yönlü analizler bütünüdür (Rosenau, 1980: 2).

Küreselleşmenin güçlü etkileri, sınır aşan boyutlarda insan hareketlilikleri, iletişim, bilişim ağları ve ulaşım teknolojilerindeki hızlı dönüşüm ve gelişim, birden fazla yerde insanların birbiriyle eş zamanlı iletişim kurabilmeleri her türlü olanağa –özellikle bilgiye– erişimini kolaylaştırmakta ve küreselleşme olgusunu daha da güçlendirerek beslemektedir (*International Organisation for Migration*, 2010: 2). Sermaye ve para piyasalarındaki hareketlilik ile tek bir küresel pazarın oluşumu, hükümetler arası veya hükümetler dışı örgütler, sosyal iletişim ağları ve bilişim sistemleri, turizm, kitlesel göç ve göçmen hakları ile kimlik ve vatandaşlık, uluslararası kaçakçılık gibi giderek farklılaşan, dönüşen aktör ve problemler dizisi küresel siyasetin anlaşılmasında ve çözüm odaklı alternatif yaklaşımların geliştirilmesine katkı sağlamaktadır. Uluslararası ilişkilerin devletler arası nitelikten çok devletler üstü, hükümetler dışı niteliğe bürünmesi, uluslararası hukukun ulusal sınırları aşarak

bireysel ölçekli insan faaliyetlerine yoğunlaşması gibi faktörler küresel işbirliği platformlarını yapısal anlamda dönüştürmektedir. Transnasyonel ağlar klasik dış politika anlayışına, amaçlarına, araçlarına ve etki alanlarına farklı bir boyut getirmiştir. Rosenau (1980: 53-54), bu yeni düzenin asimetrik yapısına dikkat çekmiş, yeni dünyada değişim ve süreklilik, kıtlık ve yeterlilik, nükleer silahlar ve barışçıl çözüm olanakları ile bağımsızlık ve karşılıklı bağımlılık gibi eski normların yeni değerler olarak karşılığını vurgulamıştır.

Ulus-ötesi alanı uluslararası sistemin bir parçası olarak tanımlayan Christopher Hill (2003: 187) –ve bu tezi destekleyen Faist (2010: 14)– ise, uluslararası ilişkileri ve iç-dış politikayı iki boyutta ele almaktadır: Hükümetler dünyası (*world of governments*) ve halklar dünyası (*world of peoples*). Hill, bu iki alanın katmanlı bir yapı halinde birlikte var olduğunu ve etkileşim içinde olduklarını ifade etmektedir. İç siyasette güçlü hükümetlerin güçlü devletler meydana getirdiği, güçlü devletlerin dış dünyada uluslararası diplomasiyi ve örgütleri beslediği kabul edilirken, daha çok olanağa sahip toplumların devlet nezdinde ve ulus-aşırı ilişkilerde daha güçlü bir sivil toplum oluşturdukları şu şekilde şematize edilmiştir:

Tablo 1. Hill'in 'Hükümetler, Halklar ve Uluslararası İlişkiler' çalışması

Hükümetler Dünyası			
İç	Devlet	Diplomasi, uluslararası kurumlar	Dış
	Sivil toplum	Ulus-ötesi ilişkiler	
Halklar Dünyası			

Kaynak: Christopher Hill, The Changing Politics of Foreign Policy, Palgrave Macmillan, New York, 2003, s.187.

Soğuk Savaş sonrası post-modern dönemde uluslararası sistemin anlaşılmasında ulus-ötesi aktörlerin ve mekanizmaların analizi oldukça etkin bir rol oynamaktadır. Realizm gibi klasik kuramların da temel argümanı olarak ortaya konan ‘devletler sistemi (*state system*)’, Hill (2003: 189)’e göre zaman içinde önemini kaybedecek, dünya toplumunun (*world society*) veya ulus-ötesi alanın bir parçası haline gelecektir. Nitekim, ulus-ötesi organizmaların giderek

etkinleşmesi ulus-devletlerin yasallığının ve otoritesinin erozyona uğraması sonucunu doğurmuştur (Rosenau, 1980: 15-17). Aktörlerin artışı ve küreselleşmenin getirdiği değerler, küresel trendleri tek tip olmaktan uzaklaştırmakta (Hill, 2003: 191), sisteme çoğulcu bir nitelik kazandırmaktadır.

Mikro yapıların makro oluşumları ve değerleri etkilemesi –veya tam tersi– (Rosenau, 1980: 78) ile her iki düzlemin etkileşim içinde olması post-modern dönemin değişen parametrelerinin açıklanmasına önemli katkılar sunmaktadır. Bugün tarihsel, kültürel, dinsel, dilsel bariyerlere ve siyasi tercihlere rağmen küresel siyaset interaktif ve daha demokratik, çoğulcu bir anlayışa yönelmektedir. 21. yüzyılın dünyasında merkezizetçi yapılar adem-i merkezizetçi (*decentralised*) hâle gelirken, ekonomik büyüme fikri yerini finansal istikrara, müdahaleci anlayış ise önetkin (*proactive*) önlemlere bırakmıştır.

2.1.2. Ulus-Ötesiciliğin Varsayımları

Ulus-ötesiciliğin altyapısının oluşturulmasında ve temel varsayımlarının anlamlandırılmasında, Robert O. Keohane ve Joseph S. Nye tarafından geleneksel devletçi kuramlara eleştirel bir bakış açısı getiren ‘karmaşık karşılıklı bağımlılık (*complex interdependence*)’ yaklaşımına değinilmesi yararlı olacaktır. Keohane ve Nye ortaya koydukları bu siyasal tipoloji ile özellikle Realizm başta olmak üzere devlet merkezli anlayışlara çoğulcu bir eleştiri getirmişlerdir. Devlet dışı aktörlerin politik sürece aktif katılımı, yüksek-alçak (*high-low*) politika ayrımı olarak da tanımlanan sorunlar hiyerarşisinin olmayışı ve kuvvet kullanımının rasyonel bir tercih olmaktan uzaklaşması varsayımları (Keohane ve Nye, 1977: 24; Williams, Wright ve Evans, 2007: 351) karşılıklı bağımlılık kuramının dayandığı temel varsayımlardır. Karşılıklı bağımlılık anlayışı üç temel noktada özetlenebilir: Çok sayıda kanalın toplumları birbirine bağlaması, uluslararası gündemin çeşitliliği ve askeri güç kullanımının alternatif bir dış politika aracı olmaktan uzaklaşması.

Hükümetler arası, hükümetler üstü ve uluslararası örgütler toplumlar arası etkileşimi ve iletişimi hızlandırmakla birlikte bu sürece çok yönlü ve çok aktörlü bir nitelik kazandırmaktadır. Bürokratik ve diplomatik kanalların yanı sıra ekonomik sahada çok uluslu şirketler, sosyo-kültürel anlamda sivil toplum kuruluşları ulusal otoritelerce kontrol edilmesi güç bir platform oluşturmaktadır. Bu yapılanmalar hem ülke içi hem de ülke dışı siyasal

süreci etkileyen önemli güç aktörleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Uluslararası sistemin bu yeni aktörleri farklı ülkelerin ve politikalarının birbirine daha duyarlı olmasını sağlayan bağlantı kemeri görevi görmektedirler (Keohane ve Nye, 1977: 26). Giderek yoğunlaşan ve karmaşıklaşan bu iletişim ağı, iç-dış politika gündemlerini birbirine yaklaştırırken ulusal sınırları da belirsizleştirmiş, iç politikayı dış faktörlerden etkilenir duruma getirmiştir (Rosenau, 1980: 56 ve 85). İç-içe geçen ilişkiler siyasi gündemleri karmaşıklaştırmakta, her türlü sorun iç ve dış siyaseti eş zamanlı etkileyebilmektedir. Bu durum, Sullivan (1989: 263)'a göre hem ekonomik hem de siyasi anlamda ulusal politikaların etkilerini zayıflatmaktadır. Birbirlerine sorun-çözüm odaklı bağlanan ulusal yapılanmalar, ortak sorunlar nedeniyle zorunlu olarak çözüm için işbirliğine yönelmekte, kaçınılmaz şekilde birlikte hareket etmektedir: “Siyaset suyun kenarında durmaz³” (Keohane ve Nye, 1977: 25). Böylece küresel siyasette devletlerin iç meseleleri uluslararasılaşmaktadır. Karşılıklı bağımlılık, bir yandan giderek birbirine bağımlı hale gelen topluluklar için bütünleştirici (*integrative*) diğer yandan bu topluluklar içinde bulunan ve giderek daha çok otonomi talebinde bulunan gruplar düşünüldüğünde ayrıştırıcı (*disintegrative*) bir süreçtir (Rosenau, 1980: 2).

Ortak sorunların ülkeler arası işbirliğini ve dayanışmayı zorunlu kılması, sorunların diplomatik ve diyalog eksenli çözümüne dair algıyı güçlendirmektedir. Kuvvet kullanımının getirilerinin götürülerinden fazla olması askeri güç kullanımının azalmasının en önemli nedenidir. Bu bağlamda son yıllarda gündemde oldukça yer alan İran'ın ve Kuzey Kore'nin nükleer faaliyetlerinin diyalog ve müzakerelerle, barışçıl yollarla çözüme kavuşturulmaya çalışılması bu varsayımın en somut örnekleri olarak kabul edilebilir. Yine Avrupa'nın son yıllarda karşı karşıya kaldığı mülteci sorununu komşu coğrafyalarla işbirliği içinde çözme girişimleri (Fas ve Türkiye ile geri kabul anlaşmaları gibi) ve Suriye sorununa dair Cenevre'de ve Astana'da gerçekleştirilen çok taraflı müzakere süreçleri diğer bazı güncel örnekleri oluşturmaktadır. Keohane ve Nye (1977: 27-29)'nın değindikleri diğer nokta, askeri güç kullanım tehdidinin caydırıcı nitelik taşıması, güçlü kamusal muhalefet ile askeri tehdidin diğer alanlardaki potansiyel işbirliği projelerini olumsuz etkileyebileceği öngörüsüdür. Ancak bugün güç kullanımı realist anlamda hayatta kalma (*survival*) adına kullanılabilir alternatif, ancak öncelikli olmayan bir siyasi opsiyon olarak varlığını sürdürmektedir.

³ “Politics doesn't stop at the water's edge”.

Bütün bu zihniyet değişimi, uluslararası siyasi sürecin aktörleri ile karar alma sürecinde de birtakım değişimleri beraberinde getirir. Askeri gücün öneminin azalması, bu yönüyle güçlü ülkelerin üstünlüklerini görece zayıflatmakla kalmaz, ekonomik amaçlara siyasi anlamlar kazandırır (Keohane ve Nye, 1977: 31). Böylece görece daha zayıf ülkeler askeri konular dışında çevre, göç, kaynak kullanımı gibi çeşitli konularda uluslararası siyasette farklı bir konuma yükselecek, siyasal süreç farklı bir yönde evrimleşecektir. Cox (2007: 417-421)'un 'devletin ve üretimin uluslararasılaşması' olarak tanımladığı bu anlayış, uluslararası örgütlerin hem gündemini belirleyecek hem de ulus-ötesi alan ulusal ajandaları şekillendirerek çift yönlü bir siyaset zincirini besleyecektir. Keohane ve Nye (1977: 33)'ın değindikleri toplumlar arası iletişim kanallarının yaygınlaşması, iç-dış siyasetin bulanıklaşması ile barışçıl çözüm yollarının öncelikle tercih edilişi modern dönemlerin fark edilebilir değişimleri olarak gözlemlenmektedir.

Devlet içindeki çıkar grupları, hükümetlere bağlı veya bağımsız organizmalar uluslararası sistemde giderek daha etkin bir rol oynamaya başlamışlardır. Ulusal siyasi veya sosyo-ekonomik yapıların, bürokratik veya sivil mekanizmaların geniş bir etkileşim ve iletişim ağı içinde oluşu ile lobicilik olarak tanımlanacak faaliyetleri sistemin dönüşümünde farklı bir rol oynar. Hükümet dışı yapılanmaların sınırları aşarak ortak paydada buluşması, ulusal otoritelerin bu örgütlenmeler üzerindeki denetimini güçleştirir ve ulusal 'çıkarcı' kavramını sorgulatır (Keohane ve Nye, 1977: 34-35). Keohane ve Nye bunu devletin çok yüzlü, hatta şizofren yapısı olarak tanımlarlar. Yine uluslararası örgütler ulusal birimler arasında bağlantı ve köprü işlevi görerek ülke temsilcilerini potansiyel projelerde bir araya getirirler. Görece daha güçlü ülkeleri üçüncü dünyaya yaklaştırırken üçüncü dünya ülkelerine de sistemde görünürlük kazandırır. Bu durum, dün süper güç olarak tanımlananların bugün o kadar güçlü olmadıkları, zayıf olanların da dünkü kadar zayıf olmadıkları algısını oluşturmuş (Rosenau, 1980: 115-116), çok kutuplu dünyaya giden süreçte güç dengesini değiştirmiştir.

Ulus-ötesiciliğin ortaya koyduğu varsayımlar, Keohane ve Nye tarafından genel hatlarının çizildiği Karşılıklı Bağımlılık kuramının temel argümanları ile oldukça benzerlik taşımakta, bahsedilen kuram ve Çoğulculuk yaklaşımının bir türevi olarak değerlendirilmektedir (Arı, 2013: 286). Ulus-ötesicilik devlet dışında sistemi etkileyen, karar

alma sürecinde aktif rol oynayan, ulusal otoritelerden bağımsız eylemlerde ve lobi faaliyetlerinde bulunarak devletin mutlak otorite ve egemen olma durumunu zorlayan ve birçok konuda devletlerle rekabet içinde olan organizmaların varlığına değinmektedir (Arı, a.g.e.). Ulusal sınırları aşan işlemler (*transactions*), Rosenau (1980: 22) tarafından karşılıklı bağımlılığın kavramsal bir ifadesi olarak kabul edilmektedir.

Ulus-ötesicilik küresel siyasi sisteme, yerel aktörlere ve bölgesel işbirliği projelerine farklı anlamlar yüklemiştir. Siyasi bilimlerdeki ‘yönetim’ anlayışının sivil tabana daha fazla önem veren ‘yönetişim’ anlayışına dönüşümü gibi devlet-merkezci (*state-centered*) anlayış da toplum egemen (*society-dominated*) bir anlayışa dönüşmüştür. Bu noktada uluslararası politik sistemin çok aktörlü olduğu paradigması ulus-ötesiciliğin en temel varsayımı olarak kabul edilmektedir. Kolektif eylemlerde ve uluslararası sistemde devletlerin baskın rolüne rağmen, özellikle iki büyük dünya savaşının ardından yoğunlaşan küreselleşme dalgasıyla ulus-devletlerin tek aktör olmayıp devlet olmayan aktörlerin de sisteme eklendiği öne sürülmektedir (Sullivan, 1989: 257-260; Arı, 2013: 290; Rosenau, 1980: 3). Devlet dışı aktörler (*non-state actors*), hükümetler arası (*intergovernmental organizations, IGOs*) ve hükümet dışı (*non-governmental organizations, NGOs*) örgütlerin varlığı⁴ sisteme yeni bir ivme kazandırmakta ve onu etkileyebilecek bir karakter taşımaktadırlar. Lobi faaliyetleri de böylece anlam kazanmaya başlamaktadır. Devlet dışı yeni yapılanmalar, Rosenau (1980: 2) için ulusal otoriteler kadar güçlü bir profil çizmese bile ortaya koydukları değer dizgeleri ile olayların seyrinde hükümetlerin göz ardı edemeyecekleri yapılardır. Sözkonusu aktörlerin rolleri ‘küresel bir köy’⁵ haline gelen dünyada giderek belirginleşmektedir. Modern anlamda ulus-devletin uluslararası ilişkilerdeki rolü ve fonksiyonları değişmekte, geleneksel dış politika aktörlerinin yanı sıra çok uluslu işbirlikleri, karteller, küresel terör örgütleri ve siber saldırganlar (*hackers*) ve havayolu korsanları (*hijackers*) gibi yeni aktörler uluslararası süreç

⁴ Hükümetler arası ve hükümetler dışı örgütlerin sayısı, 1951’de 832 iken 1960’a gelindiğinde 1300 civarına ulaşmış, bugün 5000’e yakın olduğu ifade edilmiştir (Risse-Kappen, 1995: 10). 1950’de 850 000\$ olan hükümetler arası örgütlerin bütçesi 1970’li yıllarda 16 milyon dolara yükselmiştir (Sullivan, 1989: 257).

⁵ ‘Küresel köy’ kavramı Marshall McLuhan tarafından ortaya konan, teknolojik gelişmelere paralel olarak giderek karmaşıklaşan ve yoğunlaşan ilişkilerin mesafeleri yakınlaştırdığını, küresel bir kültür oluşturarak tektipleşmenin ivme kazandığı süreci ve ilişkileri tanımlamak için kullanılan sosyolojik bir kavramdır. Bu süreçte özellikle sosyal medya gibi kitle iletişim araçları ve eş zamanlı iletişim platformları oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Elektronik Çağ olarak nitelenen bu süreçte Marx’ın *yabancılaşma* teorisi de kendine yer bulurken ulus-aşan organizmalar ve uluslararası örgütlenmeler (çok uluslu şirketler, sivil toplum kuruluşları vs) de etkin olabilecektir. Böylece yeni yüzyılda küresel sistem dinamik ve interaktif bir nitelik kazanacaktır. Bkz. Marshall McLuhan, Quentin Fiore ve Jerome Agel, **War and Peace in the Global Village**, New York: Bantam Books, 1968.

katılmaktadır (Sullivan, 1989: 256). Ayrıca devletin iç dinamiklerinin de –ki bunlar bürokrasi gibi siyasi mekanizmalar ile sosyo-kültürel veya ekonomik birimler (azınlık veya çıkar grupları) olarak somutlaştırılabilir– sistemde kendine yer bulduğu savunulmakta (Arı, 2013: 288), sürecin hem iç siyasette hem de dış kulvarda çok aktörlü olduğu dile getirilmektedir. Kamu diplomasisine giden yolu açan uluslar üstü bu alanı, Keohane ve Nye’ı hatırlatarak, devlet denetiminde olmayan toplumlar arası ilişkiler ağı olarak nitelendirmek doğru olacaktır. Cox’un deyimiyle;

Belli sosyal yapılar devlet sınırlarının dışına taşabilir ve dünya yapıları devlet gücünün konfigürasyonları olarak anlatılabildikleri gibi sosyal devletler bağlamında da anlatılabilir. Dünya, içinde devletlerin sosyal kuvvetlerinin global yapısı ve belirli ülkelerdeki sosyal kuvvetlerin lokal konfigürasyonları arasında, aracı fakat özerk bir rol oynadığı etkileşim içindeki sosyal kuvvetlerin, bir modeli olarak temsil edilebilir. Güç, birikmiş maddi yeterlilikler formunda verili alınmaktan çok sosyal süreçlerden ortaya çıkıyor gözükür (Cox, 2007: 412-413).

Cox (2007: 425), yeni dünyada hegemonik olmayan, çatışan güç merkezlerinin oluşturduğu bir yapı olasılığını dile getirir. Küresel ekonomik, kültürel ve siyasi örgütlenmeler, çok uluslu şirketler veya daha yerel tabanda kalan lobicilik faaliyetleri, ulusal otoriteler arasında üçlü bir iletişim platformunu oluşturan diasporalar bu bağlamda örnek olarak gösterilebilecek ulus-aşırı yapılar olarak sayılabilir.

Karşılıklı bağımlılığın artması ve devletlerarası sorunların diplomasi eksenli çözümünün giderek ağırlık kazanması ulus-ötesiciliğin savunduğu bir başka varsayımdır. Para ve sermaye piyasalarındaki ulus-aşırı hareketlilik ve bütünleşme, bilişim ve iletişim teknolojilerinin gelişmesi, küresel bilgi transferi ve –yasal veya yasal olmayan– insan hareketleri, ulusal sınırların giderek yalıtkan / geçirgen hale gelmesi ve belirsizleşmesi ‘uluslararası toplumu’ daha belirgin hale getirmektedir. Bu durum küresel sivil toplum hareketlerinin, ortak değer ve normların oluşturulması düşüncesini beslerken devlet dışı aktörlere de lobi faaliyetleri ile giderek daha fazla görünürlük kazandırmaktadır. Liberal hükümetlerarasıcılık⁶ kuramını destekleyici şekilde ulusal otoriteler arası yapıcı işbirliği

⁶ Liberal hükümetlerarasıcılık, devletlerarası ilişkileri –realizmden farklı olarak– güvenlik ve güç odaklı çıkar algısından uzaklaştırıp ekonomik öncüller ile açıklamaya çalışan bir uluslararası ilişkiler kuramıdır. Kurama göre, ülkelerin ellerinde bulundurdukları ekonomik avantajlar ve bu avantaja dayalı siyasi hegemonyaları uluslararası siyasette görünür olmalarının ve belki de bu siyasetin belirleyicisi / yönlendiricisi olmalarının en önemli nedenidir. Devlet içi alt politik ve sosyal birimleri hiyerarşik düzen içinde uluslararası siyasete dâhil etmesi ile realizm başta olmak üzere birçok devlet-öncüllü kuramı ötelemektedir. Bu noktada alt tabakalardan gelen taleplerin siyasi kadrolarca ele alınarak ulusal tercihlerin şekillendirilmesinden bahseder. İlgili kuramda çoğulculuk ve demokratik bir işleyişin hâkim olduğu ve aşağıdan yukarıya bir talep aktarımının yaşandığı iç siyaset olgusu, dış siyasette ‘ulusal çıkar’ çekirdeği etrafında tek sesliliğin oluşturulması ile görünürlük

süreci uluslararası ilişkilerde uyuşmazlıkları ve daha radikal anlamda çatışma ve savaşları geçerliliği kalmayan dış politika opsiyonları haline getirmektedir. Kitle imha silahlarının yayılımı savaşın doğasına farklı bir boyut kazandırmış, ekonomik amaçlara siyasi anlamlar yükleyen Keohane gibi Sullivan (1989: 256) da insanlık için ekonomik gücün egemen olduğu yeni bir dönem öngörmüştür. Askeri gücün önemini kaybetmesi, Amerika Birleşik Devletleri'nin Vietnam'daki başarısızlığı, ekonomik gücün yükselişi ise 1970'li yıllardaki petrol krizleri ile özdeşleştirilmekte, bu süreçten itibaren 'güç' kavramının farklılaştığı, dünya politikasının evrimleştiği ifade edilmektedir (Rosenau, 1980: 35-36; Sullivan, 1989: 266-273). Savaşların öneminin giderek azalması ve rasyonel alternatif politika olmaktan uzaklaşması güce başvurma eğilimini azaltmaktadır (Arı, 2013: 291-292). Ulusal çıkarların uluslararasılaşması ve karşılıklı bağımlılık nedeniyle olası bir savaş durumunun neden olacağı kayıpların kazançlarından fazla olacağı anlayışı, çatışma eksenli diplomatik tercihleri akılcı olmaktan çıkarmaktadır (Arı, a.g.e; Sullivan, a.g.m.). Böylece yeni düzende kamu diplomasisi, lobicilik, sivil toplum gibi modern kavramlar kendilerine yer bulmuşlardır.

Uluslararası siyasi gündemin ve ajandaların çeşitlenmesi ulus-ötesicilik tarafından ele alınan bir diğer varsayımdır. Uluslararası sistemin ilgi alanı ve hareket sahası özellikle Soğuk Savaş'ın ardından nüfus artışı, siber savunma, göç ve nüfus hareketleri, adil ve eşit gelir dağılımı ile gıda güvenliği, küresel ısınma ve çevre sorunları, uzayın ve açık denizlerin kullanımı, doğal kaynakların yönetimi ve alternatif enerji kaynakları, uyuşturucu ve insan kaçakçılığı, radikal (dini) hareketler ve küresel terörizm gibi konularla genişlemiştir (Sullivan, 1989: 256 ve 261). Ulus-ötesicilik, aktüel dünyanın temel sorunlarının analizinde ve

kazanmaktadır. Her bir devletin üst sisteme taşıdığı ulusal beklenti ve ihtiyaçların karşılanması, uzun bir pazarlık –ve tavizler– sürecinin ilk basamağını teşkil etmektedir. Yerel çıkarların uyumlaştırılması ve karşılıklı bağımlılığın ülkeleri zorunlu bir işbirliğine taşıdığı bu süreçte, ulusal otoriteler birbirlerinin taleplerine kendi olanakları ölçüsünde cevap vermektedir. Kuram, ekonomik motivasyonlara dayalı işbirliği projelerini kalıcı ve işleyen mekanizmalar olarak görmektedir. Bu noktada ulus-üstü kurumlara kontrol ve denetim işlevi yüklemekte ve ulusal egemenlik devrine olumlu yaklaşmaktadır. Ancak teoride bu ulus-üstü birimler, kendisini oluşturan alt organizmalardan bağımsız bir varlık ve yetki alanı kazanmaktan ziyade egemenlik yetkisinin ortak bir alanda toplandığı bir platform olarak karşımıza çıkmaktadır. Ulusal otoriteler, birlik içinde kaynaşan ve tek vücut olan bir organizmadan öte birbirlerine bağımlılıklarının zorunlu olarak farkına varmış, belli çıkar noktaları –ki özellikle ekonomik kaygılar– etrafında birleşmiş ve yetki paylaşımına gitmiş bir otoriteler topluluğu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada, konfederal yapılanmalarda var olan ulusal kimlik ve varlıkların korunması, katılımcı devletlerin ortaklaşan iradelerinin bir antlaşma tarafından teyit edilmesi, üyelerinin uluslararası kişiliğinin devam etmesi ve dış politikada bağımsız hareket edebilmeleri kuramın ortaya koyduğu uluslararası sistem analizinin tipik mikro örneklerinden birini oluşturmaktadır. Ayrıntılı okuma için bkz. Andrew Moravcsik ve Frank Schimmelfenning, "Liberal Intergovernmentalism", Antje Wiener ve Thomas Diez (Ed.), *European Integration Theory* içinde (67-87), Oxford: Oxford University Press, 2009.

yönetiminde yazına diplomatik pazarlık, lobicilik ve kriz yönetimi gibi birtakım farklılaşan kavramlar taşımıştır (Rosenau, 1980: 13). Kuram küresel sorunlara ulus-devlet sınırları dışında çözüm arayışları geliştiren, klasik görüşlerden farklı olarak çok aktörlü ilişkiler yumağı sunan, birey merkezli sivil toplumu sorunun ve çözümün merkezine bırakan, iletişimi, işbirliğini ve birlikte hareket etme güdüsünü destekleyen, değişime ayak uydurma ve değişimi yönetebilme kapasitesi sunan alternatif uluslararası sosyo-politik değerler dizisidir.

1970’li yıllarda ortaya çıkmaya başlayan ilk ulus-ötesi çalışmalar, makro boyutlu küreselleşme sürecini daha yerel ve dar bir çerçevede ele almakta, uluslararası işbirliği ve devlet-üstü (*supra-state*) olgulara görece daha ekonomik kavramlarla yanaşmaktaydı (Morrell, 2008: 13). Ancak bugün bakıldığında ulus-ötesicilik, ekonomik aktivitelerin yanı sıra kültürel, sosyal ve politik etkileşim bağlamında da yorumlanmaktadır. Disiplinler arası bir karakter taşıyan ulus-ötesi çalışmalar, çalışılan disipline göre farklı boyutlarda ele alınmaktadır (Morrell, 2008: 16; Garant, 2010: 59): ulus-ötesi iktisadi alan (*transnational economic domain*), ulus-ötesi siyasal bağlılık (*transnational political engagement*) ve ulus-ötesi sosyal uygulamalar (*transnational social practices*). Farklı ulus-ötesi tipolojilerin ve pratiklerin geliştirilmesi çalışılan alanların anlamlandırılmasına katkı sağlarken, kuramın da disiplinler arası bir nitelik kazanmasına yardımcı olmaktadır.

Ekonomik bağlamda ulus-ötesi ilişkiler, ulus-devlet sınırlarını aşan boyutlarda sermaye hareketliliği, finansal piyasaların küresel çapta birbirine eklemlenmesi ve ülkeler arası emek ve iş gücü transferi olarak tanımlanabilir. Politik ulus-ötesi yaklaşım ise politik eylemlerin sınırlarına ve kapsamına ulus aşan yeni perspektifler taşıyan bir tipolojidir. Ulus-devletin egemenlik ve otorite sahasının belirlenmesi, politik aktivizmin –veya diğer bir deyişle lobiciliğin– siyasal otoriteler nezdindeki etkinliği, seçimlerdeki duruşlar, kamusal görünürlük kazanmış azınlıkların siyasal mekanizmadaki yerleri ile hak ve ödevleri, politik uzlaşma, hukuki statüde vatandaşlık kazanma gibi konular politik ulus-ötesi yaklaşım tarafından ele alınan konulardır. Sosyal ulus-ötesi pratik ise sosyo-kültürel referanslara dayalı kimlik, göç ve göçmen, asimilasyon ve entegrasyon, sosyal dışlanma, *‘habitus’*⁷ olguları

⁷ *Habitus* kavramı, Pierre Bourdieu tarafından kolektif olarak bilinçli veya bilinçsiz oluşturulmuş değer, kod ve normlara uygun davranışlar ve süreçler için kullanılan sosyolojik bir olgudur. İlgili kavram bireyin sosyalizasyon sürecini sağlayan, toplumsal kuralların ve değerlerin bireyce kabul edilerek içselleştirilmesini, sosyal statü ve kültürel kimlik kazanmasını da kapsayan geniş bir olgudur. Ayrıntılı okuma için bkz. Pierre Bourdieu, *Physical*

çerçevesinde ulus-ötesiciliğe işlerlik kazandırmaya çalışan yaklaşımdır (Morrell, 2008: 16). Bu yaklaşım, göç ve göçmen kavramları üzerinden ilerleyerek söz konusu kitlelerin yerleştikleri ülkelerdeki sosyal ve siyasi örgütlenme, yaşam tarzı, kamusal yaşama katılımı gibi konulara değinmekte, siyaset bilimi bağlamında daha örgütlü bir işbirliği türü olarak kamu diplomasisine ve lobiciliğe giden yolu açmaktadır.

Sonuç olarak ortaya koyduğu varsayımlarına rağmen, ulus-ötesicilik kuramı akademik anlamda oldukça yeni bir çalışma alanı olduğundan bugün hala geliştirilmeye ve kavramsal anlamda sağlıklı açıklamaların yapılmasına ihtiyaç duyulan (Vertovec, 1999: 14; Köngeter, 2010: 179), ancak modern döneme ilişkin oldukça ilginç çıktılar üreten bir sosyal bilimler çalışma alanıdır. Yapısal niteliği nedeniyle sınırları, kapsamı ve ele aldığı aktörler itibariyle belirsiz bir nitelik taşımaktadır (Hill, 2003: 193). Kuramın sınırlarının belirlenmesi, kavramsal ve terminolojik anlamda açık tanımlamaların yapılması bugün hala üzerinde çalışılması gereken alanlardandır.

2.1.3. Ulus-Ötesi Aktörlerin Sınıflandırılması

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından daha barışçıl bir dünyanın mümkün olabilirdiği ve küresel sorunlar karşısında ortak sorumluluk alma bilincini takiben 1960'lı yıllarda başlayan dekolonizasyon hareketleri ve Soğuk Savaş'ın ardından ortaya çıkan yeni devletler ve yapılanmalar uluslararası topluma çoğulcu bir nitelik kazandırmıştır. Uluslararası sistem giderek karmaşıklaşmış, çok yönlü ve çok aktörlü bir karaktere bürünmüştür. Bütün bu sürece paralel olarak, ulus-ötesicilik kuramı da sistemin analizinde daha desteklenebilir ve açıklayıcı varsayımlar ortaya koymuştur. Hill (2003: 194)'e göre sistemdeki dönüşüm, ulus-ötesi çalışma sahasının niceliksel olduğu kadar post modern süreçte daha niteliksel bir değişimin sonucu olma algısını oluşturmuş, ulus-ötesi aktörlerin sayılarındaki artış, örgütsel yapıları ve sistemdeki etkinlikleri onları devletlerle aynı seviyeye taşıyarak modern diplomasinin karışık doğasına eklemiştir.

Transnasyonel aktörlerin sınıflandırılmasında ve nitelendirilmesinde farklı kriterler ve yaklaşımlar bulunmaktadır. Örgütlenme dereceleri ve motivasyonları, iç hiyerarşik yapıları, siyasi mekanizmaları dengeleyici rolleri ve bunlar üzerindeki etkileri ulus-ötesi

Space, Social Space and Habitus, Oslo Üniversitesi Sosyoloji ve Beşeri Coğrafya Enstitüsü (15 Mayıs 1995), Rapor 10: 1996, s. 3-22.

organizmaların sınıflandırılmasında ortaya konan temel referans noktalarıdır. Christopher Hill (2003: 195), ulus-aşırı örgütlenmeleri üç grup olarak sınıflandırır: Bölgesel/yerel (*territorial*), ideolojik/kültürel (*ideological/cultural*) ve ekonomik. Bölgesel gruplar yerel bazlı örgütlenmiş gruplar ile ulus-altı yapıları (*sub-national unit*) kapsamaktadır. Hill (2003: 195-196) –ve onu destekler şekilde Rosenau (1980: 3)– politik ve askeri olarak iyi örgütlenmiş ve uluslararası bağlantıları olan Filistin Kurtuluş Örgütü, Afrika Ulusal Kongresi ve İrlanda Kurtuluş Örgütü’nü yerel bazlı ulus-ötesi örgütler arasında saymaktadır. Yine metropol şehirlerin (Paris, New York, Londra) veya federe devletlerin (California gibi) yerel yöneticilerinin ekonomi, dış siyaset veya uluslararası platformlardaki konumları ve söylemleri de uzun vadede yeni ulus-aşırı ağların ortaya çıkmasına olanak sağlayan önemli faktörlerdir. İdeolojik veya kültürel olarak ele alınan grup ise fikirlerin ve düşünce tarzlarının ulusal sınırları aşan boyutlarda örgütlenmiş biçimleridir. Güney Afrika’daki ırkçı ayrımcılığa karşı kurulan *Anti-Apartheid Movement*, küresel çaplı faaliyetlerde bulunan sivil toplum dayanışma platformları olan *Amnesty International*, *Save the Children*, *Peace Corps*, *Oxfam International*, Sınır Tanımayan Doktorlar (*Doctors without borders*) ve *Greenpeace* bu örneklem grubu içinde yer almaktadır. Hükümetler dışı bu örgütler, ulus-ötesi bir üyelik (*transnational memberships*) profili taşımaktadır (Rosenau, 1980: 15). Bununla birlikte Hill (2003: 197-198; Krasner, 1995: 262), oldukça eski bir tarihe sahip olan Roma Katolik Kilisesi ve Papalık, İslam Konferansı Örgütü ve birçok ülkede siyasi yaşamları şekillendiren Müslüman Kardeşler örgütünü küresel siyasette kendine yer bulan dini nitelikli ulus-aşan mekanizmalar olarak tanımlamaktadır. Avrupa Parlamentosu’ndaki politik gruplar da Hill (2003: 199) için ulus-ötesicilik yolunda istikrarlı bir ilerleme kaydetmektedir. Küresel basın-yayın ve medya kuruluşları da bu kapsamda değerlendirilmektedir.⁸ Hill’in diğer

⁸ Bu noktada ‘*CNN Effect*’ olgusuna değinmek yerinde olacaktır. Kitle iletişim araçlarının (yazılı ve görsel basın, medya, sosyal iletişim ağları vs) gelişimi ve hızla yayılımı, bugün dünyanın her yerinde eş zamanlı haberleşme olanağı sunmaktadır. Özellikle medyanın ve basın-yayın kuruluşlarının bilginin yayılımı konusunda oldukça etkin rol oynadıkları bilinen bir gerçektir. Küresel çapta yayın yapan *CNN*, *BBC*, *Reuters* gibi kuruluşlar küresel olayların ve gelişmelerin geniş kitlelere ulaştırılmasında ve politik bağlamda ideolojik amaçlar doğrultusunda kullanılarak bilginin biçimlendirilmesinde ve transferinde son yüzyılda kullanılan önemli siyasi araçlardır. CNN etkisi olarak da kavramlaştırılan bu olgu, medyanın kamusal gücü ile dış politikanın etkileşimine, iletişim araçlarının küresel olaylar ve siyasi süreçlere etkilerine vurgu yapmaktadır. Bu noktada medya, yeni bir propaganda aracı olarak kabul edilebilir. Aynı kavram aktüel yaşamda farklı olaylar ve aktörler için de kullanılmıştır: “*Al-Jazeera Effect*” veya Arap Baharı sürecinde sosyal medya için kullanılan “*Youtube, Facebook or Twitter Effect*”. Bkz. Jean-Baptiste Jeangene Vilmer, *Existe-t-il un "effet CNN" ? L'intervention militaire et les médias*, **Institut National de l'Audiovisuel**, Aralık 2011, <http://www.inaglobal.fr/idees/article/existe-t-il-un-effet-cnn-lintervention-militaire-et-les-medias> (Erişim: 14

sınıflandırması ise ekonomik bir nitelik taşır. Bu kategoride çok uluslu şirketler ve küresel işbirlikleri gibi ulus-aşan ekonomik aktörler yer alır. Uluslararası havayolları (*Lufthansa* gibi), petrol üretim ve dağıtıcıları (*Shell, British Petroleum, Gazprom* gibi) ile çeşitli hizmet sektörü şirketleri (*Mcdonald's, BBC World, General Motors, Ford, Microsoft, Samsung* gibi) çok uluslu şirketler ve iş dünyası (*transnational businesses and multinational enterprises/corporations*) olarak kabul edilir. Örneklem gruplarından hareket edildiğinde bu tip yapılanmalar uluslararası ticaretin seyrinde, işgücü hareketliliğinde ve serbest piyasa ekonomisinin sorunsuz işleyişinde önemli ekonomik aktörlerdir. Bazı çok uluslu şirketlerin yıllık satışlarından elde ettikleri gelirin birçok ülkenin gayri safi milli hâsılasından daha fazla olduğu dikkat çekicidir (Sullivan, 1989: 257; Risse-Kappen, 1995: 3). Bununla beraber kültürel ve sportif nitelikli *Eurovision* ile *UEFA* gibi organizasyonlar da ulusal sınırları aşarak ulus-ötesi tecrübeler sunmaktadır (Hill, 2003: 202). Bütün bu örgütler, dünya toplumu anlayışını besleyen dayanışma platformlarıdır. Politik ajandaları etkileyen ve karar alma mekanizmaları üzerinde baskı oluşturan kısmen veya tamamen devlet kontrolündeki yapılardır. Sivil örgütlenme ve kitle mobilizasyonu üzerinden kamusal politikaları etkileyen, lobi faaliyetleri ile ulusal ve uluslararası gündemi belirleyen aktörlerdir. Hill'in bu sınıflandırmasından hareketle tezin temel öznesini oluşturan diasporalar, örgütlenme coğrafyaları bakımından bölgesel / yerel, taşıdıkları değer ve normlar açısından da ideolojik olmak üzere iki kategori arasında konumlandırılabilir.

Ulus-ötesi aktörlerin sınıflandırılmasında ortaya konan çalışmalardan biri de Thomas Faist'in metodolojik yaklaşımıdır. Sınır ötesi veya ulus-aşan faaliyetlerin ve etkileşimlerin temel parametreleri, Faist (2004: 3) tarafından iki ölçüt üzerinden şekillendirilmiştir:

1. Etkileşimin / hareketliliğin yaygınlığı (*extensity*) ve yoğunluğu (*intensity*) olgularına odaklanan uzay-zaman sıkışıklığı (*time-space compression*) derecesi
2. Bu etkileşimin ve ulus-ötesi eylemlerin sistematikleştirilmesi ve kurumsallaştırılmasına odaklanan altyapı (*infrastructure*), düzenleme (*regulation*) ve kurumsallaşma (*institutionalisation*) çalışmaları ile etkileşim örgütleri ve bağlantı organizmaları

Mart 2016). Ayrıca Warren P. Strobel, *The CNN Effect*, **American Journalism Review**, Mayıs 1996, <http://ajrarchive.org/Article.asp?id=3572> (Erişim: 14 Mart 2016).

Yaygınlık kavramı, bir aktörce alınan kararların veya ortaya konan eylemlerin etki alanı olarak tanımlanabilir. Bu noktada Faist (2004: 5), üç temel noktaya değinmiştir. İlki ulus-ötesi faaliyetlerin yerleşimi veya pozisyonu olarak ele alınırken, aktörlerin karmaşıklığı ve çokluğu ile ulus-ötesi faaliyetlerin bu aktörlerin bütün bir sosyal alanını çevrelemiş olmasıdır. Farklı dilleri konuşabilen, kimliklerini ve aidiyetlerini diğerleri üzerinden tanımlayan, ancak diğerlerince ‘melez (*hybrid*)’ olarak nitelenen bireyler, gruplar veya örgütler özel hayatlarında veya kamusal platformlarda vatandaşlık gibi tartışmalı konularda, sosyal hayatlarının bütününde ulus-ötesi ilişkiler ağını beslemektedir. Yaygınlık kavramı, farklı sosyal organizmaların buldukları konumdaki çok yönlü ilişkiler ağını ve kod-değişimlerini (*code-switching*) tanımlar (Faist, 2004: 5). Yoğunluk (*intensity*) kavramı ise, iki öge ile tanımlanır: Ulus-aşırı faaliyetlerin ve etkileşimin sıklığı (*frequency*) ile yayılım hızı (*velocity of the transnational diffusion*). Her iki kavramla anlatılmak istenen ulus-ötesi ilişkilerin ve etkileşimin sürekliliği ile bu etkileşimin –ulaşım ve iletişim sistemlerindeki gelişim doğrultusunda– ulusal sınırları aşan boyutlarda hızlanması ve ivme kazanmasıdır.

Ulus-aşırı ilişkilerin altyapısının oluşturularak kurumsallaştırılması konusunda Faist, politik ve hukuki örgütlenme düzeylerine bakmaktadır. Bireyler, gruplar, örgütler arası veya ötesi iletişimi kolaylaştıran ve etkileşim kapasitesini arttıran faktörler ve potansiyel etkenler incelenmektedir. Ulaşım ve iletişim teknolojileri, göçmen ağları gibi ulus-ötesi hareketliliği hızlandıran ve kolaylaştıran aracı mekanizmalar bunlar arasında sayılabilir. Topluluklar arası norm ve değerler, bilgi alış-veriş süreci içinde bulunan dini, örgütlü kurum ve kuruluşlar da çift yönlü olarak süreci beslemektedir. Yasal düzenlemeler bağlamında bakıldığında ise devlet politikaları, ulusal veya uluslararası hukuk, devletler arası anlaşmalar ile uluslararası kuruluşların politikaları ulus-aşırı örgütlenmelerin kurumsallaşmasında önemli etkenlerdir. Örgütlenmenin iç karakteristik yapısı ile ortak değer ve normların yayılımı kurumsallaşma derecelerinin referansları olarak tanımlanmaktadır (Faist, 2004: 7). Bütün bu etkenler ulus-ötesi örgütlenmelerin sınıflandırılmasında ve farklılaştırılmasında temel analiz ölçütleri olarak ele alınmaktadır. Kurumsallaşma derecelerine, organizasyon yapılarına, kısa-uzun vadeli oluşlarına (*longevity*), gösterdikleri yapısal yoğunluk ve yaygınlığa göre dört farklı ulus-ötesi alan kategorize edilmektedir:

Tablo 2. Faist'in ulus-ötesi alan tipleri

Kurumsallaşma Dereceleri	
Alçak: Ağlar (<i>networks</i>)	Yüksek: Kurumlar (<i>institutions</i>)
<i>Yayılma (Diffusion):</i> Malların, sermayenin, kişilerin, bilginin, fikirlerin ve uygulamaların değiş-tokuş sahaları gibi.	<i>Küçük akraba grupları</i> (<i>Small kinship groups</i>): Hane halkı, aileler gibi.
<i>Sorun / Mesele / Konu Ağları</i> (<i>Issue networks</i>): İş dünyası, bilişsel topluluklar, savunma ağları gibi.	<i>Topluluklar ve Kurumlar</i> (<i>Communities and Institutions</i>): Dini gruplar, şirketler gibi.

Kaynak: Thomas Faist, *The Border-Crossing Expansion of Social Space: Concepts, Questions and Topics*, **Transnational Social Spaces: Agents, Networks and Institutions**, T. Faist ve E. Özveren (Ed.), Ashgate, England, 2004, s.7.

Ortaya konan ölçütlerden hareketle Faist, kurumsallaşma derecelerini alçak ve yüksek seviye olarak sınıflandırmıştır. Yüksek dereceli örgütlenmeler hiyerarşi ve kontrol mekanizmalarının gelişmişliği, topluluklaşmanın ve ortak değerler etrafında yoğun bir birlikteliğin varlığı ile karakterize edilirken alçak dereceli oluşumlar ise ortak bir amaç etrafında geçici biraraya gelişleri tanımlar.

Yayılma olarak adlandırılan ilk oluşum, ekonomik anlamda mal, sermaye, bilgi ve kişilerin transferinin bir sonucu olarak ortaya çıkan temas ve iletişim platformlarıdır. Sosyolojik olarak bakıldığında ise kimliksel ve kültürel pratiklerin sınır aşan boyutları olarak tanımlanmaktadır (Faist, 2004: 8). Yine mikro ölçekli akraba ilişkileri (*kinship systems*) ve hane halkları (*households*) olarak adlandırılan yapı ise, görece daha yüksek düzeyli ve kısa vadeli örgütlenmiş, dayanışma duygusunun baskın olduğu platformlardır. Göçmen aileler bu gruplara örnek olarak verilmiştir. Sorun, mesele veya konu ağları (*issue networks*) olarak kategorize edilen yapılar ise ortak bir amaç etrafında buluşmuş aktivist savunucu örgütler (insan hakları, çevre sorunları gibi), iş dünyası ağları (*business networks*) ve Haas'ın deyimiyle 'bilişsel topluluklar (*epistemic communities*)' olarak örneklendirilmiştir (Faist, 2004: 9). Bu gruplar yüksek dereceli bir değer çizgisinde görece daha yumuşak sınırlarda

ortak bir söylemle hareket ederler. Belli vizyonlar ve misyonlar doğrultusunda hareket ettiklerini söylemek yanlış olmayacaktır. Ulus-ötesi veya hükümetler üstü sorun ağları küresel çapta insan hakları, çevre sorunları gibi farklı alanlarda değerlerin, normların ve fikirlerin yayılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Ancak, her zaman barışçıl ve iyi amaçlar doğrultusunda yayılım göstermeyebilirler. Bu noktada küresel radikal eylemler ve terörizm tipik örnekler olarak kabul edilebilir (Risse-Kappen, 1995: 4). 1990'lı yılların ortasından itibaren Avrupa Birliği Komisyonu tarafından da desteklenmeye başlanan Avrupa Birliği Göçmenler Forumu (*European Union Migrants Forum, EUMF*) bu bağlamda ele alınabilecek somut örneklerden biridir (Faist, a.g.m.).

Son olarak ele alınan ulus-ötesi topluluklar ve örgütlenmeler (*transnational communities and organisations*) göreceli olarak uzun vadeli bir profil çizen, karakteristik niteliği itibariyle daha kapalı sembolik ağlara sahip, iç yapılanmasında hiyerarşinin yoğun olduğu, kurumsallaşmanın resmileştiği ve yapılanmış kontrol mekanizmalarına sahip kurumlardır. Faist (2004: 10), ulus-ötesi toplulukları iki veya daha fazla devlet sınırını aşan kapsamlı ilişkiler ağı olarak tanımlar. Coğrafi yakınlıktan ziyade duygusal yoğunluk, ahlaki zorunluluk, sosyal uyum, devamlı ve yoğun sembolik bağlılık bu örgütlenmelerin karakteristik özellikleri olarak sıralanmaktadır. Dini gruplar, çok uluslu şirketler, –ortak bir hafıza, tarih veya vizyon etrafında toplanmış– diasporalar ile devletler arası ilişkilerin daha düzenli bir hal aldığı uluslararası işbirlikleri (Avrupa Birliği gibi) ulus-ötesi topluluklara örnek olarak gösterilebilir. Avrupa Merkez Bankası Guvernörler Komitesi ve Risse-Kappen (1995: 9)'e göre NATO gibi hükümetler üstü koalisyonlar da bu kapsamda değerlendirilebilir. Böylece çalışmada kendine yer bulan kamu diplomasisi ve diaspora eksenli lobicilik faaliyetleri de anlam kazanır.

2.1.4. Ulus-Ötesi Aktörlerin Devletlerle İlişkisi

Ulus-ötesi aktörler ancak politik otoritenin çok merkezli bir yapıya sahip olduğu, radikal anlamda üst siyasi otoritenin olmadığı, anarşik sistemlerde var olabilir (Krasner, 1995: 257). Devletlerin otoriter olduğu ve uluslararası ilişkilerin ulusal resmi kanallardan ilerlediği düzenlerde ulus-ötesi aktörlerin varlığı ve faaliyetleri anlam kazanmayacaktır. Krasner (1995: 279 ve 288), Nazi otoritesi altında *Amnesty International*'in var olamayacağını, bugünkü ulus-aşırı örgütlerin farklı değerler taşıyabileceğini ve eğer Sovyetler

Birliği Soğuk Savaş'tan galip çıksaydı çok uluslu şirketlerin bugünkü kadar etkin bir varlık gösteremeyeceğini varsaymaktadır.

Devletlerden bağımsız olabilecekleri gibi devletler tarafından kurulan ve desteklenen ekonomik veya sosyo-kültürel ulus-aşan mekanizmalar, varlıklarını koruyabilmeleri ve yasal zemin bulabilmeleri için ulusal otoritelerin ekonomik ve politik desteğine ihtiyaç duyacaklardır. Krasner (1995: 267), güçlü devletlerin transnasyonel aktörlerce ortaya konan kural ve normların yasallaştırılmasında ve rasyonelleştirilmesinde temel faktörler olduklarını ifade etmektedir. Varlıkları ve amaçları, devlet politikalarına uyumlulukları derecesinde etkili olabileceklerdir (Risse-Kappen, 1995: 290). Krasner (1995: 288) Batı'da var olan örgütlenmelerin görece daha başarılı olduklarını ifade etmiş, nedenini ise savundukları fikirlerin dünyanın en güçlü devletlerinin değer ve normlarına uygunluğu ile somutlaştırmıştır. Diğer yandan, bu örgütlerin ilgili devletlerin fikirlerini destekleyerek ve yayararak onları güçlendirdiği de akabinde söylenmesi gereken bir gerçektir.

Bütün bu ulus-ötesi aktörler hareket sahalalarına, kamusal grnrlklerine, faaliyette buldukları ülkelerde sosyal taban bulmalarına ve etki glerine göre lobcilik adı altında devlet politikalarını yönlendirmeye veya siyasi sistemde karar alma sürecinde etkin olmaya çalışabilirler. Süreç iki taraflı veya çok taraflı kanallarla ilerleyebilir (Hill, 2003: 194). İç dinamikleri, yönetim yapısı, buldukları devletler gibi özellikleri ortaya koydukları değerlerin ve politikaların etki alanını ve örgütlenme biçimlerini belirler (Risse-Kappen, 1995: 33 ve 261). Uluslararası veya ulus-ötesi alan, yeni siyasi arenada düzen kurucu ve karar alıcı statüye yükselmektedir. Ulus-tesi örgütler, ülkelerin dış politikalarını birbirine uyumlulaştırır ve kolektif bir küresel bilincin oluşmasında önemli roller oynarlar. Giderek daha fazla görünürlük kazanmaya başlayan bu aktörler, küresel siyasi gündeme dokunduğu kadar ulusal ajandaları da etkilemektedir. Ulus-ařırđ yapılar devletlerin amaçlarını ve politikalarını olumlu anlamda destekleyebileceği gibi olumsuz anlamda önleyici bir rol de oynayabilirler. Ancak iki yapı arasındaki çatışmalarda devletler buldukları konum gereği ve tarihsel varlıkları itibariyle daha fazla kaynağa sahip olsalar bile, bu durum onların her zaman kazançlı çıkacakları anlamına gelmez (Krasner, 1995: 260). Bu noktada uluslararası faaliyet gösteren örgütlenmeler ve kuruluşlar, ulusal otoritelerce göz ardđ edilemeyecek aktörler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu rgtler, ulus-ařırđ yapılar olarak küresel çapta sosyal bir taban

bulmakta, sivil toplum hareketlerine ivme kazandırmaktadır. Dünya toplumunca desteklenen sosyo-ekonomik veya politik talepler, hükümetlerin varlıklarını sürdürmek adına işbirliğine yönelmesini zorunlu kılmakta, ulusal sorunların çözümü için küresel bir baskı söz konusu olmaktadır. Yerel veya ulusal amaçlar doğrultusunda faaliyet gösteren sosyal kesimler, buldukları küresel destek ile lobi faaliyetleri aracılığıyla ulusal otoriteler nezdinde ciddi bir baskı unsuru oluşturmakta, kamusal taleplerin yerine getirilmesini hızlandırmaktadır.

Ulus-ötesi aktörlerin varlığı, devlet otoritelerinin aşınmasına neden olabilecektir. Karmaşıklaşan ilişkiler ağı, yerel birimlerin değişimi yönetebilme yeteneğini gündeme getirecek ve ulusal otoritelerin kontrol mekanizmalarını zorlayacaktır. Dönüşen uluslararası sistemin dış politika geleneklerini değiştirdiği kadar iç siyasi işleyişe de etkileri olacaktır. Krasner (1995: 276), 16. yüzyılda özellikle Batı Avrupa’da dinsel ve politik yaşamı dönüştüren Protestan reformunu ulus-aşan fikirlerin siyasi süreçler üzerindeki etkisine örnek olarak göstermektedir. Ulusal otoritelerce desteklenen diasporalar ile etnik-kültürel azınlıklar ve bunların üçüncü ülkelerdeki lobicilik faaliyetleri de –ABD’de Yahudi kuruluşları gibi– kamu diplomasisi olarak hükümetlerce kullanılan önemli ulus-aşan örgütlerdir. Yine çok uluslu şirketler, medya kuruluşları, birden fazla ülkede örgütlenmiş siyasi yapılar (Yeşiller Partisi gibi) ile sivil toplum kuruluşları Louis Althusser’in ‘devletin ideolojik aygıtları’⁹ nitelendirmesi bağlamında dış politikada hükümetlerce –*de facto* veya *de jure*– kullanılacak alternatif siyasi ve sosyo-kültürel araçlardır.

⁹ ‘Devletin ideolojik aygıtları (*les appareils idéologiques de l’Etat*)’ Louis Althusser tarafından 1970’li yıllarda ortaya konan post-modern siyaset bilimi analizidir. Althusser, ortaya koyduğu bu tanımlama ile devletin ideolojik olarak toplumu, kamuoyu zihnini ve kolektif yaşayışı şekillendirme, değerlerini aktarma yolunda hangi araçları kullandığını analiz etmeye çalışmıştır. Althusser’in çalışması Marksist analizlerden yararlanmakta, devletin otoritesini pekiştirirken yararlandığı fonksiyonel araçları tanımlamaya çalışmaktadır. Bu noktada devletin ideolojik aygıtları şöyle sıralanabilir: Din, eğitim kurumları, sendikalar ve mesleki örgütler, görsel ve yazılı basın yayın kuruluşları, medya ve kitle iletişim araçları... Bugün ‘sosyal medya’ olarak tanımladığımız elektronik iletişim platformları da bu ideolojik araçlar arasında sayılabilir. Nitekim kamu bilincine hitap eden kitle iletişim araçları toplumda yaydıkları haber, düşünce ve ideolojiler ile hem devletin zaman zaman politika haline getirdiği ‘makul vatandaş’ kavramının yaratılmasında hem de ulusal kimliğin oluşumunda kendini ve ‘ötekini’ tanımlama biçimi olarak araçsallaştırılır. Bu yolla ideolojik bilinç pekiştirilmekte, var olan sosyal yapılar devlet kontrolünde yeniden şekillendirilmekte ve beslenmektedir. Günümüzde sosyal olaylar karşısında kolektif bilincin oluşturulmasında ve beslenmesinde medya söylemlerinin, bilgi ve iletişim ağlarının genişliği ve yoğunluğu kaçınılmaz bir fenomen haline gelmiştir. Bu noktada daha önce değinilen ‘*CNN Effect*’ olgusuna geri dönüş yapılması konunun akademik devamlılığını sağlayacaktır. Ayrıntılı okuma için bkz. Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, İtahi Yayınları, 2016.

2.2. Diasporik Ulus-Ötesicilik ve Modern Diaspora Yaklaşımları

Ulus-ötesiciliğin ortaya koyduğu varsayımlar ve sistem analizleri, bugün uluslararası siyasetin anlaşılmasında oldukça faydalı çıktılar üretmiştir. Ekonomik, siyasi veya sosyal bakış açıları altında değişik şekillerde ele alınan ulus-ötesicilik, ulusal sınırları aşan hükümetler arası veya hükümetler dışı örgütler ile sivil toplum kuruluşları gibi yapıları küresel siyasetin analizinde göz önüne alınması gereken aktörler haline getirmiştir. Ekonomik boyutta ele alındığında çok uluslu şirketler ve finans kuruluşları ile politik boyutta siyasi mekanizmalar (uluslararası örgütlenmeler, siyasi partiler gibi) ulus-ötesicilik kuramı için önemli oyun kurucu aktörlerdir. Sosyo-kültürel bağlamda ele alındığında ise, bugün özellikle göç, göçmenler, diaspora olgusu ve diğer insan hareketlilikleri ulus-ötesicilik ile bağdaştırılan önemli konulardır. Çalışmanın temel analiz konusu diaspora ile lobicilik faaliyetleri üzerinden ilerleyeceğinden ve örneklem grubu olarak Ermeni Diasporası ele alınacağından çalışmanın bundan sonraki kısmında sosyal ulus-ötesi pratikleri ele almanın doğru olacağı düşünülmüştür.

2.2.1. Diasporik Ulus-Ötesicilik

Sosyal ulus-ötesi yaklaşım, ulus-ötesi alanı göç, göçmen ve sosyal hareketlilikler bağlamında ele almaktadır. Her bir göçmen ulus-ötesiciliğin öznesi olarak tanımlanmakta, yasal veya yasal olmayan, politik veya sosyal göçmen platformları ile diasporalar ulus-aşırı etkileşimi kolaylaştıran mekanizmalar olarak tanımlanmaktadır (*International Organisation for Migration*, 2010: 2). Göç olgusu sosyal ulus-ötesi aktörlerin ortaya çıkışında ve etki alanları ile sınırlarının belirlenmesinde en temel güncel olgudur. Küresel mal ve insan hareketlilikleri bir yandan ulusal sınırları belirsizleştirirken diğer yandan geldikleri ve buldukları toplumları yapısal anlamda dönüştürerek McLuhan'ın 'küresel köy' tezini beslemektedir.

Çalışmanın temel analiz birimi olan diaspora olgusu üzerine yapılan çalışmalar, kavramı –doğası gereği– sınır aşan insan hareketliliklerinin bir ürünü olarak ele almakta ve kuramsal anlamda çoğunlukla ulus-ötesicilik ile ilişkilendirmektedir. Diaspora olgusu ve lobicilik faaliyetleri üzerine yapılan akademik çalışmalar, bugün 'diasporik ulus-ötesicilik' (*diasporic transnationalism*) konseptini beraberinde getirmiştir. Diasporik literatür olarak da

nitelenen bu alan, ulus-ötesiciliğin alt dalı olarak ifade edilir ve göçmen grupları arasındaki birliktelikleri ele alan ulus-ötesi bir çalışma sahası olarak kabul edilir (Faist, 2010: 18). Kuram, uluslararası ilişkilerdeki geleneksel aktörlerin tartışılmaz hegemonyalarını kırarak sistemin –özellikle 1990’lı yıllardan itibaren– analizinde temel kuramsal paradigmalardan biri olmuş, diaspora olgusuna da çalışma sahasında geniş yer vermiştir. Diasporalar, ulus-ötesi zamanların örnek topluluklarıdır¹⁰ (Tölölyan, 2012: 4). Buna karşın, ulus-ötesi aktörler ve diaspora arasında birtakım farklılıklar mevcuttur. Şüphesiz ulus-ötesi bir aktör olarak kabul edilmesi gereken diasporalar, bu aktörlerden birtakım farklılıklara da sahiptir.

Öncelikli olarak her iki aktör grubunun da küreselleşmenin sonucu olarak ortaya çıktığını ifade etmek gerekir. Uluslararası ilişkilerin giderek daha karmaşık bir hal alması ve iletişim-bilişim teknolojilerindeki gelişmeler ulusal sınırları aşan birtakım olguları ve yapıları beraberinde getirmiştir. Her iki aktör grubu da ulusal sınırları aşan boyutlarda varlık gösteren ve ulus-ötesi bir süreç izleyen ‘*deterritorialised*’¹¹ organizmalardır. Bu yapılar, sınır tanımayan yoğun bir etkileşim ve iletişim ağına sahiptirler. Buna rağmen ulus-ötesi örgütlenmeler, diaspora kavramından daha geniş bir sosyal ilişkiler ağını ifade eder. Diasporanın görece daha ulusal ve dini gruplar olarak ele alınmasına karşın ulus-ötesi yapılar daha geniş bir perspektif ile çok uluslu şirketler, hükümetler arası veya hükümetler dışı ekonomik işbirlikleri ile sivil hareketleri de kapsayan bir fenomen olarak karşımıza çıkmaktadır (Faist, 2010: 21). Ulus-ötesi yelpaze, diasporaları da kapsayan ancak onlar dışında farklı uluslararası örgütlere de bünyesinde yer veren geniş bir çerçevedir. Faist’in deyişiyle “ulus-ötesi topluluklar diasporayı kapsarken, bütün ulus-ötesi aktörler diaspora değildir¹²”. Diaspora kavramında parçalanma, dağılma olgusu ve kolektif kimlik, ortak hafıza ile misyon algısı söz konusu iken ulus-ötesi aktörlerin bir kısmı ekonomik karakter de taşımaktadır (Faist, a.g.m.). Sheffer (2010: 8) için diasporaların diğer ulus-ötesi aktörlerden en belirgin farkı, etnik ve ulusal bir arka plana sahip olmalarıdır. Bununla birlikte diasporalarda var olan devamlılık, kuşaklara bilişsel ve davranışsal aktarım farklı ulus-ötesi aktörler için söz konusu olmamakta, bu aktörler genel manada kısa vadeli, geçici örgütler olarak tarihsel devamlılık arz etmemektedir (Faist, 2010: 22). Bu anlayışa paralel şekilde

¹⁰ “*the exemplary communities of the transnational moment*”

¹¹ Adem-i merkezileşmiş, bölgesizleşmiş, belli bir merkeze veya bölgeye bağlı olmayan, özerk.

¹² “*Transnational communities encompass diasporas, but not all transnational communities are diasporas*” (Faist, 2010: 21).

diaspora olgusunda süreklilik arz eden organik bir sosyal gelişimin ve kemikleşmiş bir örgütlenmenin var olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bütün bu farklılıklara rağmen, kabul edilmelidir ki ulus-ötesicilik kuramı ve ulus-ötesi aktörler üzerine yapılan çalışmalar diaspora olgusunu da kapsamakta, diasporanın sosyal bir fenomen olarak sınırları çizilmeye çalışılmaktadır.

2.2.2. Diaspora ve Modern Diaspora Yaklaşımları

Diasporik ulus-ötesicilik yaklaşımının ana çalışma sahası olan diasporik topluluklar ve faaliyetleri son yüzyılda daha fazla görünürlük kazanmakta, küresel siyasette giderek daha fazla rol oynamaktadır. Klasik anlamda diaspora kavramının sahip olduğu dar kapsam terminolojik anlamda zamanla genişleyerek farklı motivasyonlar taşıyan daha geniş göçmen kitlelerini tanımlamaya başlamış, kavramsal anlamda zenginleşmiştir. Bu başlık altında kavrama atfedilen anlamın tarihsel perspektif ışığında gelişimine ve bugünkü anlamda modern diaspora yaklaşımlarına değinilecek, diasporik topluluklar sınıflandırılacak ve uluslararası ilişkilerdeki aktüel rolleri ile lobcilik faaliyetleri ele alınmaya çalışılacaktır.

2.2.2.1. Tarihsel Perspektifte Diaspora Kavramı

Terminolojik olarak oldukça köklü bir geçmişe sahip olan diaspora, –1970’li yıllarda artan göç hareketliliklerine paralel olarak– 1980’li yıllarda akademik sahada popülerleşen çalışma alanlarından biridir (Anteby-Yemini ve Berthomière, 2005: 262-263; Cohen, 2008: 1; Brubaker, 2005: 1). Küreselleşmenin ve ulus-ötesi ağların sistemde etkinlik kazanmasından itibaren diaspora olgusu da giderek daha fazla çalışmada kendine yer bulmuş, göçmen gruplarının analizinde ve karakteristik özelliklerinin tespitinde oldukça sık vurgulanan referans noktalarından biri olmuştur.

Etimolojik olarak diaspora kavramı, Yunanca ‘*dia*’ ve ‘*speiro / speirein*’ kelimelerinden türemiştir ve “kopuntu, dağılma, saçılma (*dispersed*)” anlamı taşımaktadır¹³ (Cohen, 2008: 21; Yıldız, 2013: 290). Klasik anlamıyla diaspora, siyasi veya milliyetçi ayrımcılık, doğal afet, etnik temizlik gibi trajik / travmatik durumlara maruz kalarak anayurtlarından zorunlu bir ayrılığa itilmiş (*traumatic dispersal from an original homeland*)

¹³ Bununla birlikte Yıldız (2013: 290) “*dia / speiros*” kavramlarının ‘sağa sola dağılmış, saçılmış tohumlar’ anlamına geldiğini ifade edilmektedir.

mağdur (*victim*) durumdaki etnik ve kültürel grupları tanımlamak için kullanılmıştır (Cohen, 2008: 1-2). İlk etapta, anavatanları dışında yaşayan Yahudi topluluklara atfedilen bir kavramdır (Bruneau, 2010: 35; Cohen, a.g.e.; Faist, 2010: 12). Kavram, uzun yıllar benzer tarihsel tecrübeleri yaşamış topluluklar (Yaldız, 2013: 297) olarak köle ticaretine maruz kalmış Afrika kökenli halkların, Osmanlı döneminde tehcire uğramış Ermeni azınlığın, 19. yüzyıl başında açlıkla mücadele eden ve Atlantik-aşırı göçe zorlanan İrlandalılar'ın ve 1948'de *Nakba*¹⁴'yı takiben yerinden edilmiş Filistinli mültecilerin tanımlanmasında kullanılmıştır (Cohen, 2008: 3-4). Ortaya konan örneklem gruplarına paralel olarak diaspora kavramının uzun yıllar travmatik olaylar serisi ekseninde olumsuz çağrışımlar uyandırdığı görülmektedir (Cohen, 2008: 21-22; Yaldız, 2013: 298-299).

Buna karşın –özellikle 1980'li yıllardan itibaren– diaspora kavramının Yahudi azınlıklara atfedilen ve negatif bir anlam taşıyan bir olgu olmaktan uzaklaştığı görülmektedir. Bu durum, Brubaker (2005: 1) tarafından 'diasporanın' diasporası (*'diaspora' diaspora*) olarak ifade edilmiş, etimolojik anlamda dağılma, yayılma anlamına gelen diaspora kavramının 1980'lerden itibaren kavramsal, anlamsal ve disipliner olarak genişlediği belirtilmek istenmiştir. Aynı dönemde farklılaşan göç motivasyonları diaspora kavramına yeni anlamlar yüklenmesine sebebiyet vermiştir. Kavram bu süreçten itibaren terminolojik olarak zenginleşmiştir. Bu durum, modern diaspora yaklaşımları olarak da ifade edilen diasporik çalışma sahasının ortaya çıkışına denk gelir. Bugün örgütleniş motivasyonları ne olursa olsun, anavatanları dışında yaşayan ve buldukları ülkelerde sosyo-kültürel anlamda kimliklerini korumayı başarabilmiş, yerel halktan farklılık arz eden dini, ulusal, ekonomik, kültürel veya etnik azınlıkların tanımlanmasında kullanılan daha objektif ve geniş bir kavram haline gelmiştir. İlgili kavramın tarihsel, ekonomik veya ulusal motivasyonlar ardında örgütlenmiş ulus-aşan *'deterritorialized'* çoğu yapıyı kapsadığını söylemek yanlış olmayacaktır: Birleşik Devletler'de Meksikalılar, Kübalılar ve Siyahiler, Birleşik Krallık'ta Pakistanlılar, Almanya'da Türkler ve Fransa'da Kuzey Afrika kökenliler gibi... Çalışmanın ilerleyen kısımlarında değinileceği üzere, bu toplulukların tamamının diasporik bağlamda örgütlendiği söylenemese de potansiyel diasporik yapılar olarak kabul edilebileceği ifade edilmiştir (Cohen, 2008: 5).

¹⁴ *Nakba*, 1948'de İsrail'in kuruluşuna ve akabindeki Filistin Arapları'nın göç sürecinin başlangıcına atfedilen 'felaket' anlamına gelen olaylar serisi.

Modern anlamda diaspora olgusu yurtdışındaki örgütlenmeleri, geçici süreli yurtdışında çalışan göçmenleri ve misafir işçileri, vatandaşlık kazanmış veya kazanmamış olanlar (mülteci, sığınmacı) ile çifte vatandaşlık statüsüne erişmiş olanları ve ikinci / üçüncü kuşak göçmenleri de kapsayan oldukça geniş bir kavramdır (Yaldız, 2013: 290; *International Organization of Migration*, 2008: 493). Buna karşın anavatanlarından çeşitli nedenlerle çok yönlü göç dalgaları halinde ayrılarak farklı ülkelerde yaşayan her bireyi, grubu veya topluluğu diaspora kavramı içinde değerlendirmek doğru değildir. Etnik, ulusal veya dini anlamda benzerlik gösterdiği topluluklara dâhil olmaksızın bağımsız hareket eden bireyler, yazınsal anlamda “*transmigrant*¹⁵” olarak tanımlanmakta, her bireyin diaspora olgusuna dâhil olmadığı veya her gruplaşmanın diaspora olarak nitelenemeyeceği kabul edilmektedir. Bu bireyler, uluslararası sınırları aşarak karşılıklı etkileşim içinde çok yönlü iletişim kurabilmiş ve birden fazla devletle ilişki içinde olan, kamusal kimlik sahibi göçmenler olarak tanımlanmaktadır (Morrell, 2008: 14). Bu noktada ilgili kavramın görece daha geniş ölçekte diaspora olgusunun temelini oluşturduğu fikri ilk etapta akla gelebilir. Ancak ‘*transmigrant*’ kavramının diaspora olgusundan farklılık arz ettiği ifade edilmekte, sosyal bir örgütlenme amacı veya değerlerin aktarımı sürecine dâhil olmayışları iki kavram arasındaki temel ayrım noktası olarak vurgulanmaktadır (Bruneau, 2010: 49). Bu ulus-ötesi göçmenler kimliksel veya kültürel anlamda birliktelikten uzak, ekonomik motivasyonlarla hareket eden kişisel çıkarlarını ve bireyselliğin ön planda olduğu kitlelerdir.

Diaspora kavramının içeriğinin ve kapsamının belirlenmesine yönelik yapılan çalışmalarda birtakım tipolojik ve karakteristik özellikler ortaya konmuştur. Buna rağmen kavramın sınırlarının neler olduğu ve hangi grupların diaspora olarak tanımlanacağı konusunda net ve ortak bir yaklaşım bulunmamaktadır (Yaldız, 2013: 307). Yine de hangi sosyal örgütlenmelerin diaspora kavramına dâhil olduğu konusunda oldukça yararlı çıktılar üretilmiştir.

Diaspora kavramının temel dayanaklarının belirlenmesi ve tanımlanmasında ortaya konan yaklaşımların kaynağı ve en çok referans gösterileni William Safran’ın yaklaşımıdır. Safran (1991: 83-91) ve Ulusoy (2015: 212) diaspora kavramını anavatanlarından trajik nedenlerle uzaklaşmış, ancak geride kalanlarla iletişimini sürdüren, kendi etnik bilincinin

¹⁵ *Transmigrant* kavramı, ‘ulus-ötesi göçmenler’ olarak tanımlanabilir.

farkında olup sosyal bir organizma olarak kültürel birikimini korumuş topluluklar olarak tanımlarlar. Safran (1991: 83-84), ortaya koyduğu tanımlamadan hareketle diasporaların temel özelliklerini şöyle sıralamıştır:

1. İki ya da daha fazla coğrafi alan üzerinde odaklanma¹⁶
2. Ortak hafıza, vizyon ve anavatan mitolojisi
3. Bulunulan ülkede tamamen kabul edilmediğini düşünme, yabancılaşma
4. Anavatani ideal yurt olarak görme ve uygun zamanda geri dönme isteği
5. Anavatanın imarına, güvenliğine ve geleceğine katkı sağlama düşüncesi
6. Etno-kültürel bilinç ve dayanışma anlayışı

William Safran, diasporaları yabancı bir ülkede yaşayan azınlık grupları (*expatriate minority communities*) olarak tanımlar. Safran, tanımlamasında merkez ve çevresindeki yerler (*original center and peripheral places*) arasında ayırım yaparken, kültürel ve kimliksel anlamda anavatan ile ilişki kurmaktadır. Ortak bir hafızaya sahip olma, doğru zamanda anavatana geri dönüşün muhtemel bir seçenek olarak görülmesi, anavatanın iyileştirilmesi ve korunması yolunda idealist yaklaşım ve özellikle kolektif bilinç ile dayanışma duygusu Safran tarafından ortaya konan belli başlı önemli dayanak noktalarıdır.

Diğer yandan, Safran (1991: 86), anavatandan ayrılmış bütün toplulukların diaspora olarak kabul edilemeyeceğini ifade etmektedir. Belçika'da özerk bir yapılanmaya sahip Wallonia bölgesinde yaşayan ve Flemenkçe konuşan topluluğu bu duruma örnek olarak göstermekte, buldukları konumun ülkedeki demografik değişimin sonucu olduğunu ifade etmektedir. Safran'ın bir diğer önemli vurgusu ise anavatana geri dönüş fikri üzerinedir. Safran (1991: 91 ve 93) geri dönüş fikrinin özellikle anavatanlarından travmatik nedenlerle ayrılmış veya taşıyabilecekleri politik, sosyal veya ekonomik istikrarsızlıklar nedeniyle ulusal otoritelerce hoş karşılanmayacak diasporalar için zor olacağını ifade etmiştir. Anavatana dönüş miti, Safran için, etnik bilincin güçlendirilmesinde kullanılan ideolojik bir araç işlevi kazanmıştır.

Bir diğer diaspora tanımlaması ise Gabriel Sheffer tarafından yapılır. Sheffer (2010: 31), diaspora kavramını klasik diaspora anlayışına paralel olarak, tıpkı Safran gibi, etnik ve

¹⁶ “‘center’ to two or more ‘peripheral’, or foreign, regions” (Safran, 1991: 83)

kültürel farklılıklara dayandırmaktadır: Etnik-ulusal kimlik ve kimikleştirme, bu kimliğin belirgin sınırlarının olması, aktif diasporik organizasyonun varlığı –lobicilik akla gelebilir–, bulunulan ülkede uygun sosyal, kültürel ve politik şartlar. Kamusal anlamda görünürlük kazanan bu toplulukların köken ve mesken ülkelerinden farklılaşan kendine özgü kolektif bir kimliklerinin olması ve bu kimliğin gelişimi, devletlerden bağımsız iç organizasyon yapılarının olması ve bu ayrı yapılanmasına rağmen köken ülke (*homeland*) ile olan resmi veya sembolik bağlar ile iletişim Sheffer tarafından değinilen referans noktalarıdır (Anteby-Yemini ve Berthomière, 2005: 263).

Robin Cohen ise ‘Küresel Diasporalar: Giriş (*Global Diasporas: An Introduction, 2008*)’ adlı eserinde Safran’ın ve Sheffer’in tanımlamalarını geliştirmiştir. Safran gibi Cohen (2008: 6) de bu grupları yabancı bir ülkede yaşayan azınlıklar olarak tanımlar. Ancak Cohen (2008: 17)’e göre, bir topluluğun diaspora olarak nitelendirilebilmesi için ilgili tipolojilere ek birtakım karakteristik özellikler daha göstermesi gerekmektedir:

1. Anavatandan kopuşun trajik birtakım nedenlere (etnik temizlik, doğal afet, açlık, tehcir gibi) bağlı olması
2. Alternatif olarak iş, ticari veya kolonyal faktörlerin anavatandan ayrılışı nedenselleştirmesi
3. Anavatana ilişkin kolektif bir hafıza ve mitolojiler
4. Anavatanın idealleştirilmesi ve kurulması, korunması, güvenliği ve refahına yönelik kolektif bir taahhüt algısı
5. Anavatana geri dönüş fikri veya en azından onunla sürekli iletişim halinde olma (kısa süreli ziyaretler gibi)
6. Ortak kültür, tarih ve dini değerler ile vizyona dayalı uzun vadeli güçlü etnik grup bilinci
7. Bulunulan toplumla sorunlu ilişkiler (*a troubled relationship*)
8. Diğer ülkelerdeki etnik topluluk üyeleriyle (soydaşlarıyla) dayanışma ve empati
9. Bulunulan ülkedeki çoğulcu atmosfer içinde yaşayabilme –Cohen’in deyimiyile ‘özgün yaratıcılığın olabilirliği / mümkünatı (*possibility of a distinctive creative*)

Cohen'in etno-kültürel değerler ve zorunluluk algısı üzerine kurulu klasik diaspora tanımına gönüllü insan hareketliliklerini ve ekonomik nedenleri de eklemesi modern diaspora algısının yazınsal alana yansımalarıdır.

Modern yaklaşım açısından diaspora; etnografik yaklaşımlarla kıyaslandığında daha modernize olmuş, açık, köken ülke ve değerlerle bağlarını sembol bağlar düzeyinde koruyan, mesken ülkeyle entegre bir hayat yaşama iradesi geliştirmiş, sosyolojik bir totem veya mit üzerinden oluşmamış ya da bu şekilde oluşmuş olan zihniyetler ve/veya mekanizmalarla ilişkisini hafifletmiş, siyasi bağlamı daha kuvvetli, liberal anlayışlı örgütlenmeleri ele almaktadır (Ulusoy, 2015: 214).

Bu yeni kazanımıyla diasporanın küreselleşmeye ve kapitalizme dayalı bir süreç olarak evrimleştiği Ulusoy'ca ifade edilir. Diğer yandan, diasporanın modern parametrelerine değinen Ulusoy (2015: 216-221), öncelikli olarak diasporik yaklaşımların argümanlarını dayandırdıkları temel süreç olan göç olgusuna vurgu yapmakta ve göçü diasporanın varoluşsal bir bileşeni olarak tanımlamaktadır. Böylece sadece insanların değil; sermayenin, malların, bilginin ve kültürel değerlerin de küresel bir göç dalgası eşliğinde sürekli dolanımına değinmek gerekir. Brubaker (2005: 3), diasporayı sadece insanların sınırlar üzerinden göçü olarak değil, insanlar üzerinden sınırların göçünün bir sonucu¹⁷ olarak ele almak gerektiğini ifade etmiştir. Bu durum diaspora kavramının yeni anlamlar kazanarak genişlemesine katkı sağlayan önemli bir olgudur. Ulusoy (a.g.e.), modern diasporaların bir diğer kazanımını ise klasik diasporalarda çok da görülmeyen 'diasporik bilinç' olarak ifade etmiş, bireyler arasındaki dayanışma ve kolektif hareket etme vizyonunu vurgulamıştır. Bu noktada çalışmada da kendine yer bulan lobcilik kavramı anlam kazanmaktadır. Bu durum bireysel projeleri silen kolektif sorumluluktan kaynaklanmaktadır (Castles ve Miller¹⁸'dan yapılan alıntıdan Ulusoy, 2015: 217). Diğer bir parametre ise modern diasporaların ulus-aşırı ağlar olarak çok yönlü bir ilişkiler ağına sahip olmasıdır. Bu durum Ulusoy (2015: 218)'a göre, klasik diasporalarda var olan kapalı, hiyerarşik ve ötekileştirici karakterden uzaklaşmış olduğunu gösterir. Ayrıca vatandaşlık kavramının yeniden sorgulanması ve ülke içindeki farklılaşmış grupların devlete hukuki ve yasal bağlarla bağlanması diasporaların hem etkin çalışmasının bir ürünü hem de devletin bu grupları içselleştirmesinde önemli bir adım olarak görülmektedir. Modern diasporaların farklılıklarının ortaya konulmasında son parametre ise

¹⁷ "Diasporas have been seen to result from the migration of borders over people, and not simply from that of people over borders"

¹⁸ **Göçler Çağı: Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri**, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 93.

organize olma kapasitesidir. Böylece bireylerin gönüllü olarak işbirliği içinde olması, kaynakların belirlenen amaçlar doğrultusunda etkin kullanımı ve siyasi mekanizmalara dokunacak lobi faaliyetleri önem kazanmaktadır.

Diaspora kavramının tanımlanmasında ortaya konan tipolojilerin bütüncül olarak birbirini tamamladığını söylemek yanlış olmaz. Bütün bu yaklaşımlar ışığında, ortak bir diaspora tipolojisi oluşturabilmek için kavramın karakteristik özellikleri birkaç noktada toplanabilir (Bruneau, 2010: 36-37; Cohen, 2008: 17; Yıldız, 2013: 303; Vertovec, 1999a: 3; Brubaker, 2005: 5; Safran, 1991: 83-84):

1. Mekânsal anlamda anavatandan uzak, birden çok bölgeye dağılma, kopma
2. Sosyo-ekonomik, siyasi veya tarihi nedenlere bağlı olarak zorunlu veya gönüllü anayurttan ayrılış
3. Ortak bir kimlik etrafında güçlü bir dayanışma duygusuna ve kolektif hafızaya, vizyona, mitoslara sahip olma
4. Bu ortak kimliği varlığın devamı ve korunması adına kuşaklar boyu taşıma ve uzun vadede (*longue durée*) sürdürme
5. Farklı yerlerdeki diasporik gruplar arasında ve anavatandaki yerleşiklerle bütüncül bir görünüm sergileme ve etkileşim içinde olma
6. Anavatana geri dönüş algısı veya en azından onunla sürekli iletişim halinde olma
7. Anavatanın idealize edilmesi ve restorasyonuna, güvenliğine, zenginliğine katkıda bulunma ülküsü
8. Bulunulan ülkeyle tam anlamıyla bütünleşememe, farklılık gösterme, yabancılaşma
9. Köken veya mesken ülkeden bağımsız, özerk bir sosyal yapılanmaya sahip olma¹⁹
10. İletişim ve etkileşim ağlarının kurumsallaşması ve mesken ülkede yeni toplumsal örgütlenmeler kurulması –somut anlamda lobiler ve lobicilik faaliyetleri– (Vertovec, 1999a: 3)

¹⁹ Bruneau (2010: 37)'ya göre, bu tip toplulukların ulusal otoritelerce lobicilik ve kamu diplomasisi faaliyetleri amacıyla araçsallaştırılması, diasporaların ortak noktalarından kabul edilmemelidir.

Diasporalar, farklı motivasyonlara (dini, ekonomik, sosyo-kültürel, etnik) dayanan ortak hafıza, tarih ve amaç etrafında kendini ve değerlerini tekrar tekrar üreterek uzun vadede varlığını koruyan, sağlamlaştıran yapılardır. Diasporalardaki kolektif kimlik ve sembolik bağlar, dini mitler, politik geçmiş ve sosyal tabular ortak paydayı oluşturabilir ve bu durum, grubun kendini tanımlama ve diğerlerinden farklılaşma biçimi olarak kabul edilerek grubun kendine atfettiği rolü biçimlendirebilir. Bu noktada diaspora kavramı, ulus-ötesi sosyal ve kültürel fenomenlerin üretimine ve yeniden üretimine (*production and reproduction of transnational social and cultural phenomena*) katılım olarak da tanımlanabilmektedir (Vertovec, 1999a: 19). “Diasporik bilincin oluşması veya korunması için, geçmişle güçlü bir bağ ve/veya bugün ve yarın asimilasyona karşı direnç olmalıdır (Cohen, 2008: 166; Yıldız, 2013: 306)”. Brubaker (2005: 12) için diasporalar –anavatan değerlerine paralel olarak– bir topluluğun sadakatini ve kimliğini oluşturma yollarından biridir.

Tezin çalışma sahası olan Ermeni Diasporası’nın bu bağlamda örgütlenme motivasyonu olarak kimliksel ve etno-ulusal referansları kendine baz aldığı, varlığını ve devamlılığını bu kimliğin yeniden üretimiyle sağlamaya çalıştığı görülmektedir. Tezin bir sonraki bölümünde bu başlık altında değinilen diasporik karakter ve noktalar üzerinden tarihsel arkaplan eşliğinde Ermeni Diasporası ele alınacaktır.

2.2.2.2. Diasporaların Sınıflandırılması

Diaspora kavramının yaygın kullanımına kaynaklık eden etno-kültürel kimlik ve motivasyonlar küreselleşmeyle göç dalgalarının farklı motifler ve nedenler taşınmasına binaen kavramın zaman içinde anlamsal olarak genişlemesine neden olmuştur. Daha önce de değinildiği üzere iletişim ve teknolojiye paralel olarak değişen ve dönüşen küresel sistem, klasik diaspora yaklaşımlarını, görece daha geniş ve kapsamlı modern yaklaşımlara evrimleştirmiştir. İlk etapta zorunlu olarak göçe itilen etnik ve kültürel topluluklar algısı zayıflamış, bugün sermayenin ve emeğin küresel çapta hareketliliği ve sosyo-ekonomik şartların farklılaşması ile bireyleri birtakım gönüllü ulus-ötesi hareketliliklere yönlendirmiştir. Bu durum diaspora kavramını da zenginleştirmiş, aktüel olarak diaspora kavramı ulusal sınırları dışında yaşayan, ortak bir amaç doğrultusunda hareket eden, homojenlikten uzak heterojen birliktelikler (Siyahi diaspora, Müslüman diasporası veya

ticaret diasporaları gibi) ile sürekli dönüşüm ve gelişim içinde olan grupları da kapsayan bir kavram haline gelmiştir.

Modern diaspora yaklaşımlarından hareketle, tıpkı diaspora kavramının tanımlanmasındaki çeşitliliğe paralel şekilde diasporik yapıların sınıflandırılmasında da farklı görüşler mevcuttur. Bazı sosyal bilimciler (Bruneau gibi) diasporaları örgütlenme motivasyonlarına / motiflerine göre sınıflandırırken, bazıları (Cohen gibi) tematik bakış açısını tercih etmiştir. Diğer yandan anavatanlarıyla olan ilişkilerine göre sınıflandırmalar da (Sheffer) mevcuttur.

Bruneau (2010: 39-41), diasporaları dayandıkları politik, ekonomik veya kültürel motivasyonlara göre dört temel kategoride toplamıştır:

1. Ekonomik bağlamlı Çin, Hint gibi genellikle Uzakdoğu kökenli diasporalar,
2. Politik kaygılarla ve çıkarlarla hareket eden diasporalar,
3. Amerika'da Siyahiler (*Black Diaspora*) ve Avrupa'da Romanlar gibi ırk ve etnik kökenleriyle var olanlar
4. Yahudi, Ermeni, Yunan diasporaları gibi kolektif hafıza, ulusal mitler, tarihi ve özellikle dini kaygılarla (özellikle travmatik tecrübelerle) hareket edenler

Politik diasporalar genellikle yabancı işgal güçleri altında bulunan anayurtlarında ulusal çıkarlar ve kendi ulus-devlet amaçları doğrultusunda hareket eden Filistin Kurtuluş Örgütü gibi yapılardır. İlgili örgütün tarihsel kolektif bir hafıza ve mitler etrafında örgütlendiği (Yahudi işgali ve 1948'deki *Nakba*), bölgede bağımsız bir Filistin devleti kurmak vizyonuyla hareket ettiği ve siyasi anlamda uluslararası platformlarda etkin bir rol oynadığı görülmektedir (Bruneau, 2010: 40). Etnisiteye dayalı diasporalar ve onları diğerlerinden ayıran temel unsur ise, herhangi bir coğrafi veya toplumsal kökene atfedilemeyecek olması ve diaspora katılımcılarının heterojen nitelik taşımasıdır. Bu tip gruplar için ırk ayrımcılığı, gettolaşma ve köle ticareti gibi olgular gündemdedir. Bruneau'nun Siyahi Diasporası buna tipik bir örnektir ve Safran (1991: 90) tarafından bu tip yapılar ırk farklılıklarını rasyonelleştirmiş diaspora olarak betimlenmiştir.

Robin Cohen'in diaspora sınıflandırması ise Bruneau'yla paralellik göstermekle birlikte terminolojik olarak farklılık arz eder. Cohen beş tip tematik diasporadan söz etmektedir:

1. Mağdur/mazlum veya trajedi (*victim*) diasporaları²⁰
2. Emek (*labour*) diasporaları
3. Sömürgeci / emperyal (*imperial / colonial*) diasporalar
4. Ticari (*trade*) diasporalar
5. Post-modern diasporalar²¹

Yahudi, Ermeni ve Afrika kökenli gruplar trajedi diasporalarına; Türk, İtalyan, Çin ve Kuzey Afrikalılar işgücü nitelikli diasporalara; İngiliz ve Rus azınlıklar kolonyal diasporalara örnek olarak gösterilir. Kültürel, ekonomik ve siyasi kontrolü sağlamak için ilerlediği coğrafyalarda kendi yerel halkını yerleştirmek suretiyle iskân politikaları izleyen Osmanlı ve Roma güçleri de kolonyal diasporalar bağlamında değerlendirilmektedir²² (Butler, 2001: 202). Çin, Hindistan ve Lübnan kökenli topluluklar ticari nitelikli diasporalar iken Karayip kökenliler, Sindhiler²³ ve dini nitelikli diasporalar da kültürel diasporalar olarak nitelenmektedir. Ayrıca dilsel anlamda 'Fransızca konuşan (*francophone*), İngilizce konuşan (*anglo-saxon*)' topluluklar ile dinsel olarak Müslüman, Katolik, Budist topluluklar da ulusal sınırları aşan sosyo-kültürel ve post-modern diasporalar bağlamında ele alınabilir. Bununla beraber Cohen, bir topluluğun birden fazla diaspora sınıfı içine girebileceğini de ifade etmiştir. Örneğin, Yahudi Diasporası'nın hem mazlum diaspora hem de ticari diaspora sınıflandırılmasında yer bulması gibi. Cohen'in bu geçişken ayrımı, sınıflandırmayı anlamsızlaştırdığı gerekçesiyle eleştirilmektedir (Yaldız, 2013: 309).

Çalışmanın örneklem grubu Ermeni Diasporası olarak belirlendiğinden mazlum diaspora olgusunu detaylandırmak yerinde olacaktır. Özellikle Batı literatüründe yer alan şekline paralel olarak Cohen (1996: 511)'e göre trajedi diasporaları, tarihsel arka planında etnik ve kültürel ayrımcılığa maruz kalmış, sürgün algısının ağırlık kazandığı –görece– daha

²⁰ Brubaker (2005: 2) bu tip diasporalara '*catastrophic*' diaspora adını vermektedir.

²¹ Cohen bu tip diasporaları 'adem-i merkezileşmiş (*detrterritorialized*) diasporalar' olarak adlandırır.

²² Butler (2001: 202) için sömürgeleştirme ve emperyalizmin sonucu olarak, buldukları ülkelerde sermayenin kontrolünde önemli aktörler olan ticari diasporalar da bu tip diasporaların modern dönemdeki yansımalarıdır.

²³ Hindistan'ın Pakistan sınırındaki Sind bölgesinde yaşayan, çoğunluğu Müslüman olan etnik nüfus.

klasik diasporalardır. Ekonomik motivasyonlara dayalı olmaktan çok siyasi ve tarihi nedenlerle zorunlu olarak yaşadıkları coğrafyadan travmatik biçimde ayrılmak zorunda bırakılmışlardır. Bu kategorinin en tipik örnekleri Yahudiler, Ermeniler ve Filistinlilerdir. Yine 1845-1852 yılları arasında görülen açlığı takiben İrlandalılar'ın süreklilik kazanan Atlantik-aşırı göçleri ile Afrikalılar için sömürgeleştirme de bu bağlamda ele alınabilecek tipik gözlemlerdendir. Cohen'in bu tanımlaması çerçevesinde bakıldığında, bu tip örgütlenmelerde diaspora olgusu –klasik anlayışa paralel olarak– negatif bir anlam taşımaktadır.

Diğer yandan Sheffer (2010: 20 ve 24), diasporaları anavatanlarıyla ilişki bağlamında devletsiz (*stateless*) ve devlet bağlantılı (*state-linked*) olarak ikiye ayırır. Devlet bağlantılı diasporalar ulusal otoritelerle sıkı bir ilişkiler ağına sahipken (Ermeni, Filistin ve Yahudi Diasporası), devletsiz diasporalar herhangi bir ulusal kimliğe veya yerel birime atfedilemeyen kozmopolit diasporalar (Siyahi Diaspora, Müslüman Diasporası) olarak tanımlanabilir.

Ortaya konan yaklaşımlara paralel olarak, birçok diaspora taksonomisi mevcut olmakla birlikte diaspora kavramının farklı tanımlamaları gibi sınıflandırılması konusunda da ortak bir paydada buluşamadığı görülmektedir. Ulusoy'un belirttiği üzere

Diasporaların sınıflandırmasında, hangi diaspora grubu veya gruplarını inceleyeceğimiz, hangi zaman aralıklarına bakacağımız, hangi sebep ve sonuç ilişkilerini ele alacağımız ve sorularımızı hangi yaklaşım bağlamında özelleştirip, sınırlandıracağımız gibi somut unsurlar önemli hale gelmektedir (Ulusoy, 2015: 224)

2.2.3. Diasporalar ve Lobicilik Faaliyetleri

Küreselleşmeyle birlikte karmaşıklaşan ve yoğunlaşan ilişkilere paralel olarak diasporalar da ulus-devletin sistemdeki kapalı rolünü sorgulamaya başlamış ve siyasi otoritelerin mutlak gücünü kırmıştır. Bu süreçte göç ve göçmen platformları, diasporalar veya sosyal, kimliksel örgütlenmeler ulus-ötesi aktörler olarak önemli roller oynamaktadır. Göçmen platformları genel anlamda kültürler, ulusları ve toplumlar arası sosyal ve kültürel değişim sahaları olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu platformlar insan haklarının savunulması, azınlık ve göçmen haklarının iyileştirilmesi ile çifte vatandaşlık gibi konularda sosyal ve politik aktivizm merkezleri olarak dikkat çekmektedir (*International Organisation for Migration*, 2010: 2). Geldikleri topluma farklı bir bakış açısı, etnosentrizme karşıt kozmopolit bir nitelik kazandırmakta, çift yönlü bir fikir alışverişi sunmaktadır. Shain ve Barth (2003:

450)'a göre bu topluluklar, çok kültürlü bir dış politikanın avukatları, otoriter anavatan rejimlerinin demokratikleştiricileri, iki ülke arasında aracı (*mediator*) aktörler, demokratik ve çoğulcu değerler ile kültürlerin ulus-ötesi taşıyıcıları olarak kabul edilmelidirler. Safran (1991: 97)'a göreyse, buldukları ülkelerde entegrasyon sürecinin etkinliğini, bilinç özgürlüğünün ve çoğulculuğun sınırlarını test etmektedirler.

Shain ve Barth (2003: 462-466), diasporaların etki kabiliyetlerini ve sınırlarını mesken ülkelerindeki sosyal ve siyasi geçirgenliğe, anavatanlarının bu gruplar üzerindeki algısına, iç yapılanma ve motivasyon derecelerine, toplumlar arasındaki konumları ile güç dengesi pozisyonlarına ve uyumlarına bağlamaktadırlar. Krasner'in ulus-ötesi aktörlerin varlık gösterebilmesi için öngördüğü çoğulcu ve demokratik yapının Shain ve Barth tarafından mesken ülkenin sosyo-siyasi geçirgenliği olarak kavramsallaştırıldığı görülmektedir. Palabıyık (2015: 79)'a göre, "demokratik geleneğin zayıf olduğu ülkelerde, diasporanın sivil toplum örgütleri vasıtasıyla gelişmesi oldukça zordur. Buna karşılık, eğer içinde yaşanan ülke demokratik geleneğin ve sivil toplumun güçlü olduğu bir ülke ise, bu durum diasporanın gücüne katkıda bulunur". Bir göçmen topluluğu ancak kurumsallaşma ve siyasi mekanizmalara dokunabilecek lobi faaliyetlerine girişebilme yetisiyle 'diaspora' olarak tanımlanacaktır. Bu noktada, Palabıyık'ın üzerinde durduğu, demokratik sivil toplum geleneklerinin, lobi kuruluşlarının ve lobicilik faaliyetlerinin diasporaların karakterini şekillendirdiği açıktır. Yine Cohen'in diasporik referanslar içerisinde yer verdiği 'özgün yaratıcılığın olabilirliği' kriteri de böylece anlam kazanmaktadır. Böylece ulus-ötesi aktörler olarak diasporalar ile lobi faaliyetlerinin sivil toplum anlayışının geliştiği, yönetim ve yerleşmenin ivme kazandığı liberal ve demokratik rejimlerde etkinlik kazanabildiği sonucu çıkarılabilir.

Herhangi bir otoriteden bağımsız yapılar olarak diasporik grupların uluslararası politikayı ve karar alma mekanizmalarını lobi faaliyetleri aracılığıyla –yapıcı veya yıkıcı, aktif veya pasif (Shain ve Barth, 2003: 449)– etkilemesi çift yönlü ele alınabilir: Bulunulan ülke ve köken ülke açısından.

Köken ülke açısından bakıldığında, etnik ve kimliksel anlamda dayandıkları anavatan ulusal otoritelerince politikleştirilebilir ve siyasi ajandalarda alternatif bir dış politika aracı olarak kullanılabilirler. Ulusal dış politikalar doğrultusunda mesken ülke birimleriyle

diplomatik lobi temasları kurarak yerel veya ulusal siyaseti anavatan politikaları doğrultusunda yönlendirebilirler. Ulusal otoritelerin politik yönelimlerine maruz kalabilirler. Ülkelerinin küresel siyasete katılımını kolaylaştırarak uluslararası arenada onlara görünürlük kazandırabilirler. Diasporaları dış politikada kullanılacak alternatif bir yumuşak güç unsuru, lobi aracı ve kamu diplomasisi aktörü olarak nitelemek yanlış olmayacaktır. Diğer yandan, siyasi anlamda liberal demokratik değerlerin ve insan haklarının ön plana çıkarılmasına yardımcı olabilirler (Cohen, 2008: 174). Levitt, bu durumu sosyal birikim (*social remittances*) olarak tanımlamış, göçmenlerin anavatanlarına taşıdıkları fikirlere ve değerlere vurgu yapmıştır (Levitt'ten²⁴ yapılan alıntı, Yıldız, 2013: 311). Diasporaların öncelikleri ve talepleri anavatan politikalarını yönlendirebileceği gibi (Shain ve Barth, 2003: 456)²⁵ bu topluluklar ulusal otoritelerce aşırı-milliyetçi veya terörizm destekçileri olarak da algılanabilir (Brubaker, 2005: 2). Brubaker için İrlandalılar, Kaşmirliler, Filistinliler ve Tamiller²⁶ bu tip gruplara örnek verilebilir. Diğer yandan, tıpkı Ermeni ve Yahudi diasporaları gibi siyasi ve ekonomik manada ülkelerini besleyebilirler. Göçmenlerce yapılan para transferleri ile yabancı yatırımları cazip hale getirme çabaları ülke ekonomilerine fayda sağlayabilir²⁷. Bu nedenle diasporalar, köken ülkeleri bakımından kalkınma edimcileri (*agents of development*) olarak nitelenebilir (Cohen, 2008: 168-169). Böylece işçi diasporalarının (Yunanlar, İtalyanlar, Türkler, Vietnamlılar, Polonyalılar) önemi korunmaktadır.

Diğer yandan diasporalar, ikamet ülkelerinde (*hostland*) kendilerine yakın hareket eden siyasi oluşumlara sosyal tabanlar oluşturabilirler. Ekonomik ve siyasi anlamda çıkar grubu olarak kamusal alanda baskı unsuru olabilirler. Bu gruplar politik birer aktör ve lobi gücü olarak yaşadıkları ülkelerin ulusal ve uluslararası politikasında iktidarları zorlayıcı bir role sahiptir (Yıldız, 2013: 310). Kamusal bir güç olarak siyasi gelişimleri (çifte vatandaşlık gibi) ve eğilimleri yönlendirme kapasitesine sahiptir. Diasporalar, lobi faaliyetleri ile toplumsal liberalizmi de gündeme getiren platformlardır. Daha önce de belirtildiği üzere, tipik bir ulus-ötesi aktör olarak diasporalar da varlıklarını ve etkinliklerini buldukları ülkelerdeki liberal ve demokratik rejim uygulamalarına borçludur. Diasporalar, her iki ülke arasında ilişkilerin kurulması ve geliştirilmesi kapsamında üçüncü bir aktör rolü oynamakta, daha da

²⁴ P. Levitt, *The Transnational Villagers*, 2001.

²⁵ Bu noktada Shain ve Barth, Yahudi-Amerikan kuruluşların İsrail'in Güney Afrika'daki ayrımcı rejimle olan bağlarını kesmesi konusundaki baskılarını örnek vermektedir.

²⁶ *Tamiller*, Hindistan'ın güneyinde ve Sri Lanka'da yaşayan etnik grup.

²⁷ Para transferlerine yönelik sayısal analizler için bkz. Cohen, 2008: 169.

ileri gidilmek suretiyle barış inşacı (*peace-builder / peace-makers*) bir karakter de taşıyabilmektedirler (Sinatti, 2010: 6-8). Buna karşın, bu örgütlenmeler buldukları ülkelere entegrasyonu engelleyen, entegrasyon kapasitesini zayıflatan, yazınsal anlamda “paralel toplum”²⁸ kavramı olarak nitelenen sosyal dışlanmışlıklara da neden olabilmektedir. Yine ulusal güvenlik, sosyal refah bağlamında da kamusal ve politik şüphelerin ve kaygıların odak noktası olarak görülmekte, en güncel haliyle Avrupa’da anti-semitist ve islamofobik hareketleri akla getirmektedir. Toplumsal şiddetin veya istikrarsızlığın temel kaynağı ve dış kaynaklı bir tehdidin aracı olarak görülebilirler (Shain ve Barth, 2003: 450), yerel halkın gözünde sosyal bir *lezyon*²⁹ izlenimi uyandırabilirler. Böylece barış yapıcı rolleri, bozucu (*peace-wreckers*) nitelik de taşıyabilir. Bu algı Samuel Huntington (2000: 409-410) tarafından ‘medeniyetler çatışması’³⁰ çalışmasında diasporaların uygarlıklar arası çatışmalardaki şüpheli rolleri ile ele alınmasına sebebiyet vermiştir. Diğer yandan, ulus-devlet fikrinin güçlü olduğu ulusal birimlerde diasporik kimliklerin varlık göstermesine engel olunabilir (Ulusoy, 2015: 215), sosyal dışlanmışlığı derinleştirebilir. Buna karşın, sivil toplum fikrinin yükseldiği, yönetim ve yerelleşmenin ivme kazandığı küresel çaplı liberal ve demokratik eğilim, otoriter birimleri diasporaların çok kültürlülük kapsamında ele alınmasına zorlamaktadır (Ulusoy, a.g.m.). Ayrıca geçmişte asimilasyona maruz kalacak şekilde ciddi direnişle karşılaşan bu gruplar, bugün kültürel göreceliğin (*cultural relativism*) ve entegrasyonun temel özneleri haline gelmiştir. Böylece küreselleşen dünyada birlikte var olma ve barışçıl yaşam sürme algısı beslenmiştir.

²⁸ *Paralel toplum*, buldukları ülke toplumlarından ayrılmış, ilgili ülkenin değerlerine uyum sağlayamamış, yerel halk ile çok fazla iletişime geçmeyerek izole olmuş, gettolaşmış bir hayat yaşayan etnik veya dini grupları nitelendirmek için kullanılan sosyolojik bir terimdir.

²⁹ *Lezyon (lésion)*, çeşitli sebeplerle vücutta ortaya çıkan bozukluk, yıpranma ve doku bozukluğunu tanımlamak için kullanılan tıbbi terim (Türk Dil Kurumu).

³⁰ Huntington, *Medeniyetler Çatışması* (2000) adlı eserinde 21.yüzyılda ortaya çıkan çatışmaların kültürel ve dini motiflere dayalı uygarlıklar arası bir nitelik taşıdığını ifade etmektedir. Bu noktada Avrupa uygarlığı ile birlikte Çin, Hint, Afrika ve İslam uygarlıklarını da sayarak şiddetli çatışmalara sahne olan coğrafi bölgelerde (90’larda Balkanlar, bugün ise Ortadoğu, Kaşmir gibi bölgeler) uygarlıkların ideolojiden öte dini ve kültürel nedenlerle karşı karşıya geldiğini ifade etmiştir. Bkz. Samuel P. Huntington, *Le Choc des Civilisations*, Odile Jacob, Paris, 2000. Bu görüşe paralel olarak Henry Kissinger, 2008’de Washington Post’a yayınlanan makalesinde 2000’li yılların başında uluslararası sistemde eş zamanlı olarak üç devrim yaşandığını dile getirmiştir: Avrupa’daki geleneksel devlet sisteminin dönüşümü, egemenliğin tarihsel kavramlarına yönelik radikal İslamcı terör hareketleri ile uluslararası ilişkilerin güç merkezinin Atlantik’ten Pasifik ve Hint Okyanuslarına kayması. İlgili metnin tamamı için bkz. Henry A. Kissinger, *The Three Revolutions*, **Washington Post**, 7 Nisan 2008, <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2008/04/06/AR2008040601660.html> (Erişim: 15 Nisan 2016).

Diasporalar sivil toplum örgütlenmeleri ve sosyal iletişim platformları olarak son yüzyılda ulusal ve uluslararası mekanizmaları, politik süreçleri etkileyen önemli ulus-ötesi lobi aktörleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ulusal sınırları aşan ilişkiler ağı ve Keohane'in deyimiyle ülkeleri ve politikaları birbirine yakınlaştıran, eş güdümlenen bağlantı kemerleridir. Bu noktada diaspora olgusu, geldikleri köken ülkeler (*country of origin*), buldukları ülkeler (*country of destination / settlement*) ve barındırdıkları bireyler arasında üçlü bir sosyal yapı (*triadic or triangular relationship*) oluşturan devlet dışı aktörlerdir (Safran, 1991: 92; Vertovec, 1999a: 5). Uluslararası ilişkilerde başarılı veya başarısız atfedilebilirler, ancak sistemdeki yapıcı rolleri yadsınmaz.

Özetle, bugün diaspora kavramı, klasik anlamda kendisine atfedilen ve sadece tarihsel birtakım trajik olarak tanımlanan olaylara (etnik temizlik, *pogrom*³¹, doğal afet vb.) maruz kalmış etnik, dinsel veya ulusal grupları tanımlamak için kullanılan bir kavram olmaktan uzaklaşmıştır. Küresel çapta sermaye ve para hareketliliklerinin artması ve uluslararası pazarın oluşumu sisteme yeni bir boyut kazandırmış, ekonomik nedenlere bağlı gönüllü insan hareketlilikleri küresel devinimin parçası olmuştur. Bu küresel devinim kozmopolitan anlayışı, metropolleşmeyi ve çok kültürlülüğü beraberinde getirmiştir. Ekonomik ve ticari motifli diasporalar, klasik diaspora anlayışına farklı bir boyut kazandırmıştır. Böylece diasporalar için anavatana geri dönme fikri zayıflayarak kalıcılık, değişim ve hareketlilik vurgulanmaya başlanmıştır (Faist, 2010: 12-13). Diasporalar bu yeni koşullar altında yapısal anlamda değişim ve dönüşüm fırsatı kazanmıştır. Tıpkı anlamsal genişleme gibi, yapısal olarak diasporalar da farklı çağrışımlarla beslenmiştir. Zaten doğası gereği diasporalar, sürekli bir değişim ve oluşum sürecinde olan organizmalardır ve zaman içinde yeni şartlara uyum sağlayıp geliştirebilirlerken –farklı coğrafyalardaki benzerleriyle iletişim kurmaları gibi–, varlıklarını da kaybedebilirler (Van Hear'den yapılan alıntıdan Cohen, 2008: 141)³². Buna rağmen, diasporaların küresel sistemdeki bağlantı noktaları ve köprü işlevi giderek daha fazla önem kazanmaktadır. McLuhan'ın küresel köyünde diasporalar daha özgür ve geniş bir katılım ağıyla büyüyecekler, küresel değerlere ayak uydurabilecekler ve etki alanlarını

³¹ *Pogrom*, etnik veya dini azınlığa yönelik saldırılar ve şiddet eylemleri. Rusça kökenli olan sözcük '*soykırım*' ile aynı anlamı vermekte, özellikle Rus İmparatorluğu'nda Yahudi topluluklara karşı yapılan yağma ve cinayet şeklindeki saldırıları nitelemek için kullanılmaktadır (Larousse, Türk Dil Kurumu).

³² "*Diasporas can be made and unmade*" (Nicholas Van Hear, *New Diasporas: The Mass Exodus, Dispersal and Regrouping of Migrant Communities*, UCL Press, London, 1998).

genişletebileceklerdir. Ulusal otoritelerle ve mesken ülkelerdeki siyasi mekanizmalarla olan ilişkileri, lobicilik faaliyetleri, sosyal bir baskı grubu olarak ortaya koydukları söylemleri ve eylemleri diasporaların edilgen karakterini etken niteliğe brndrmekte, küresel siyasetin önemli bir aktörleri haline getirmektedir.

Çalışmada kendine yer bulan Ermeni Diasporası'nın gerek anavatan Ermenistan gerekse üçüncü ülkeler nezdindeki varlığı ve bu ülkelerdeki konumları da diğer tüm diasporik topluluklar gibi çift yönlü olarak ele alınmalıdır. Anavatanları ile üçüncü ülke otoriteleri arasındaki köprü işlevi, yerel ve ulusal siyasetteki kamusal görünürlüğü ile lobi faaliyetleri, anavatanına yaptıkları siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel katkılar yadsınamayacak kadar belirgin bir profil çizmektedir. Ermeni Diasporası'na dair anavatan nezdinde yapılan analizler i dinamiklerine paralel olarak çalışmanın bir sonraki Diaspora'ya genel bakış ve güncel eleştiriler başlıkları altında yer alırken, topluluğun Ermenistan i yaşamına katkıları ekonomik, siyasi ve sosyo-kültürel bağlamda ülke siyasetine paralel olarak ele alınacaktır. nc ülkelerdeki varlıklarına dair analiz ıktıları ile lobi kuruluşları ise tezin çalışma sahası olan Avrupa'da Ermeni lobileri başlığı altında derinleştirilerek kendine yer bulmuştur.

3. AVRUPA'DA ERMENİ DİASPORASI

Klasik diaspora yaklaşımına en uygun örneklem gruplarından biri olarak gösterilen Ermeni Diasporası, bugün bulunduğu ülkelerin neredeyse tamamında sosyal örgütlenmeleri ve kamusal görünürlükleri ile oldukça etkin bir baskı grubu ve lobi ajanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Anavatanlarında bulunan soydaşlarından sayısal olarak daha fazla oldukları iddia edilen Ermeni Diasporası, ortaya koyduğu eylem ve söylemler ile hem buldukları ülkeler ve anavatanları Ermenistan siyasal yaşamı nezdinde hem de uluslararası birtakım işbirlikleri projelerinde tipik bir ulus-ötesi aktör olarak gözlemlenmektedir.

Ermeniler'in klasik manada bir diaspora olarak ortaya çıkması, birçok akademik ve siyasi görüşçe 1915 Olayları'na dayandırılmakta, kitlesel göç dalgaları olarak küçük ölçekli de olsa 1990'lı yılların başına kadar devam etmektedir. En genel manasıyla tipik bir diaspora örneklem grubu olarak incelendiğinde, bu uzun soluklu hareketlilik, sonunda buldukları üçüncü ülkelerde kendi kimliksel aidiyetlerini korudukları ve muhafazakâr, kapalı bir sivil örgütlenme oluşturdukları görülür. Ermeni Diasporası, kuramsal sahaya paralel ele alındığında, Cohen ve Bruneau için kolektif bir tarih etrafında toplanmış kültürel motivasyon taşıyan klasik bir trajedi diasporası, Sheffer için ulusal otorite ile sıkı etkileşim içinde olan devlet bağlantılı tipik bir diasporik topluluktur. Niceliksel olarak çok da önemli olmamakla birlikte nitelik olarak oldukça etkili bir görünüm çizen topluluk, bugün gerek mesken ülkelerindeki siyasi mekanizmaları gerekse anavatan merkezi otoritesini ve ekonomik yaşamını etkileyebilecek ulus-aşırı bir karaktere sahiptir. Kimliksel ve ulusal bilinç ekseninde kendisine dayanak noktası yaptığı argümanlar ve geliştirdiği tezler ile uluslararası siyasette lobi faaliyetleri ile kendine yer bulmaya çalışmaktadır.

Tarihsel arka planı da dikkate alarak incelendiğinde bugün Ermeni lobi kuruluşları, başta Birleşik Devletler olmak üzere Kuzey Amerika'da, Fransa, Belçika, Hollanda gibi görece daha çok Frankofon ülkeler olmak üzere Avrupa'da yoğun ve faal bir görünüm sergiler. Bu bölümde ilk etapta Ermeniler'in diasporalaşma süreci ele alınacaktır. Tarihsel altyapının oluşturulmasını takiben diasporik kimlik ve anavatan ile ilişkilerine yer verilecek, hemen ardından Diaspora'ya ve onun ulusal otorite politikalarına dair güncel eleştiriler analiz edilecektir. Bölümün ikinci başlığı ise Avrupa'da Ermeni Diasporası'nın kamusal

görünürlüğü üzerine şekillendirilmiştir. Üye ülkelerde ve Avrupa çapında iki düzlem üzerinden güncel diasporik lobi örgütleri bu alt başlığın ana konusunu oluşturacaktır.

3.1. Ermeni Diasporası'na Genel Bakış

Anavatan Ermenistan dışında yaşayan Ermeni kitlelere diaspora nitelemesini kazandıran en önemli argümanlar anavatan dışına zorunlu çıkışa sebebiyet veren olaylar serisi ve ortak kimliksel değerleri muhafaza edişleridir. Tarihsel perspektifle bakıldığında, Ermeniler'in diasporalaşma süreci tarih boyunca süreklilik arz eden çok yönlü bir seri göç dalgasının ürünüdür. Kimliksel değerlerin muhafaza edilmesi, mesken ülkelerde Cohen'in deyimiyle özgün yaratıcılığın varoluş atmosferinde bu ulusal kimliklenme sürecini kurumsallaştırmaları Ermeni kitlelere diasporik topluluk özelliğini veren en önemli parametrelerden biridir. Diasporik topluluğun ulus-ötesi bir yapı olarak hem mesken ülke hem de anavatan ulusal birimleri ile olan iletişimi ve etkileşimi siyasi gündemlerde kendine yer bulmasına zemin hazırlamıştır. Buna rağmen, diasporik Ermeni topluluk, muhafazakâr tutumu ve değişen değerlere ayak uyduramaması, fiziki ve zihinsel bölünmüşlüğü ile demokratik değerlerden yoksunluğu, anavatanı zayıf ekonomik katkıları ve iç siyasete fazlaca müdahale ettikleri gerekçesiyle de sık sık eleştirilmektedir.

3.1.1. Ermeniler'in Diasporalaşma Süreci

Tüm diasporik örgütlenmelerde karakteristik argüman olarak vurgulanan anavatandan ayrılış, bir başka ülkeye –gönüllü veya zorunlu– göç ile yer değiştirme olgusu Ermeniler için de geçerlilik arz etmektedir. Kendilerini Ermeni olarak tanımlayan kitlelerin ilk ve en yoğun yerleşimleri Güney Kafkasya olarak tanımlanan bugün Doğu Anadolu (Ağrı Dağı çevresi yoğunluklu), Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan (yoğunlukla Karabağ), İran'ın batısı ve kuzeyi (Aras ve Kura nehirleri civarı), Suriye'nin kuzey bölgeleri ile Kilikya'yı da içine alan bölgeye konumlandırılır (Koçaş, 1967: 15 ve 41; Uras, 1987: 16-17). Bölgenin stratejik konumu ve tarih boyunca sürekli medeniyetler arasında çatışma sahası oluşu bölge halklarını (Ermeniler, Gürcüler, Çerkesler, Abazalar, Lazlar, Kürtler) devamlı olarak komşu medeniyetler etkisi altında bırakmış ve yerel birimleri komşu coğrafyalar yönünde –özellikle 19. ve 20. yüzyılda– göçe maruz bırakmıştır³³ (McCarthy, 2014: 22; Sarı ve Avcıoğlu, 2012:

³³ McCarthy'e (2014: 397) göre, 1790-1923 yılları arasında Balkanlar, Kafkasya ve Anadolu'da 7 milyondan fazla insan savaşlar ve çatışmalar nedeniyle zorunlu göçe maruz bırakılmıştır.

212). Bölgenin İran, Rus, Bizans, Osmanlı idari birimleri arasında sürekli el değiştirmesi bölgedeki halkların kaderini de etkilemiştir. Ana yerleşim merkezi olarak tanımlanan bölgenin hiçbir yerinde nüfus yoğunluğunu yakalayamamış (McCarthy, 2014: 31; Koçaş, 1967: 15, 73 ve 78) ancak kimliksel değerlerini korumayı başarmış olan Ermeniler de tarih boyunca çeşitli motivasyonlarla farklı güzergâhlar boyunca dünyaya yayılmışlardır.

Ermeniler'in diasporalaşma sürecini başlatan ve destekleyen ilk hareketlenmeler 4. yüzyılın ikinci yarısı ve 5. yüzyıl dolaylarına tarihlendirilmektedir (Kasparian, 2007: 177; Sarı ve Avcıoğlu, a.g.m.; Koçaş, 1967: 269-271). Yarım milyon Ermeni ile İran'a yönelik başlayan ilk dağılış süreci, Ortaçağ boyunca Ermeniler'in Kırım, Doğu Avrupa ve İtalya'da koloniler kurmasıyla devam eden (şahların, Bizans imparatorlarının ve çarların etkisi altında) zorunlu bir yer değiştirme ile sürmüştür³⁴ (Kasparian, a.g.m.; *EV Consulting*, 2009: 2-3; Cohen, 2008: 49; Koçaş, 1967: 54-55; Uras, 1987: 622-624). Bu durum Kafkasya coğrafyasının stratejik konumu nedeniyle tarih boyunca sürekli çatışma sahası olmasını ve burada bulunan halkların zorunlu göçe maruz kaldığı tezini destekler. Diğer yandan ilerleyen süreçte Uzak Doğu ve Hindistan'a kadar geniş bir coğrafyada önemli ticari güzergâhlar ile stratejik kavşak noktalarına yerleşmeye başlayan Ermeniler ticari bir diaspora tipi olarak ortaya çıkmaya başlar. Ermeniler'in ticaretle uğraşmalarının diasporalaşma sürecindeki baskın rolü yadsınamaz. Bu nedenle Kasparian (a.g.m.) için ilk etapta Diaspora entelektüel ve ticari elitlerden oluşan bir organizma olarak gözlemlenir. Laçiner (2013: 105) Kasparian'ın görüşünü destekler ve 'ticarete yatkınlıklarının' Ermeniler'in tarih boyunca farklı coğrafyalara dağılmasında önemli bir rol oynadığını ifade eder.

Ermeni Diasporası'nın klasik görüş çerçevesinde tam anlamıyla bir diaspora olarak ortaya çıkışı, bugün Türkiye ve Ermenistan arasındaki siyasi uyuşmazlığın tarihsel arka planını da oluşturmaktadır. Bu süreç, Birinci Dünya Savaşı sırasında meydana gelen olaylara dayanır. 1915 Olayları olarak adlandırmanın doğru olacağı bu olaylar serisi, Doğu Ermenistan olarak tanımlanan bölgede ve Kilikya'da bulunan Ermeniler'in politik ve stratejik nedenlerle komşu coğrafyalar yönünde (Suriye, Lübnan, Filistin ve Ürdün gibi Fransız literatüründe

³⁴ 1828'da İran ve Rusya arasında imzalanan Türkmençay Antlaşması ile 1829 Osmanlı-Rusya arasındaki Edirne Antlaşması'nın ardından Rusya'nın Erivan merkez olmak üzere bölgeye 40.000 civarında Ermeni'yi yerleştirdiği ifade edilir (Kodaman, 2014: 6; Koçaş, 1967: 71). Bu rakam Ermeni kaynaklara göre 150.000 civarındadır (*EV Consulting*, 2009: 3).

Yakın Doğu³⁵ olarak tabir edilen bölge) kitlesel bir göçe tabi tutulması ve zaman içinde başta Birleşik Devletler ve Fransa olmak üzere Ermeniler'in dünyanın dört bir yanına yayılmasının başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Çağdaş Ermeni Diasporası, 1915 Olayları akabinde ortaya çıkmıştır (Kasparian, a.g.m.; PFA Raporu, 2010, s.7; *EV Consulting*, 2009: 3). Bu noktada Diaspora, tarih boyunca çeşitli nedenlerle yerleştirildikleri bölgelerden tekrar farklı ülkelere dağılan zamana yayılmış bir göç dalgasının ürünüdür.

Diaspora'nın kolektif bir tarihsel bellek olarak ele aldığı 1915 Olayları'na değinmeden önce bölgede Osmanlı İmparatorluğu idaresindeki Ermeni azınlığın rakamsal varlığına değinmek yerinde olacaktır. 1893 yılında yapılan nüfus sayımında yaklaşık olarak 18 milyona tekabül eden Osmanlı nüfusu içinde Ermenilerin sayısı bir milyon olarak tespit edilmiştir (Mazıcı, 2007: 79). Bu sayı 1906'daki sayımda 1.120.748'e (20 milyonluk toplam nüfus içinde), 1914'te ise 1.300.000'a ulaşmıştır (yaklaşık iki milyon azalan toplam nüfusa karşın). Kuyumjian (2011: 254)'a göreyse –Batılı kaynaklara dayandırdığı analizinde– 1915 Olayları öncesinde Ermeni nüfus 1.8 ila 2.1 milyon civarındaydı ve 15. yüzyıldan beri Osmanlı egemenliğinde bulunan Ermeniler, İstanbul başta olmak üzere özellikle Doğu illerinde (Bitlis, Adana, Diyarbakır, Urfa, Sivas, Muş, Van) yoğun olarak yaşamlarını sürdürmekteydiler. Gerek Osmanlı verileri gerek Ermeni verileri gerekse Batılı kaynaklar esas alındığında Birinci Dünya Savaşı döneminde Osmanlı topraklarındaki Ermeni nüfus yaklaşık olarak 1.500.000 civarındaydı (Özdemir, 2004: 8; Koçaş, 1967: 173 ve 257-258; Gürün, 1984: 101-115).

19. yüzyıldan itibaren Fransız Devrimi'nin taşıdığı özgürlük, eşitlik ve ulusçuluk fikirleri Osmanlı İmparatorluğu'nu da siyasal anlamda yıpratmış, bu sürecin etkisi altında artan iç ve dış sorunlar İmparatorluk'un zayıflamasına yol açarak Balkanlar'dan başlayan bir dağılma sürecini beraberinde getirmiştir. Bu süreçten sonra Palabıyık (2015: 53-56)'a göre çok etnili Osmanlı Devleti'nin çevre-merkez ilişkileri gerilmiştir. Özellikle 1878 Berlin

³⁵ “*Proche Orient*” kavramı, terminolojik olarak Yakın Doğu olarak tercüme edilir. Fransız literatüründe Doğu Akdeniz'i ve bugün Türkiye, Lübnan, Suriye, İsrail, Ürdün ve Mısır'ın içinde bulunduğu sembolik bir yay izlenimi uyandıran Akdeniz'e kıyaslı olan ülkeleri kapsayan ve 19.yüzyıl sonralarından itibaren yazınsal olarak tanımlanmış coğrafi ve siyasi bir terimdir. Orta Doğu (*Moyen Orient*) kavramı ise bölgenin karasal iç kesimleri için kullanılan bugünkü Irak, İran ve Arabistan havzasını kapsayan terimdir. Bkz. *Proche Orient*, Encyclopédie et Editions Larousse, <http://www.larousse.fr/encyclopedie/autre-region/Proche-Orient/139648> (Erişim: 26 Aralık 2016). Bu noktada Türkçe'de Doğu Akdeniz kıyıları Avrupa için Yakın Doğu olarak gösterilir. Bu nitelendirme ve adlandırış, coğrafi nitelendirmelerde Batı merkezli bir anlayışın en tipik örneklerinden biri olarak kabul edilebilir. Öyle ki Türkçe'de sık sık kullanılan Orta Doğu kavramı, Türkiye'nin coğrafi olarak yakın doğusunu tanımlayan, kapsam olarak yanlış kullanılan bir terimdir.

Kongresi'ni takiben önce Sırp, sonra Yunanlılar ve Bulgarlar Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsız devletler olarak ortaya çıkmıştır. Ermeniler de tıpkı diğer Balkan ulusları gibi –görece daha geç olsa bile– bu yeni düzen içinde kaçınılmaz biçimde milliyetçilik fikrinden etkilenmişler, dönemin konjonktürü bu kitleler nezdinde de etnik farkındalığı arttırmıştır (McCarthy, 2014: 117; Palabıyık, 2015: 55 ve 116). Berlin Kongresi'ne kadar '*millet-i sâdıka*' olarak nitelenen Ermeni azınlık, bu süreçten itibaren dönemin ana fikir akımı ulusçuluğun etkisi altında Doğu Anadolu'da bağımsız bir devlet kurma amacıyla yoğun hareketlenmelere girişmişlerdir. Laçiner (2013: 19 ve 25)'e göre “bu dönem imparatorluktan her an ayrılacak etnik bir grup” olarak görülmüşler, olaylar ilerleyen süreçte Osmanlı hükümetince “Batı destekli-ayrılıkçı bir hareket” olarak yorumlanmıştır. Adalian (t.y., s.1), 19. yüzyıldan itibaren başlayan etnik çatışmaların tüm diğer azınlıklar gibi Ermeniler hakkında da şüphe uyandırdığı konusunda hemfikirdir.

Türk tezleri çerçevesinde ele alındığında Birinci Dünya Savaşı'nda özellikle Doğu illerinde (Erzurum, Kars, Van, Bitlis, Muş) kitlesel olarak silahlanan Ermeni çeteler³⁶ yerel halka verdikleri zararlar ile kışkırtma faaliyetleri ve siyasi muhalefetleri, ayrılıkçı hareketleri, Rusya ile işbirliği içinde oluşları ve dışarıda Osmanlı aleyhine propaganda yaparak Avrupalı güçlerin (İngiltere, Rusya, Fransa, Almanya ve Birleşik Devletler) bu sorunu bir dış politika aracı olarak kullanmaları, cephede ve cephe gerisinde Türk askeri harekâtına zarar vermeleri, bölgesel isyanlar ve etnik çatışmalar ile ağırlaşan ekonomik problemlerin de gölgesinde zorunlu bir göçe tabi tutulmuşlardır (McCarthy, 2014: 115-140; Koçaş, 1967: 72-92 ve 153-168; Palabıyık, 2015: 56-62; Sertçelik, 2015: 107-140; Çiçek, 2012: 15-21; Maleville, 1988: 59-63). Padişaha suikast planlanması (Laçiner, 2013: 51; McCarthy, 2014: 131), devlet otoritesinin tanınmaması ve her fırsatta bağımsız bir devlet kurma fikrinin dile getirilmesi, teröre başvurarak mevcut güvenliği tehdit etmeleri ile bölgede kamu otoritesinin zayıflığı tehcirin diğer nedenleri arasında sayılabilir. Balkanlar'dan başlayan dağılma sürecinin Osmanlı idari birimlerinde oluşturduğu sosyo-siyasi travma³⁷, akabinde devletin Birinci Dünya Savaşı'nda birden fazla cephede savaşması –özellikle 1915 Çanakkale harekâtı ile Doğu Anadolu'da Rus işgali– gibi çoğaltılabilecek bütün bu siyasi ve sosyal görünüm altında

³⁶ Bu dönemde Anadolu'daki silahlı Ermeni direnişçi sayısının 200.000'i aştığı ifade edilmektedir (Laçiner, 2013: 24).

³⁷ Balkan Savaşları'nın ardından Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'daki topraklarının %85'ini, kıtadaki nüfusunun ise %70'sini kaybetmiştir (Dadrian, 1995: 193).

Osmanlı hükümeti nezdinde uyanan olumsuz intibalar “devletin selameti için köklü tedbire ihtiyaç duyulduğunu” göstermektedir (Halaçoğlu, 2015: 69). İstanbul hükümeti bölgede gerçekleşen ve giderek yayılan isyan ve karışıklıkları bekasına karşı bir tehdit olarak algılamış ve askeri tedbirlere başvurmuştur (Laçiner, 2013: 14; Palabıyık, 2015: 69).

Artan şiddet olayları, kontrol edilemeyen faaliyetler ve bunlara karşı alınan küçük çaplı önlemlerin etkisizliğinin ardından 24 Nisan 1915’te başlayan tutuklamaları takiben³⁸ 27 Mayıs 1915’de Sevk ve İskân Kanunu olarak kabul edilen ve kapsamlı bir yer değiştirme önlem paketleri serisi Osmanlı hükümetince kabul edilmiştir. İlgili metinde çatışmaların yaşandığı bölgede bulunan Ermenilerin bir kısmının ordunun harekâtını zorlaştırdığı, birtakım ayaklanma belirtileri gösterdikleri ve askeri düzene katılmayarak düzensizlikler çıkardıkları, yerel halka saldırdığı ve isyancılarla işbirliği içinde olduğu ifade edilmiştir (Mazıcı, 2007: 102-103; Halaçoğlu, 2015: 49-50). Bu nedenle Van, Bitlis, Erzurum, Adana, Mersin ve Hatay çevresindeki –çoğunlukla Rus-Türk sınırındaki– Ermeni nüfusun savaş bölgesi dışındaki yörelere (Halep’in ve Suriye coğrafyasının doğusuna) nakledilmeleri kararı alınmıştır. İlgili nüfusun bireysel veya toplu halde başka bölgelere gönderilmesi ve yerleştirilmesi istenmiştir. Türk tezlerine göre tehcir kararının temel maksadı, bölgede düşman ilerleyişini kolaylaştıran, savunmayı zayıflatan, asayişi bozan ve dış güçler ile işbirliği içinde olan Ermeni çete mensuplarının güvenlik kaygılarıyla zorunlu bir yer değişimine tabi tutulmasıdır. Bu nedenle sadece çatışmaların yoğun olarak yaşandığı yerlerdeki (Kafkas cephesine paralel Doğu Anadolu sınırları ve Kilikya) Ermeni kitleler göç ettirilmiştir. Sevk kararı yalnızca bölgede devlet aleyhine faaliyette bulunan Ermeniler’i kapsamış, Katolik ve Protestan Ermeniler ile hasta, yaşlı ve yetimler, dul kadınlar, memurlar ve aileleri, bazı sanatkâr ve ticaret erbabı tehcir dışı tutulmuştur. Tehcir ile esas amaçlanan Ermeni kitlelerin yeniden iskânıdır (Palabıyık, 2015: 38 ve 20).

Ekim 1916’ya kadar devam eden hareketlilik süresince Osmanlı kaynaklarına göre 600.000-800.000 Ermeni nüfusun 450.000’i, Batılı kaynaklara göre ise 480.000-800.000 nüfuslu bir kitle göçe tabi tutulmuştur (Halaçoğlu, 2015: 95-100). Cohen (2008: 50)’e göre

³⁸ İstanbul’da yaşayan Ermeni cemaatinin önde gelen gazeteci, doktor, yazar ve din adamları ile vekillerinden oluşan yaklaşık 500 kişi Taşnak İhtilal Örgütü üyesi olmaktan tutuklanmıştır. Mazıcı (2007: 105-106)’ya göre, tutuklananların çoğu Ermeni komitelerinin elebaşları ve çete üyeleri ile bu kuruluşlara yardım edenlerdir. Dadrian (1995: 221) ise sadece İstanbul’da 2345 kişinin tutuklandığına yer verir. 24 Nisan, Ermeniler tarafından ‘soykırımı anma günü’ olarak kabul edilir, anavatanda ve diasporada çeşitli törenler düzenlenir.

toplam Ermeni nüfusunun yarısına denk gelen ve Ermeni tezlerince de desteklendiği şekliyle bu sayı bir milyon –hatta daha fazla– civarındayken McCarthy’e (2014: 400) göre Suriye ve Irak’a gönderilenlerin sayısı 440.000’dir. Ermeniler’in Zorunlu Göçü (1915-1917) adlı eserinde Kemal Çiçek (2012: 219) ise göçe tabi tutulan Ermeni sayısını ortalama 500.000 olarak vermektedir. Adalian (t.y.: 1)’a göre savaş öncesinde Anadolu’dan 2 milyon kişi yaşıyordu, bu olaylar sırasında bir milyonu hayatını kaybetti ve Anadolu Ermenileri’nin neredeyse tamamı yok oldu. Kuyumjian (2011: 250) ise hayatını kaybedenlerin sayısını 1,5 milyon olarak vermektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi kayıtlarına dayandırdığı tezlerinde Halaçoğlu (2015: 78-80) ile McCarthy (2014: 211-214), Koçaş (1967: 200), Laçiner (2013: 35 ve 49), Gürün (1984: 261), Sertçelik (2015: 267-277) ve Selvi (2003: 74) salgın hastalıkların, kış mevsimi nedeniyle yaşanan zor iklim koşullarının ve bölgedeki yerel çatışmaların kabilelerde ciddi kayıplara neden olduğunu ifade ederler.³⁹ Diğer meslektaşlarına paralel şekilde Palabıyık (2015: 39-40, 76 ve 118), tehcirin olumsuz sonuçlarını düzensiz organizasyon yapısına, finansal ve askeri kapasitenin yetersizliklerine de bağlamaktadır. Halaçoğlu (2015: 97-98)’na göre, tehcire tabi tutulan 438.000 civarındaki Ermeni’den 382.148’i iskân bölgelerine varmış, alınan tedbirlere⁴⁰ rağmen 110.000’i yaşamını yitirmiştir. Selvi (2003: 74) ise 1915-1919 arasında tehcir edilen Ermeni sayısını 450.000 olarak verir. Gürün (1984: 263)’e göre ölenlerin sayısı 300.000’i bile bulmamıştır. İngiliz ve Fransız kaynakları ise 1-1.5 milyon rakamlarını vermektedir (Laçiner, 2013: 34).⁴¹

Birinci Dünya Savaşı’nda ve tehcir süresince birçok Ermeni’nin farklı ülkelere dağıldığı görülmektedir (Gürün, 1984: 264-265; Halaçoğlu, 2015: 110; Selvi, a.g.e.; Sertçelik, 2015: 456 ve 461). Ermeniler’in Kuzey Amerika başta olmak üzere Fransa, Rusya, Avustralya ve İran gibi ülkelere göç etmesi bugün diaspora olgusunu besleyen en önemli tarihsel hareketliliklerdir. Çiçek (2012: 221)’e göre, savaş süresince Mısır’a (4.000), Birleşik

³⁹ 25.000-30.000 Ermeni’nin salgın hastalıklar, 8.000-10.000 kişinin de saldırılar sonucunda öldüğü resmi kayıtlarda yer almaktadır (Halaçoğlu, 2015: 78-80)

⁴⁰ Alınan tedbirlere dair okumalar için bkz. Halaçoğlu, 2015: 67-68; Mazıcı, 2007: 103.

⁴¹ 1915 sürecine dair Türk tezlerinin detaylı okumaları için bkz. Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, 2. Basım, İstanbul: Belge Yayınları, 1987. Kemal Çiçek, **Ermeniler’in Zorunlu Göçü (1915-1917)**, 2. Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2012. Kamuran Gürün, **Le Dossier Armenien**, France: Triangle, 1984. Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, 24. Basım, İstanbul: BKY, 2015. Nurşen Mazıcı, **Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu’nun Kökeni (1878-1920)**, İstanbul: Pozitif Yayınları, 2007. Sedat Laçiner, **Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası**, Ankara: USAK, 2013. Mustafa Serdar Palabıyık, **1915 Olayları’nı Anlamak: Türkler ve Ermeniler**, 1. Basım, Ankara: BETA Basım-Yayım, 2015. Justin McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, 2. Baskı, Ankara: TTK, 2014

Devletler'e (10.000), Fransa'ya (40.000), Yunanistan'a (adalar dâhil 50.000) ve diğer ülkelere (en az 60.000) kitlesel göçler yaşanmıştır. Savaş ve akabindeki olaylar, ilerleyen süreçte Kuzey Amerika ve Avrupa yönlü göçlerin altyapısını oluşturmuştur (PFA Raporu, 2010: 7; Adalian, t.y.: 2; *EV Consulting*, 2009: 3; McCarthy, 2014: 401-402). Halaçoğlu İngiltere, Amerika ve Cenevre Milletler Cemiyeti arşivlerine dayandırdığı sayısal verilerinde savaş süresince yurtdışına çıkan Ermeni sayısını aşağıdaki şekilde tablolastırmıştır:

Tablo 3. Birinci Dünya Savaşı sonunda yurtdışına çıkan Ermeniler

Göç Edilen Ülke	Yıl	Miktar
Rusya	1914-1918	350.000
İran	1914-1918	40.000
ABD	1900-1918	65.000
Avustralya	1915-1918	30.000
Hindistan	1915-1918	7.000
Arjantin	1915-1918	6.000
Fransa	1914-1920	100.000
Diğer ülkelere	1914-1918	50.000
İtilaf askeri olarak ölenler	1914-1918	200.000
TOPLAM		848.000
Osmanlı topraklarında yaşayanlar ve dönenler	1918	644.900
Genel Toplam		1.492.900

Kaynak: Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, Babiâli Kültür Yayıncılığı, 24. Basım, İstanbul, Eylül 2015, s.108.

Cumhuriyet döneminde Ermeni azınlığın Anadolu coğrafyasından ayrılışının devam ettiği akademik çalışmalarda ifade edilmektedir (Halaçoğlu, 2015: 110; Huart, 2001: 20; Adalian, a.g.m.). “Anadolu’da kalan Ermeniler ise 1920’den 1950’li yıllara kadar zaman içinde, yine başka ülkelere gitmiştir. Mesela 1922’de İzmir’in Türk kuvvetlerince geri alınmasını müteakip yaklaşık 120 bin Ermeni’nin Yunanistan’a gittiği bilinmektedir” (Halaçoğlu, a.g.e.). 1920’li yıllarda gönüllü olarak Türkiye’den ayrılışların devam ettiği görülmekte, 1925 yılında diasporada yaşayan Ermeniler’in anavatandaki 750.000 nüfusa karşın 1.5-2.000.000 milyon civarında olduğu söylenmektedir (Laçiner, 2013: 89). 1920’li yılların ilk yarısında tehcir nedeniyle Suriye ve Hatay civarında bulunan Ermeniler’in Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunu ve öncesinde Fransa ile imzalanan Ankara Anlaşması’nı takiben

Fransız mandasındaki Suriye'nin iç kesimlerine çekildiği görülmektedir. McCarthy (2014: 233)'e ve Koçaş (1967: 250)'a göre bu rakam 30.000 civarındadır. Yine bu yıllarda devam eden özelde Suriye, genelde güney yönlü göçler ekonomik argümanlara, 1929'daki kuraklığa, tehcirin akabinde devam eden aile birleşmelerine ve sosyal birlikteliklere, 1939'da Hatay'ın Türkiye'ye katılmasına dayanan birbirini takip eden göç zincirlerine dayanır (Laçiner, 2013: 97; Cohen, 2008: 51-52). Hem Osmanlı İmparatorluğu zamanında burada bulunan yerleşiklerin hem de yeni gelen Ermeni kitlelerin Fransa ile yakın ilişkiler geliştirmeleri ilerleyen süreçte bölgedeki Arapları rahatsız etmiş, Fransa kontrolündeki Suriye'de Arap milliyetçiliğinin yükselişini körüklemiştir (Laçiner, 2013: 97-98). Bu dönemde Ermeniler'in yerel halk tarafından adeta bir "*persona non grata*"⁴² ilan edildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Ermeniler'in kimliksel ve dini sembollerini koruması bölge halkı nezdinde farklılıkları belirginleştirmiştir. Akgönül (2002: 2)'e göre, 1925-1938 yılları arasında Suriye, Lübnan, Türkiye, Yunanistan ve Sovyet Ermenistanı'ndan 63.000 kişi Fransa'ya göç etmiştir. Laçiner (2013: 101)'e göre, 1945'e kadar Ermeni göçleri Suriye yönünde devam etmiş, sonrasında Suriye ve Lübnan, Avrupa yönlü göçlerin kaynağı olmuşlardır. 1950'li ve 1960'lı yıllarda devam eden dekolonizasyon hareketleri, Arap ülkelerinin bağımsızlıklarını kazanmaya başlaması, Mısır'da Nasır öncülüğünde başlayan Arap milliyetçiliği akımı ve diğer Ortadoğu ülkelerindeki hareketlenmeler bölgedeki tüm azınlık mensupları gibi Ermeniler'i de bölgeden uzaklaşmaya itmiştir (Laçiner, 2013: 104). Fransa ile olan yakın işbirliği –en somut haliyle Fransız-Ermeni Lejyonları– birçok Ermeni'nin bu bölgeden Fransa'ya intikalinde önemli bir etken olmuştur (Cohen, 2008: 52; McCarthy, 2014: 226-234; Koçaş, 1967: 236-243). Bu durum zaten anavatanları dışında bulunan Ermeniler'in daha yoğun bir şekilde dünyanın dört bir yanına dağılmasına sebebiyet vermiştir. Bölgedeki gelişmelere paralel olarak, Mazıcı (2007: 164-165) Varlık Vergisi uygulamasının, 6-7 Eylül Olayları⁴³'nin ve 1973'te ASALA terörünün başlamasından sonra Türkiye Ermenileri'nin Batı'ya göç ettiğini, bu sayının da 200.000 civarında olduğunu ifade eder.

⁴² *Persona non grata*, Latince diplomatik bir kavram olup 1964 Viyana Konvansiyonu'na dayanarak yabancı ülke temsilcisinin bulunduğu ülkede –diplomatik dokunulmazlığına ve bağımsızlığına karşı– '*istenmeyen adam*' ilan edilmesidir. Uluslararası ilişkilerde bir diplomatın başına gelebilecek en ciddi durum olarak nitelenir. Uluslararası teamüller gereği ilgili ülkeden personelini geri çekmesi beklenir.

⁴³ *İstanbul Pogromu* olarak da nitelenen 6-7 Eylül Olayları, Kıbrıs sorununun da gündemde olduğu 1955 yılında Rum azınlığa yönelik gerçekleştirilen şiddet eylemleridir. Bu dönemde Atatürk'ün Selanik'teki evinin bombalandığı yönündeki haberler basın yoluyla yayılmış ve İstanbul'da bulunan Rumlar başta olmak üzere birçok azınlık mensubuna ait mekânlara (ev, işyeri, mezarlık ve dini kurumlar) saldırılar gerçekleşmiştir. Olaylar

Huart (2001: 24)'a göre, İkinci Dünya Savaşı, Ermeni Diaporası için dönüm noktası olmuştur. Bu zamana kadar diasporada duygusal bir motif olarak korunan tüm Ermenileri bir arada toplayacak bağımsız bir Ermenistan'a geri dönüş miti yok olmaya başlamıştır. 1945-1950 yılları arasında Sovyetler Birliği merkezi otoritesinin de desteğiyle başlatılan anavatana dönüş projesi (*Nerkaght*) kapsamında yaklaşık 100.000 Ermeni –Diaspora'nın yüzde onu olduğu ifade edilir– Ermenistan'a dönmüştür (PFA Raporu, 2010: 8; Laçiner, 2013: 132; *EV Consulting*, 2009: 4; Akgönül, 2002: 2). Buna rağmen özellikle Fransa'ya yerleşen Ermeniler'in birçoğu, Stalin'in 1947'den itibaren Sovyet Ermenistanı'na geri dönüş çağrısına uymamış, buldukları ülkelerde kalmayı tercih etmişlerdir (Huart, 2001: 24). Sovyetler'deki yaşam standartları, Sovyet Ermenistanı'nın ekonomik sorunları ve baskıcı rejim gibi olumsuz etmenler projenin etki alanını daraltmıştır. Sovyet merkezi otoritesi altında bulunan Ermenistan'da da Ermeniler'in anavatandan çıkışları görece daha az ve bireysel bazlı da olsa devam etmiştir. “Soğuk savaş boyunca Ermeni Diasporası'nın çok büyük bir kısmı komünist bloğa karşı olan ülkelerde yaşamıştır.” (Laçiner, 2013: 136). 1965 sonrasında yılda ortalama 5-10.000 Ermeni'nin Sovyetler'den ve Ortadoğu ülkelerinden ABD'ye göç ettiği ifade edilir (Laçiner, 2013: 108). Buna rağmen 1960'lı ve 1970'li yıllarda anavatan Ermenistan'da yoğun bir Ermeni nüfus birikimi de meydana gelmiştir. Aynı dönemde Ermenistan, Sovyet Cumhuriyetleri içindeki en homojen birimlerden biriyken, 1980'de Sovyet topraklarında anavatanları dışına en çok yayılmış etnik grup yine Ermeniler'dir (Laçiner, 2013: 142; Cohen, 2008: 56).

Kasparian (2007: 177) ve Ritter (2014: 1) aynı yıllarda Ermeni göç hareketlerinin politik nedenlerini İran'da şahın düşmesi (1979) ve İslamizm'in yükselişi, Lübnan Savaşı ve Türkiye'deki Ermeni topluluklarının hareketliliği olarak sıralamaktayken, Sovyetler Birliği'nin ardından Ermenistan'ın ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalmasını da ek bir göç motivasyonu olarak ifade etmektedirler. 1967 Arap-İsrail Savaşı'nı da bu sürece dâhil eden Huart (2001: 25) belirtilen Yakın Doğu dönüşümlerini destekler. Kasparian, 1975-1990 yılları

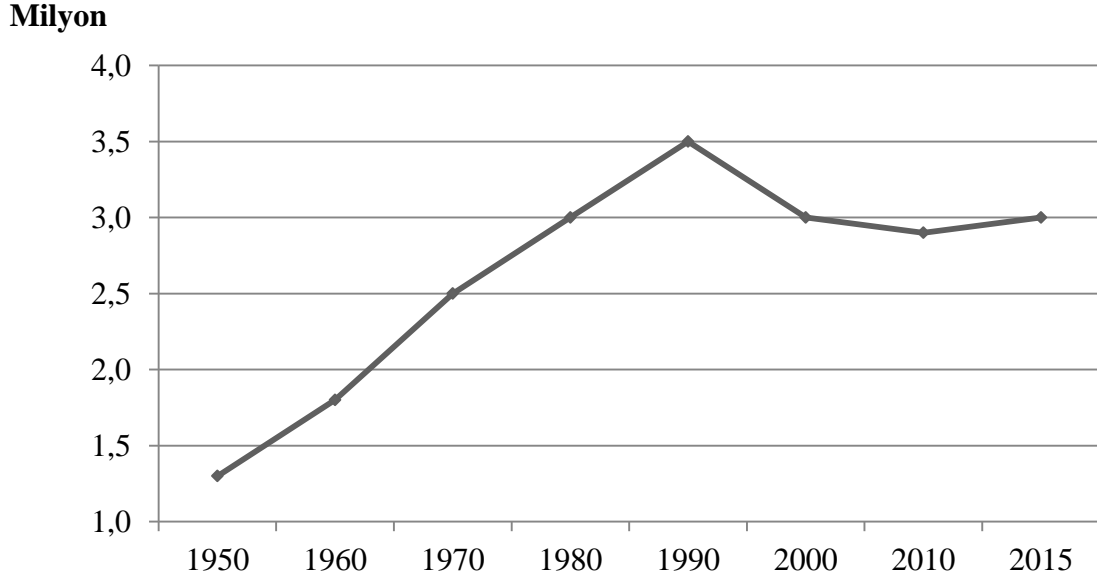
sonucunda can ve mal kayıpları olmuş, dönemin hükümeti zararların çoğunu tazmin etmiştir. Bu süreçten itibaren özellikle Rumlar başta olmak üzere azınlık mensuplarının çoğu Türkiye'den kitlesel olarak ayrılmaya başlamıştır. Detaylı okuma için bkz. Dilek Güven, **Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6-7 Eylül Olayları**, İletişim Yayınları, Şubat 2017.

arasında Lübnan⁴⁴'daki sivil savaşın ardından buradaki Ermeni azınlığın da Batı Avrupa ve ABD'ye yoğun şekilde göç ettiğini ifade etmiştir.

Güncel göç hareketlilikleri incelendiğinde ise 1988 depremi, Sovyetler'in dağılması ve 1991'de Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanması, 1988'den 1993'e kadar devam eden ve bugün de sürmekte olan Yukarı Karabağ sorunu, Türkiye ve Azerbaycan tarafından Ermenistan'a uygulanan ekonomik blokaj ve Ermenistan'da var olan sosyo-ekonomik sorunlar yeni yüzyılın başında anavatanda önceki süreçlerden farklılaşan bir seri göç dalgasına neden olmuştur. Karabağ sorunu ve 1991'de bağımsızlıktan sonra Ermenistan'ın içinde bulunduğu şartlar, Tölölyan (2014: 2) için de, Ermeni Diasporası üzerinde oldukça büyük bir etkiye sahiptir. Göka (2009: 185) bu dönemde olumsuz ekonomik şartların yeni bir yer değişimi (*a new relocation*) beraberinde getirdiğini teyit eder. Öğrenci hareketlilikleri, beyin göçü şeklinde görülen kalifiye bireysel çıkışlar, ekonomik nedenlerle ayrılanlar, yasal olmayan yollarla hareketliliğe katılanlar bu dönemden itibaren anavatan dışındaki Diaspora Ermenileri'nin sayısını arttırmıştır (Kirakosyan, 2007: 153). Bu nedenler ışığındadır ki Tölölyan (2014: 4) için 1970'li yıllardan itibaren gelen Ermeniler, 1915 ve sonrası gelen öncüllerinden farklılaşmıştır. Tölölyan (2014: 9)'a göre 1988 sonrası Ermeni Diasporası, diasporada doğanlarca da beslenmiştir.

⁴⁴ Beyrut, Diaspora'nın ve Batı Ermeni kültürünün başkenti olarak tanımlanır (Kasparian, 2007: 177). Özellikle 70'li yıllarda Fransa'ya yönelik göçlerde önemli bir kaynak noktası olarak gözlemlenir (Cohen, 2008: 55).

Tablo 4. 1950'den günümüze Ermenistan'ın nüfusu

Kaynak: Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal İşler Departmanı verilerinden tabloya uyarlanmıştır. Bkz. *World Population Prospects: The 2015 Revision*, United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division, 2015.

Kirakosyan (2007: 154), 1990'lı yıllarda Ermeni göçlerini dört ana başlık altında toplar: Sovyetler'in dağılması ve Ermenistan'ın bağımsızlığını kazandığı yıllar (1988-1991), kara yıllar (*années noires*) olarak adlandırılan Azerbaycan ile silahlı etnik çatışma yılları (1991-1996), Karabağ'da ateşkesin sağlanması ve sınırların açılmasını takiben başlayan öğrenci hareketlerine dayalı beyin göçlerinin ve emek göçlerinin yaşandığı yıllar (1996-2000), yasal olmayan yollarla gerçekleşen göçler ve mülteci / sığınmacı statüsünde devam eden yeni nesil göç dalgası⁴⁵ (2000 ve sonrası). Bu yıllarda göçlerin Rusya⁴⁶ başta olmak üzere kuzey yönlü ve Batı eksenli devam ettiği görülür. Kirakosyan (2007: 155), 1989 ve 1993 yılları arasındaki göç dalgalarının önce Polonya, İran ve Romanya daha sonrada Türkiye, Çin ve Suriye yönlü geliştiğini ifade etmiştir. Bu göç dalgaları adı geçen ülkelerden de anlaşılacağı üzere daha çok ticari ve ekonomik motivasyonlara dayalı gerçekleşmiştir. Yine aile birleşmeleri ve sosyal bağlar (örgütler, okullar ve din) Batı Avrupa göçlerinde önemli bir etkidir. 1996-2000 yılları arasında Ermeni göçleri analiz edildiğinde ise, ağırlıklı

⁴⁵ Sayısal veriler için bkz. Kirakosyan, 2007: 158.

⁴⁶ Kirakosyan (2007: 161) Rusya'nın Ermeniler için ilk seçenek olmasının nedenlerini şöyle sıralamaktadır: Vizesiz seyahat olanağı, coğrafi yakınlık, dil ve din gibi ortak kültürel faktörler, Sovyet yönetimine dayalı ortak geçmiş, aktif sivil ve politik bağlar.

olarak entellektüel, elitist ve bilimsel kadrolar ile öğrenci hareketliliklerinden oluştuğu Kirakosyan'ın çalışmalarında ifade edilir. Bu dönemde Batı ve Orta Avrupa'daki yaşam standartları ve Ermenistan'daki sosyo-ekonomik sıkıntılar⁴⁷ göçlerin temel çekici ve itici motivasyonları olarak gözlemlenir. Güncel olarak bakıldığında, Karadeniz'in kuzeyinden Rusya, Polonya ve Ukrayna sınırından yasadışı göç (*migration illégale*) hareketlerinin ağır bastığı ifade edilmiştir (Kirakosyan, 2007: 164). 2013 yılında *Armenian Weekly* dergisi için yazdığı makalede Houry Mayissian bağımsızlığın ardından bir milyona yakın Ermeni'nin sosyo-ekonomik nedenlerle anavatanı terk ettiğine değinmiş ve bu durumu 'Ermenistan'ın 'sessiz' ulusal güvenlik tehdidi' olarak tanımlamıştır. Son olarak Ritter (2014: 2), Suriye'de hala devam etmekte olan iç savaşın ilk iki yılında Halep ve çevre bölgelerden, Ermenistan'ın on bin civarında göçmen kabul ettiğini söylerken, Babajanyan ise 2017'de *Foreign Policy*'de yayınlanan makalesinde bugüne dek iç savaş nedeniyle gelen Ermeni kökenlilerin sayısını yirmi bin olarak vermektedir. Tölölyan (2014: 3) ise ülkenin bu göç dalgasıyla nasıl baş edeceği konusundaki endişelerini dile getirir.

Özetlemek gerekirse, Kafkasya, Anadolu ve Mezopotamya coğrafyalarının Eski Dünya kıtaları arasında geçiş güzergâhı niteliği ve kavşak konumunda olması bölgedeki diğer milletler gibi Ermeniler'in de dünyanın dört bir yanına yayılmalarında önemli bir etken olmuştur. "İlk başlarda daha iyi bir yaşam ve istikrar için başlayan göçler, daha sonraları devletin de karşılık vermesi sonucunda güvenlik göçlerine dönüşmüştür" (Laçiner, 2013: 105). 1915'te tehcir kararının ardından Anadolu'dan başlayan çıkışlar komşu coğrafyalar yönünde olmuş, çoğunlukla Ortadoğu (Suriye ve Lübnan), Kafkasya ve Balkanlar üzerinden ilerlemiştir. Yukarıda değinildiği üzere, 1920'li yıllardan itibaren bölgedeki siyasi ve sosyo-ekonomik gelişmeler Ermeni Diasporası'nın oluşumunu ve gelişimini destekleyen güçlü argümanlar olarak kabul edilmektedir. Böylece Ermeni azınlık, –gönüllü veya zorunlu– bu coğrafyadan uzaklaşmış, Fransa başta olmak üzere Batı Avrupa ülkelerine ve Birleşik Devletler ilk sırada yer almak üzere Kuzey ve Güney Amerika eksenli bir hareketlenmeyi beraberinde getirmiştir.

Genel manasıyla Ermeniler'in diasporalaşma süreci Anadolu'dan başlayan, komşu ülkelerle devam eden, süreklilik arz ederek 19. ve 20. yüzyıl boyunca süren bir göç dalgaları

⁴⁷ Kirakosyan (2007: 159) ve diğer bazı kaynaklarda, Ermeni vatandaşlarının tipik bir güvenlik toplumu olarak Ermenistan'da askeri yapıya katılmak istememelerinin de göçlerde kayda değer bir neden olduğu ifade edilir.

serisi olarak nitelenebilirken, bugünkü Ermeni Diasporası da bu göç zincirinin bir sonucu olarak gözlemlenmektedir. Djergaïan (2012: 55) için Ermeni Diasporası, ‘çok kutuplu göç etrafında yapılanmış ulus-ötesi bir alanı⁴⁸’ simgeler. Bu bağlamda çalışmanın kuramsal altyapısını oluşturan ulus-ötesicilik, burada yeniden teyit edilir. Böylece Diaspora Ermenileri bugün farklı coğrafyalarda farklı sosyo-kültürel ve politik şartlarda varlığını sürdürmekte olan, yadsınamayacak lobi etkinliğine sahip bir örgütlenme –gelişim ve dönüşüm içinde olan bir organizma– olarak karşımıza çıkmaktadır. Batı Avrupa ve Amerika’daki Diaspora mensupları buldukları ülkelerdeki değerlerle ve beraberlerinde taşıdıkları tarihi tecrübelerle yeni bir ulusal-diasporik kimlik ve hafıza inşa etmişlerdir.

3.1.2. Ermeni Kimliği

Kimlik kavramı ile kültürel aidiyet duygusu ve pratikte işlerliğinin korunarak uzun vadede sürdürülebilmesi diaspora yaklaşımları tarafından diasporik bir topluluğun analizinde ele alınan önemli kriterlerden biridir. Ortak kültürel değerler ve tarihi hatıralara dayalı kolektif ulusal veya etnik kimlik, çalışmanın kuramsal ve kavramsal kısmını oluşturan ilk bölümünde değinildiği üzere bir topluluğun diaspora olarak tanımlanmasında ve sınıflandırılmasında referans alınan olgulardandır. Kolektifleştirilmiş bu kimliksel ve sembolik değerler ile normlar etrafında topluluk üyeleri arasında birlik ve beraberlik sağlanır, bireysel aidiyet duygusu geliştirilerek uzun vadede kuşaklar boyunca sürdürülür ve kimlik fenomeni yeniden inşa edilir. Sözü edilen tüm bu sosyo-psikolojik olgular beraberinde kolektif bir bilinci ve ortak bir değerler dizisini taşıdığı gibi uzun vadede genç nesilleri psikolojik olarak besler. Böylece topluluk üyeleri arasında birlik ve beraberlik sağlandığı kadar –Ermeni diasporik lobiciliğinde olduğu gibi– tek tipleşen tarih anlatısını ve sosyal olaylar karşısında gruplar arası bir senkronizasyonu da beraberinde getirir.

Tezin örneklem grubu olarak ele alınan Ermeni Diasporası, daha önce de belirtildiği üzere klasik diaspora yaklaşımı bağlamında ele alınan örneklem gruplarından biridir. Cohen’in yaklaşımına paralel olarak diasporalaşma sürecinin ‘trajik’ ve zorunlu sebepler ile örgütleniş motivasyonunun tarihsel deneyimlere dayandırılması, kültürel ve kimliksel birliktelik ve dayanışma anlayışı bunun en açık göstergelerindedir. Diğer yandan sayılan bu nedenler, Ermeni ulusal kimliğinin de karakteristik özellikleri arasında yer alır. Ekonomik

⁴⁸ “...espace transnational structuré autour d’une “multipolarité de la migration” ...”

veya ticari motivasyonlardan uzak, saf bir etno-kültürel ve dini değerler aracıyla ve amacıyla mobilize olmuş tipik bir klasik diaspora örneklem grubu olarak gözlemlenmektedir. Bu noktada bir önceki bölümde değinilen diasporanın tarihsel gelişimi Ermeni Diasporası için hem bir neden hem de bireyler arasında oluşturduğu kolektif tarih anlayışı ile taşıdığı ulusal kaygılar çerçevesinde kendi varlığını besleyen bir değerler serisi oluşturmaktadır. Bu bağlamda incelendiğinde, diasporada Ermeni kimliğini iki temel motivasyon üzerine inşa etmek doğru olacaktır: tarihsel deneyimler (1915 Olayları ve ‘soykırım’ iddiaları) ve din. Özdemir (2004: 5) ise Ermeni kimliğini üç temel unsurla tanımlar: Ermeni Kilisesi, Ermenistan (anavatan) ve ‘soykırım’. Kasparian (2007: 178) ise bu motivasyonlara ek olarak dil olgusunu da dâhil etmektedir.

Bugün Ermeni sorunu olarak adlandırılan ve önceki bölümde tarihsel sürecine değinilen 1915 Olayları, –klasik diaspora kavramına da paralel olarak– ortaya koyduğu ortak tarih, hafıza ve mitler kriterinin Ermeni Diasporası bağlamındaki karşılığı, psikolojik izdüşümüdür. Tehcir Kanunu olarak bilinen siyasi önlemler, güvenlik tedbirleri serisi ve dönemin askeri ve bürokratik makamlarının kararları bugün Ermeni Diasporası için tarihsel ve kimliksel örgütlenmenin temeli olarak ele alınmaktadır. Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan olaylar ve uygulanan politikalar, yaşanan sürecin neden ve sonuçları, ortaya çıkan siyasi ve sosyo-kültürel etkileri nasıl adlandırılırsa adlandırılınsın, bugün Avrupa’da ve Birleşik Devletler’de aktüel Ermeni Diasporası’nın oluşumunda ve lobi faaliyetlerinde Cohen (2008: 57)’in diasporik anlayışına göre sosyo-psikolojik bir toplumsal hafızayı ve anavatana ilişkin ulusal bir mitolojiyi beslemektedir. Dönemin siyasi kargaşası ve uluslararası atmosferinin taşıdığı sorunlar nedeniyle Doğu Anadolu’dan başta Suriye ve Lübnan coğrafyalarına taşınan Ermeni nüfusun bu süreçten itibaren diasporalaşmaya başladığını ve bu olayların süreci hızlandırarak beslediğine daha önce değinilmişti. Osmanlı yönetimi için ‘tehcir (zorunlu göç)’, Ermeniler için ise ‘büyük felaket (*Meds Yeghern*)’ olarak nitelenen bu hareketlilikte yaklaşık olarak 800.000 insan yer değiştirmiş, birçoğu –her ne kadar rakamlar farklı olsa da– alınan önlemlere rağmen gerek bölgesel çatışmalar nedeniyle gerekse kıtlık ve tifo, kolera gibi hastalıklar nedeniyle göç sırasında yaşamını yitirmiştir.

Ermeniler’in 1915 Olayları’na ilişkin algısı ve anlatısı Türk tezlerinden farklılaşmakta ve farklılaşan bu tarih anlayışı Ermeni kimliğinin temel altyapısını ve mitolojik / ideolojik zeminini teşkil etmektedir. Ermeni tezlerine göre 19. yüzyılın sonlarından itibaren Ermeniler

birtakım ayrımcı faaliyetlere ve şiddet eylemlerine maruz kalmaya başlamış (Dadrian, 1995: 113-176; Göçek ve Derderian, 2013: 1000; Poghosyan, 2015: 7; *EV Consulting*, 2009: 3) ve bu süreç 1914'ten itibaren milliyetçi güdülerle merkezi otorite destekli sistematik ve planlı bir 'soykırıma' dönüşmüştür (Adalian, t.y.: 1-2; Kuyumjian, 2011: 250 ve 279; Poghosyan, 2015: 6 ve 8-9; Dadrian, 1995: 324-326). Savaş koşulları ve tehcir kanunu ise bu süreci maskeleyen için kullanılmış politikalar serisidir (Kuyumjian, 2011: 250 ve 276; Dadrian, 1995: 219-243). Aram Kuyumjian 'Ermeni Soykırımı: Türkiye'nin Sorumluluğuna Dair Uluslararası Hukuki ve Politik Yollar (2011: 249)' adlı makalesine uluslararası toplumun Anadolu'da 20. yüzyılın ilk 'soykırımına' tanıklık ettiği ifadesiyle başlar. Ermeni meselesini tarihi, politik ve hukuki boyutuyla ele aldığı 'Ermeni Soykırımı Tarihi (*The History of the Armenian Genocide*)' adlı eserinde Dadrian (1995: 97 ve 386-387) ise, 19. yüzyıldan itibaren başladığını iddia ettiği şiddet ortamını '*Armenocide*' olarak adlandırır. Bugün Diaspora'nın temel referans noktası aldığı 1915 Olayları, Ermeniler'in gözünden 'soykırım' olarak değerlendirilmekte, Ermeni tarihçiler 1915 Olayları'nı İkinci Dünya Savaşı sırasında Almanya'nın Yahudilere yönelik uyguladığı holokost ile eş değer tutmaktadırlar (Cohen, 2008: 40 ve 51; Fisk, 2007; Dadrian, 1995: 394-416). Bu politikalar Ermeniler'e göre, 1943'te Raphael Lemkin tarafından ortaya konan ve BM'nin Soykırım Suçunun Cezalandırılması ve Engellenmesi Antlaşması'na esas teşkil eden 'soykırım' terimine⁴⁹ uygundur ve Türkiye bu tarihi gerçeği kabul ederek maddi ve manevi sorumluluğunu yerine getirmelidir. Ermeni ulusal anlatısındaki bu tarihsel değerlendirme çalışmanın bir sonraki bölümünde ele alınacak olan lobi faaliyetlerinin temel güzergâhını oluşturmaktadır.⁵⁰

⁴⁹ Bir insan topluluğunu ulusal, dinsel vb. sebeplerle yok etme, jenosit, genosit, pogrom (TDK). 1948 yılında kabul edilen Birleşmiş Milletler Soykırım Suçunun Engellenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi bağlamında soykırım (*génocide*), anlaşmanın ikinci maddesinde şöyle tanımlanmaktadır: "Ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir gruba, kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak amacıyla işlenen aşağıdaki fiillerden herhangi biri, soykırım suçunu oluşturur.

- a) Gruba mensup olanların öldürülmesi;
- b) Grubun mensuplarına ciddi surette bedensel veya zihinsel zarar verilmesi;
- c) Grubun bütünüyle veya kısmen, fiziksel varlığını ortadan kaldıracağı hesaplanarak yaşam şartlarını kasten değiştirmek;
- d) Grup içinde doğumları engellemek amacıyla tedbirler almak;
- e) Gruba mensup çocukları zorla bir başka gruba nakletmek"

⁵⁰ Konuyla ilgili çalışan tanınmış Türk tarihçilerinin neredeyse tamamına yakını (Laçiner, Mazıcı, Halaçoğlu, Palabıyık, Koçaş ve McCarthy) için tehcir kararının temel sebebi, ülke güvenliğinin sağlanmasıdır. Türk tezleri bağlamında bakıldığında göç sırasında bazı Ermeniler'in yaşamlarını yitirmiş olduğu kabul edilmekte, ancak bunun sistematik bir şekilde bir ırkı yok etmeye yönelik planlı bir soykırım olduğu düşüncesi reddedilmektedir. Birçok ulusal çalışmada (Mazıcı, 2007: 116; Laçiner, 2013: 63; Palabıyık, 2015: 38; Koçaş, 1967: 280) Ermenilerin dinsel davranışlarının veya ırksal tabiiyetlerinin değil, siyasi tercihlerinin ve askeri eylemlerinin

Tarihi toplumsal bellek ve ulusal bir mitolojik olgu olarak ele alınan bu olaylar serisi, Ermenistan siyasetinde ve toplumsal yaşamında ulusal kimliğin ve ulus-devlet olgusunun beslenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Ermeni diasporik topluluğu için 1915 Olayları, tarihsel trajik bir tecrübe olarak ele alınmakta, maddi düzlemde Ermeni nüfusun diasporalaşma sürecini hızlandıran önemli bir siyasi dönüm noktası olarak ele alınırken, manevi anlamda kimliksel aidiyet ve ulus bilincinin oluşturulmasında temel motivasyon kaynağı olmaktadır. 1915 Olayları farklı çevrelerce ‘tehcir’, ‘yer değiştirme’ veya ‘yerinden edilme’ ya da ‘soykırım’ veya ‘etnik ayrımcılık veya temizlik’ olarak, her ne şekilde adlandırılmış olursa olsun, ilgili olayların Ermeni Diasporası’nın kimliksel oluşum ve ulusal aidiyet bağlamında temel dayanak noktası olarak kabul edildiği görülmektedir. Türk tezlerinde de yer aldığı şekliyle, Ermenistan 1915 Olayları’nı milli bir kimlik fenomeni haline getirmektedir. Tüysüzoğlu (2013: 249) için ‘soykırım’ unsuru, Ermeniler’e kim olduklarını hatırlatan bir ulusal kimliklenme aracı haline gelmiş, ‘sözde soykırım’ odaklı tarihsel kurgu Ermeniler’e birlikte hareket edebilme yetisi kazandırarak ulusal kimliklerinin psiko-sosyal dayanak noktası olmuştur. Cohen (2008: 40 ve 57), Ermeni toplumu için travmatik bir sosyal olgu olarak ele aldığı 1915 Olayları’nın Diaspora’nın oluşumunda belirleyici bir tarihi eşik olduğu konusunda hemfikirdir. Hovanessian’dan yaptığı alıntıda Kasparian (2007: 178) da 1915 Olayları’nı tarihsel devamlılıkta yine bir kırılma noktası, “diasporik topluluğun kurucu miti” ve yeni bir diasporik tarihin başlangıcı olarak tanımlar, bu olayların Diaspora’ya referans noktası olarak hizmet ettiğine değinir. Özdemir (2004: 8) ile Sarı ve Avcıoğlu (2012: 209) da çalışmalarında Ermeni kimliğinde 1915 Olayları üzerine şekillendirilen ‘soykırım’ söylemlerine geçmişin kurgulanması ve tarihin yeniden şekillendirilmesi olarak bakarlar. Ermeni Diasporası ulusal kimlik ile ‘soykırım’ teması arasında sıkı bir bağlantı kurmakta, bu argümanı ulusal bütünleşmenin bağlantı objesi haline getirmektedir (Tüysüzoğlu, a.g.m.).

etkili olduğu belirtilmiştir. Bu yönüyle tehcir ve bunu takip eden kararlar, bir savunma önlemleri serisi olarak kabul edilir. 1915 sürecine dair Ermeni tezlerinin detaylı okumaları için bkz. Vahakn N. Dadrian, **The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus**, Oxford: Berghahn Books, 1995. Robin Cohen, **Global Diasporas: An Introduction**, 2. Basım, New York: Routledge, 2008. Raymond Kévorkian, **Ermeni Soykırımı**, 1. Basım, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2015. Verjine Svazlian, **Ermeni Soykırımı ve Toplumsal Hafıza**, 1. Basım, Belge Yayınları, 2005. Aram Kuyumjian, “The Armenian Genocide: International Legal And Political Avenues For Turkey’s Responsibility”, *Revue de Droit de l’Université de Sherbrooke*, Vol.41, No.2, (2011), s.247-305. Varoujean Poghosyan, “En guise de Préface”, René Pinon (Ed.), *La Suppression Des Arméniens: Methode Allemande-Travail Turc içinde (5-10)*, Editions de l’Université d’Etat d’Erevan, 2015. Rouben Paul Adalian, “Armenian Genocide”, Armenian National Institute, (t.y.), <http://www.armenia-genocide.org/genocide.html> (Erişim: 28 Mart 2017).

Ermeni iddialarına göre Ermeni ulus olma bilinci, milliyetçiliği ve Ermeni direnişi, 1915 tehcirine ve ‘sözde soykırıma’ tepki olarak doğmuştur (Laçiner, 2013: 78).

Wakizaka (2015: 5-6), *Hay Dat* (Ermeni Davası doktrini)’ın Ermeni ulus-devletinin ve ulusal kimliğinin inşasında ve meşruiyetinin sağlanmasında temel yapı taşı oluşturduğunu kabul eder. Böylece Ermeni kimliği, *Hay Dat* üzerinden geniş kitlelerin tek bir çatı altında toplanmasında sembolik olarak araçsallaştırılmıştır. Bugün dünyanın her yerinde bulunan Ermeni nüfus ilgili olaylar üzerinden kendi kimliğini tanımlamakta ve buna yönelik ortaya koydukları ve savundukları tezleri ile kurumsallaşarak kamusal görünürlük kazanmaktadır. 1915 Olayları Ermeni topluluğu tarafından sistemli bir propaganda aracı olarak kullanılarak dünyada Türkiye aleyhine bir kamuoyu oluşturulmak amacıyla kullanılmaktadır. Böylece ‘soykırıma’ dayalı tezlerini varlıklarının devamını sağlamak ve ulusal bilinci kuvvetlendirmek adına araçsallaştırdıklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Tüysüzoğlu (2013: 250)’na göre anavatan soydaşlarından daha farklı ve gelişmiş bir sosyo-ekonomik yapıya sahip Diaspora, tarihsel gelişimleri içinde benliklerini korumak adına tarihsel tecrübeyi sosyo-psikolojik ve siyasi bir bağlantı imgesi olarak kullanmaktadır. 1915 Olayları Ermeniler için bir kimlik ögesi olmaktan öte bir ‘inançtır ve tartışılmaz’⁵¹ (Laçiner, 2013: 41). Laçiner’i destekler nitelikte Özdemir (2004: 7-9) de Ermeni kimliği üzerinde ‘soykırım’ın sorgulanamaz dogmatik bir olay olduğunu, ideolojik bir tabuya dönüştüğünü ifade eder. Tarihi tecrübeleri canlı tutmak, Ermeni topluluğunda kimliksel oluşum ve devamlılık adına nesiller boyu taşınmaktadır.

Ermeniler ile ilgili yapılan çalışmaların birçoğu, Vamık Volkan’ın ‘seçilmiş travma (*chosen trauma*)’ olgusuna geniş yer verir. Seçilmiş travma kavramı, bir ulusun geçmişte yaşamış olduğu herhangi bir olayı toplumsal tarihin dönüm noktası haline getirmesi ve çoğunlukla travmatik nitelik taşıyan bu olaylar serisinin ulusal bellekteki zihinsel izdüşümü olarak özetlenebilir. İlgili kavram, sadece trajik tarihi olayları değil, bir ulusun tarihindeki büyük zaferleri de ulusal aidiyet duygusuna paralel ele alır. Bu tarihi olay veya olaylar serisi, ortak bir kimliğin oluşumunda referans noktası olarak kullanılır, nesiller boyu taşınarak (*transgenerational transmission*) etnik bir farkındalık (*ethnic marker*) uyandırır, kitlesel

⁵¹ “Eğer onları tartışmaya kalkarsanız iman sahipleri bunu en büyük hakaret olarak alırlar. Nitekim Ermeni tarafının sözde soykırım tartışmalarını dahi ‘inkâr’ olarak niteleyip en büyük suç olarak etiketlemesinin nedeni de budur” (Laçiner, 2013: 41; Wakizaka, 2015: 4-5).

mobilizasyonu besler.⁵² Ermeni Diasporası açısından da 1915 Olayları ‘seçilmiş travma’ olarak yorumlanır. “Nesilden nesile aktarılan travmanın yaşatılması ve hatırlanması görevi zamanla ideolojik bir yapıya bürünerek kimliğin dayandırılabilceği milliyetçi bir saplantının temelini oluşturabilmektedir” (Özdemir, 2004: 4). Kuyumjian (2011: 267)’a göre 1915 Olayları, Ermeniler üzerinde fiziksel olduğu kadar manevi bir travma da meydana getirmiştir. Ermeni Diasporası’nın kuramsal analizi üzerine yaptığı ‘Diaspora Ararat’ı Ararken: Ermeni Kimliği ve Soykırım İddiaları (2004)’ adlı çalışmasında Haluk Özdemir, Vamık Volkan tarafından ortaya konan ‘seçilmiş travma’ olgusuna vurgu yaparak, Ermeni kimliğinin oluşumunda 1915 Olayları’nın içselleştirilmiş rolüne dikkat çekmektedir. Bu bağlamda Özdemir (2004: 5)’e göre ilgili olaylar serisi, özellikle diasporik topluluk için duygusal bir referans noktası, psikolojik bir strateji ve seçilmiş bir travmadır.

Vamık Volkan’ın ‘seçilmiş travma’ tezi Özdemir’in olduğu kadar Çevik-Ersaydı’nın da çalışmalarını yönlendirmiştir. Çevik-Ersaydı (2011: 99), ‘Ermeni Diasporası ve ‘Öteki’ İhtiyacı (*The Armenian Diaspora and The Need for The ‘Other’*)’ adlı politik-psikoloji içerikli çalışmasında toplumsal veya bireysel travmaların ‘öteki veya düşman’ konseptlerinin oluşmasında grubu bir arada tutma metodu olduğuna yer vermiştir. Bu seçilmiş repertuar – Vamık Volkan’ın seçilmiş travma tezi– ‘biz ve öteki’ olgularını üretmekte, Ermeni Diasporası bunu kendi birlikteliği, devamlılığı ve bekası adına savunma mekanizması olarak kullanmaktadır (Çevik-Ersaydı, 2011: 103). Böylece ulusal kimlikte Türk ötekileştirilmektedir. Diaspora buldukları ülkelerde güçlü bir etnik kimlik birlikteliği göstermekte ve “bu durum psikolojik olarak kötü imgeleri yansıttığı bir ‘öteki’ düşman Türk imajının varlığına bağlanabilir” (Çevik-Ersaydı, 2011: 93). Çevik-Ersaydı (2011: 94)’ya göre, Ermeni Diasporası iç uyumunu ve birlikteliğini Türk düşmanlığı üzerine şekillendirmekte ve inşa ettiği etnik kimlik kurgusu ile korumaktadır. Göka (2009: 187-188) ve Laçiner (2001: 2) Ermenilik’in Türk düşmanlığı üzerinden kurgulandığı konusunda hemfikirdir. ‘Öteki veya düşman’ konsepti, grup psikolojisinde bir gereklilik ve ihtiyaç (*a necessity and a need*) olarak gözlemlenmekte, Diaspora’nın ‘öteki’ ihtiyacı anavatanlarından uzak grupların birlikteliğinin

⁵² Bu noktada Türkler için 1919-1922 Kurtuluş Savaşı, Fransızlar için 1789 Fransız Devrimi, Japonlar için Hiroşima ve Nagazaki’ye atılan atom bombaları veya sıradan bir Bosnalı için Srebrenica da seçilmiş travma olarak ele alınabilecek tarihi olaylardır. Ayrıntılı okuma için bkz. Vamık D. Volkan, *Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas*, Opening Address XIII International Congress, International Association of Group Psychotherapy, August 1998, www.vamikvolkan.com/Transgenerational-Transmissions-and-Chosen-Traumas.php (Erişim: 15 Aralık 2016).

anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır (Çevik-Ersaydı, 2011: 94). Tarihsel kalımlar ve algılar üzerinden oluşturulmuş Ermenilik kültürü, kendini sürekli Türkler üzerinden tanımlamaya çalışmış ve meşruiyetini de bu çerçevede kendinden olmayanlar üzerinden sağlama eğilimi içine girmiştir. Bütün bu süreç, kimliğin sosyo-psikolojik algı ve değer dünyasının diğerleri üzerine kurgulandığını gösterir.

Sarı ve Avcıoğlu ise 'Ermeni Ulusal Kimliğinde Ermeni Diasporası ve Geçmişin Kurgulanması' (2012: 208-209) adlı çalışmalarında post-yapısalcı anlayış bağlamında Ermeni kimliğinin oluşumunda Türkler'in 'öteki' olarak tanımlandığı konusunda Çevik-Ersaydı'yı teyit ederler. Ermeniler'in kendi ulusal kimliğini ve birlikteliğini bu karşıtlık üzerine kurguladığına değinirler. Bu nedendir ki 'öteki' kavramı, üyeler arası birlikteliğin sağlanması amacıyla ortaya atılan 'sosyal bir kurgu'dur. Bu noktada sosyal inşacılık⁵³ yaklaşımı akla gelebilir; değer, norm, söylem ve eylemlerin kimliksel gelişim ve dönüşümdeki çekirdek konumuna vurgu yapılabilir. Gelecek nesillere miras bırakılan ve yeniden yorumlanan bu kolektif etnik kimlik, bireyin psiko-sosyal kimliğinin inşasında sembolik bir değere sahiptir ve bir gruba aidiyet bağlamında birey olarak kendini –ve bulunduğu topluluğu– tanımlama biçimi olarak ele alınır (Kasparian, 2007: 178). Sarı ve Avcıoğlu (2012: 209) için Ermeni benliği, devletsel yapılanma sürecinde elitler tarafından ulusal kimliğin üretilmesinde inşa edilmiş ve sosyo-politik rekabette araçsallaştırılmıştır.

1915 Olayları ve tehcir, Ermeni Diasporası'nca özellikle kimliğin inşası bağlamında seçilmiş, Diaspora kendini 'mağduriyet psikolojisi (*victimization psychology*)' ekseninde konumlandırmış, bu mağduriyet bireysel ve toplumsal bazda 'adaletsiz işleyişin öznesi' olmak üzerine şekillendirilmiştir (Çevik-Ersaydı, 2011: 99; Laçiner ve Turgut, 2014: 7; Palabıyık, 2015: 82). Bu psikoloji kendi içinde bir savunma mekanizması gibi geliştirilmiş ve etnik kimliğin kendini mağdur ve haksızlığa uğramış bir kitle (*victim and wronged*) olarak

⁵³ Sosyal inşacılık, sosyo-kültürel değer ve normların oluşum, gelişim ve değişim süreci çerçevesinde devletlerin iç kurumsal yapılanmalarının analizini yapan, uluslararası ilişkiler bağlamında devletlerarası ilişkileri kimlik, söylem, norm ve değerler üzerinden açıklayan ve yorumlayan bir uluslararası ilişkiler teorisidir. Mikro düzeyde bireyler arası sosyal ilişkiler ile etkileşimleri incelerken, makro anlamda sosyal yapılanmaları, toplumsal değerler ve normlar sisteminden öte siyasi anlam da taşıyan kimliksel söylemleri ve olguları çalışma alanı içinde tutar. Özellikle 1990'lı yıllardan itibaren uluslararası ilişkiler disiplininde göreceli olarak sağlıklı açıklamalarda bulunmaya başlayan kuram, toplumsal ilişkilere ve üretilen değerlere bireysel, kültürel ve kimliksel nitelik kazandırması nedeniyle yapılandırmacılık ekolünün uluslararası disipline yönelmiş biçimi olarak da tanımlanabilmektedir. Bkz. Davut Ateş, *Uluslararası İlişkilerde Konstrüktivizm: Ortayol Yaklaşımının Epistemolojik Çerçevesi*, Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt X Sayı 1, Haziran 2008, s.213-235.

tanımlamasını da beraberinde getirmiştir. Bu nedendir ki Cohen (2008: 18 ve 39) Ermeni Diasporası'nı ilk bölümde değindiğimiz diasporik sınıflandırma düzeni bağlamında Yahudi (*Shoah* veya *Holokost*), İrlandalı, Filistin (*Nakba*) ve Afrika kökenli diasporalar gibi 'mazlum diaspora (*victim diasporas*)' olarak kategorize eder. Böylece Diaspora mağduriyet algısına dayanarak 1915 Olayları'nı hiç yaşamamış nesillerde dahi sürekli tekrarlayarak kendine mevcudiyet ve tarihsel bir bellek kazandırmaktadır (Çevik-Ersaydı, 2011: 93-94 ve 100). Çevik-Ersaydı için 'öteki' kavramı kimliğin oluşumundan öte 'varlık sebebi olarak mağdur kimliğini meşrulaştırıcı özelliğe sahiptir'. Böylece politik sosyalleşme genç nesillerde görünürlük kazanmakta, nesiller arası siyasi değerlerin aktarımının çekirdeğini teşkil etmektedir.

Ermeni kimliğinde 1915 Olayları'nın 'seçilmiş travma', 'ötekileş(tir)me' ve 'mağduriyet' tezleri çerçevesinde değerlendirilmesi akademik sahada olduğu kadar psikolojik analizlerde de sıkça rastlanan çalışma sahalarındandır. Ermeniler'in kimlik değerleri birçok çalışmada sosyo-politik psikoloji eksenli grup davranışları ve dinamikleri çerçevesinde ele alınmıştır (Göral Alkan, 2009: 191-202; Göka, 2009: 183-190). Çalışmalar kimliklenme biçimini ilgili kavramların altını çizerek kendi ve grubu tanımlama yolu, ortak kodların oluşturulması ve nesiller arası kitlesel aktarımı ile toplumsal hafıza temelli psiko-sosyal bir süreç olarak değerlendirirler. Ermeni toplumsal bileşenleri içinde bu ulusal anlatıya 'hayali kimlik (*imaginary identity*)' (Göka, 2009: 189) ve 'zihinsel simge' (Göral Alkan, 2009: 196) nitelendirilmesi yapılmaktadır.

İlgili görüşlerden hareketle, Ermeni Diasporası'nın 1915 Olayları'nı kendine tarihi perspektifte kimliksel bir referans noktası yapmakta olduğu açıktır. Tarihi deneyimleri kuşaklar boyu taşıma ve diri tutma anlayışı, Hovanessian (2007: 12) tarafından kimliksel yatırımlar (*investissements identitaires*) olarak ifade edilir. 'Soykırım' hafızası, Ermeniler arasında zamanlar arası birlikteliği simgeler ve ulusal varoluş kaynağı olarak gündemde tutulur. Ermeni kimliğinin temel parametreleri arasında "hatırlama ve hatırlatma" ödevi öncelik kazanmakta, 'soykırım' mitinin kimliğin öncül ve vazgeçilmez simgesi olduğu ifade edilmektedir (Yegavian, 2014: 2; Wakizaka, 2015: 9). Önceki görüşleri destekler nitelikte, Yegavian da "Ermeni kimliğinin çoğu kez aileden miras kalan psikolojik bir yük olarak algılandığına" yer vermiştir. Bu ortak kimliğin devamı Sarı ve Avcioğlu (2012: 214) tarafından sosyal bir sorumluluk olarak ifade edilir.

Wakizaka (2015a: 3)'ya göre Ermeni kimliği, etnik temelden ziyade kültür ve din (Gregoryan mezhebi) zerine de kuruludur. 19. yüzyılda ulusal kimliğin parçası olarak Gregoryan kilisesine bağlılık dini bir parametre olarak kabul edilirken etnik veya kültürel bir ayırım söz konusu olmamıştır (Wakizaka, 2015a: 1; McCarthy, 2014: 6-7). Birinci Dünya Savaşı'na giden süreçte din ve dini görevlilerin Ermeni milliyetçiliği ile olan yakın ilişkisi Ermeni kimliğinde Kilise ve modern milliyetçiliği i içe geçirmiştir (McCarthy, 2014: 30; Koçaş, 1967: 124). Bununla birlikte ilerleyen süreçte sekülerleşen Ermeni kimliği genelde ulusal kaygılarla özelde ise "bir topya-ideoloji olan Büyük Ermenistan ve Ermeni Davası doktrinine dayanmaya başlamıştır" (Wakizaka, 2015a: 2). Wakizaka, –daha önce evik-Ersaydı tarafından da değinildiği üzere– Diaspora Ermenileri'nin kendi kimliksel yapısını korumak, ulus-devlet meşrutiyetini sağlamak ve diaspora-anavatan ilişkisini güçlendirmek adına 'Ermeni meselesini ve Türk düşmanlığını destan ve ideoloji olarak kullandığını' ifade etmiştir. Nitekim Tüysüzoğlu (2013: 250), Wakizaka (2015: 4-5)'yı ve evik-Ersaydı'yı destekler nitelikte diaspora ve anavatan Ermenileri'nin farklılaşması ve zayıf ilişkileri nedeniyle ulus devlet inşasında 'soykırım' tezinin ve Türk nefretinin stratejik olarak kullanıldığına çalışmalarında yer verir. Ermeni kimliğinde ulus bilincinin Darwinist anlayışa dayalı biyolojik ve etnik unsurlardan çok ortak bir tarih ve sembolik kültürel motifler etrafında Şekillendiği gözlemlenmektedir.

Travmatik tarihi miras ve bu tarihe bağlılık devi, asimilasyon tehlikesi altındaki kültürel değerler ile etnik yapının devamını sağlama sorumluluğunun (Kasparian, 2007: 180) yeni kuşaklara yüklenen önemli ödevler arasında olduğunu gösterir. Kasparian (2007: 183)'a göre özellikle dil olgusu, doğası gereği bilginin ve değerler sisteminin 1915'in ardından doğan nesillere aktarımında sosyal bir araç olarak önemli bir rol üstlenmektedir. Dilin ve kimliğin devamı, 'topraksız kimliksel devamlılık (*continuit identitaire hors d'une territorialit*)' olarak yorumlanır (Kasparian, 2007: 187). Ermeni kimliklenme sürecinde dayanışma ve aidiyet duygusuna dayalı sembolik bir dilsel aktarım mekanizması mevcuttur.

Dünyanın dört bir yanına dağılmış Ermeni Diasporası bünyesinde farklı lehçeler konuşan, farklı coğrafi, ekonomik ve sosyo-kültürel Şartlar altında bulunan birbirinden farklılaşan birçok küçük gruptan oluşmaktadır (Kasparian, 2007: 177). Bu Ermeni gruplar arasında sosyal davranışlar, dil, kültür ve ekonomik Şartlar bakımından farklılıklar mevcuttur (Tölölyan, 2014: 2). Bu nedendir ki Ermeniler'in kolektif kimliği tekil değil, çoğulcu bir

yapıya sahiptir (Tölölyan, 2014: 11). Farklılaşan ve çoğullaşan bu kitleler aynı tarihi referans altında toplanmaya çalışılmaktadır. Homojen yapıda olmasalar bile sosyo-psikolojik olarak kimliksel örgütlenme gücü yüksek bir profil taşımakta, küreselleşmenin erittiği kimliksel motiflerini canlı tutarak direnmeye çalışmaktadırlar. Gelişen sistemde ve dönüşen ihtiyaçlarda tüm uluslar gibi Ermeniler için de ulusal sınırlarla biçimlendirilmeye çalışılan nesiller dönüşümü takip ederek kültürel alanda gönüllü veya mecburi bir yozlaşmaya maruz kalmaktadır. Soykırım hafızası muhafaza edilerek dünyanın farklı ülkelerinde farklı şekillere bürünmüş ve buldukları ülkeye entegre veya asimile olmuş Ermeniler arasında ortak bir bağ oluşturulmakta (Özdemir, 2004: 5; Palabıyık, 2015: 76 ve 81-85; Göral Alkan, 2009: 195), böylece Diaspora Ermenileri tekilleştirilerek tek bir amaca kanalize edilmektedir. “Dünya üzerinde dağılmış yaşayan Ermenileri bir arada tutmak ve sonraki kuşaklar üzerindeki denetimi sağlamak için soykırım iddiaları temel rol oynamaktadır” (Sarı ve Avcıoğlu, 2012: 209). Diaspora’da ve anavatanda ortak tarih tezi etrafında –ulusal bir hedefe ulaşma yolunda– tekrardan birlik olma anlayışının hâkim olduğu görülür. Böylece ‘ortak kimliğin erozyona uğraması’ (Özdemir, 2004: 10) engellenmek istenmektedir. Özdemir (2004: 2-3), diasporik topluluğu tanımlarken ‘kimlik politikası’ kavramına değinmiş, kavramı iki farklı süreç olarak ele almıştır. Bunlardan ilki, henüz açıklanan ulusal bir kimlik oluşturma süreciyken, diğeri oluşturulan bu kimliğin ‘asimilasyona karşı korunma stratejilerini içeren kimlik direnci süreci’dir. Bu mitolojinin devamlılık arz etmesi genç kuşaklarda kimliğin yeniden üretilmesini bağıdır ve ulus algısının aşınması engellenmeli, bu hafıza nesiller boyu aktarılarak ulusal değerlerin ve birliktelik normlarının devamlılığı sağlanmalıdır. Bu nedendir ki ‘soykırım anlatısı’ Ermeni ulusal kimliğinin devamlılığının sigortası olarak nitelenmektedir (Özdemir, 2004: 3). Özellikle 1960’lı yıllardan itibaren asimilasyon tehlikesine karşı ‘ortak geçmiş ve soykırım’ argümanı diasporanın varlığını beslemekte, kimliksel aktarımı sürdüreceği ve garanti edecek, dünya Ermenileri’ni bir arada tutacak psikolojik bir motif ve zihinsel anavatan (*mental homeland*) olarak nitelenmektedir (Özdemir, 2004: 5; Göral Alkan, 2009: 195). Selvi (2003: 212)’ye göre ‘soykırım’ anlatısı, Ermeniler’e millet olma bilincini aşılamaktadır. Yine Palabıyık (t.y.: 2; PFA Raporu, 2010: 4)’a göre ortak tarihsel hafıza, “Diaspora’ya anlamlı ve somut bir birleştirici fikir vererek Sovyet Ermenistanı dışında kalan Ermeni dünyasının büyük bir kısmının bütünleşmesine yardımcı olmuştur”. Kimliğin devamlılığı Diaspora’nın varlığıyla şöyle ilişkilendirilir:

Ermeni kimliğinin 1915 olaylarından çok, göç edilen veya yaşanan ülkelerdeki bölünmeleri engellemek için yapılmıştır. Gittikleri ülkelerde asimile olmaktan kurtulmak ve içinde yaşadıkları yeni toplumun ulusal kimliği içinde erimemek için, sürgün yıllarını sürekli canlı tutmak, kuşaklar boyu aktarmak, buldukları ülkelerin dışında Anadolu'da ortak bir geçmiş kurgusu yaratmak, ısrarla Ermeni kültürünü, dilini, yemeklerini, adetlerini ve müziklerini ev içinde yaşatmak için çaba göstermişlerdir. Sözde soykırım iddiaları ile kurgulanmış bir acıyı ve geçmişi sürekli canlı tutmak, kimliklerini korumanın doğal bir parçası haline gelmiş ve dünyanın çeşitli yerlerine dağılmış olan Ermenileri ortak bir paydada birleştirmede en önemli araç haline gelmiştir... Bu girişimlerin arka planında farklı kültürler içinde erimekte olan Ermeni kimliği ve kültürünün devamını sağlamak veya etnisitenin bekasını korumak olduğu düşünülebilir. Farklı bir açıdan bakıldığında, diasporanın küresel ölçekte sağladığı ekonomik ve siyasi nüfuzu sürdürme politikası olarak da değerlendirilebilir (Sarı ve Avcioğlu, 2012: 213).

Buldukları ülkelerin kültürleri ile yetişen ve birbirleriyle kopuk olan bu insanları bir arada tutan bağ, yaratılmış olan ortak geçmiştir (Sarı ve Avcioğlu, 2012: 217).

Ermeni Diasporası için soykırım psikolojik bir anavatan işlevi görmektedir... Diasporanın kafasında ikili bir anavatan kavramı yattığını söyleyebiliriz: Bir tarafta coğrafi anavatan olarak Ermenistan ve diğer tarafta duygusal bir anavatan olarak soykırım (Özdemir, 2004: 3).

Özetlemek gerekirse, Diaspora için 'soykırım' söylemi, Volkan'ın 'seçilmiş travma' tezince kimliksel bir motivasyon olarak tanımlanabilir. Ermeni kimliği ve ulus-devlet miti bu anlatı üzerine kurgulanmış ve tarihsel olaylara ontolojik bir anlam yüklenmiştir. Bu noktada Ermeni Diasporası'nın Cohen'in 'mazlum diaspora' ve Bruneau'nun ulusal mitolojiye dayandırdığı diaspora tipleriyle bağdaştırılabilir olduğunu hatırlamak yerinde olacaktır. Sadece anavatandaki yerleşikler için değil, özellikle anavatan dışında yaşayan ve farklılaşan Diaspora Ermenileri için birleştirici bir manevi unsur olarak kullanılmaktadır. Sosyal dayanışma çerçevesinde bakıldığında Diaspora, Ermeni kimliğinin oluşturulmasında, korunmasında ve asimilasyona karşı direnç göstermesinde anavatan siyasi otoritesine ve sosyal tabanına göre daha radikal ve muhafazakâr bir tutum sergilemektedir. Özdemir (2004: 3) bu tutucu tavrın nedenlerini açıklarken öncelikle coğrafi birlikteliğin yokluğunun dağılmış Diaspora tarafından farklı bir fenomenle kapatılmak istenmesine bağlar. Ona göre, coğrafi birlikten uzak olan Diaspora Ermenileri'ni kültürel ve tarihsel değerlerle bağlamak en akıllıca çözümdür. Böylece 'soykırım anlatısı' Diaspora varlığının çimentosu işlevi görmekte, ulusal birlikteliğin yapıstırıcısı olmakta, Hovanessian (2007: 8)'ın Michel de Certeau'ya yaptığı referans bağlamında kimliksel bir uyarıcı olarak nitelenmektedir. Diasporanın dünyanın çeşitli bölgelerine dağılmış yapısı onları bir arada tutmanın zorluğunu da beraberinde getirmekte, birçok görüşçe mitleşen 'soykırım' anlatısı farklılaşan bu Ermeni toplulukları tek bir çatı altında toplamaktadır. 1915 Olayları'nın Ermeni kimliğindeki başat rolü algılanmadan Diaspora faaliyetlerinin anlaşılması oldukça zordur. Bir sonraki ana başlıkta değinilecek olan

Diaspora'nın lobi faaliyetleri ve tematik hedefleri tarihi anlatı ve kimliksel söylemler bağlamında anlam kazanacaktır.

3.1.3. Ermenistan ve Diaspora ile İlişkileri

Küreselleşen dünyada uluslararası ilişkiler devlet dışı birtakım aktörlerin ortaya çıkması ile kalabalıklaşmış ve karmaşıklaşmış, devlet mekanizmaları kendilerinden farklılaşan bu ulus-ötesi veya ulus-üstü yapılardan etkilenmeye başlamıştır. Bu aktörler arasında kendine yer bulan diasporalar da köken ve mesken ülke iktidarları ile kurdukları ilişkiler ağıyla çok aktörlü ve çok yönlü bir iletişim platformu olarak ortaya çıkmışlardır. Anavatan soydaşları ile bağlılıkları, yerel toplumdan farklılaşan değerleri ve sürdürdükleri politikalar ile ulusal siyasetlerde ekonomik, sosyal, kültürel ve politik etkiler yaratmışlardır. Uluslararası şirketler ve örgütler gibi diasporalar da sistemdeki görünürlüğüne 'kamu diplomasisi, lobicilik ve sivil toplum' konseptleri altında somutlaştırmaktadır. Çalışmada kendisine yer bulan Ermeni Diasporası da bu bağlamda değerlendirilmesi gereken ulus-ötesi aktörlerden biridir.

Ermeni Diasporası diasporalaşma süreci, örgütlenme motivasyonu, savunduğu argümanlar ve ortaya koyduğu eylemler ile Gabriel Sheffer tarafından kategorize edilen tipik bir devlet bağlantılı (*state-linked*) diaspora tipi olarak gözlemlenmektedir. Ulusal kimliği üzerine kurduğu sosyal dayanışma ağı ile Ermeni diasporik topluluk çift yönlü bir etkileşimi, ikili bir reaksiyonu barındırmaktadır: Diaspora'nın anavatana, anavatanın diasporik topluluğa bağlılığı. Diaspora'nın anavatana bağlılığı, Ermenistan yerel birimlerinin diasporik topluluğa bağlılığından daha zayıf bir karakter arz etmektedir. Bu durumda elbette ki Ermenistan'ın bulunduğu coğrafi konum itibarıyla dışlanmış pozisyonu ve iç siyasetine yönelik sorunlar etkili olmuştur. Bu bölümde Ermenistan-Diaspora ilişkilerinin karşılıklı bağımlılık anlayışına dayandığı gösterilmeye çalışılacaktır. Nitekim devlet bağlantılı bir diaspora tipi olarak Ermeni Diasporası'nı Ermenistan'ın tarihi ve güncel yaşamından soyutlamak mümkün değildir. Ülkenin tarihsel geçmişine paralel ele alınacak bu birliktelik, iki yapı arasındaki bağımlılığın ve ilişkiler ağının daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Görülecektir ki diasporik topluluğun anavatandaki varlığı, politik ve ekonomik olmak üzere iki düzlemde sürmektedir. Topluluğun Ermeni ulusal siyasi yaşamındaki rolü ve ekonomik düzlemde Diaspora'nın Ermenistan ekonomisine katkıları çalışmada somutlaştırılmaya çalışılacaktır.

Bugün Türkiye, İran, Azerbaycan ile Gürcistan arasında Transkafkasya olarak adlandırılan bölgede yer alan Ermenistan, Soğuk Savaş'ın ardından 1991 yılında bağımsızlığına kavuşmuştur. Doğal kaynak bakımından oldukça fakir olmakla birlikte jeopolitik ve stratejik konumu itibariyle önem arz etmekte, Orta Asya-Hazar-Karadeniz ve Avrupa arasında önemli bir kavşak konumunda bulunmaktadır. Bağımsızlığını ilk olarak Birinci Dünya Savaşı'nın ardından 1918'de Taşnaklar öncülüğünde kazanan (Doğu) Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti, 1920'de SSCB işgali altında Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dönüşmüştür. 1991'de tekrar bağımsızlığını kazanana dek yarım yüzyılı aşan bir süre sosyalist yapı olarak varlığını sürdürmüş olan Ermenistan, ekonomik kapasitesinin yetersizliğine rağmen, 1980'li yılların ortasından itibaren yüksek eğitim düzeyi, sanayileşmiş üretim kapasitesi ve gelişmiş altyapısıyla Sovyetler Birliği'nin en eğitimli ve sanayileşmiş cumhuriyeti olmuş, bu durum 1940'lı ve 1950'li yıllardan itibaren anavatanına dönen nitelikli ve kalifiye Diaspora mensupları ile açıklanmıştır (*EV Consulting*, 2009: 2). Bu dönem Ermenistan'ı ileri teknoloji yapısıyla SSCB'nin Silikon Vadisi (*The Silicon Valley of the USSR*) olarak nitelenmektedir (Manaseryan, 2004: 5; *EV Consulting*, 2009: 3). Daha da ileri giden Manaseryan, Ermenistan'ın Soğuk Savaş'ın ardından demokrasiye başarılı geçişini de bu ekonomik performansına bağlar.

Tarihsel perspektifte Sovyet Ermenistanı'nda anavatan-Diaspora ilişkileri incelendiğinde, Soğuk Savaş süresince ilişkilerin ideolojik olarak ayrıldığı görülmektedir (PFA Raporu, 2010: 8; *EV Consulting*, 2009: 4). Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksutyun), Sovyet Ermenistanı'nın Ermeni ulusunun yasal temsilcisi (veya mirasçısı) olduğunu düşünmemiş, ulusal otorite ile resmi temaslarını sınırlamıştır. Diaspora içindeki bir başka grup ise anavatan olarak gördükleri Sovyet Ermenistanı ile kültürel bağlarını sürdürmüştür. 1950'li yıllardan itibaren başlayan anavatanına geri dönüş propagandası, 1964'te Sovyet idari birimi olarak Ermeni Diasporası ile Kültürel İlişkiler Komitesi (*Committee for Cultural Relations with Diaspora Armenians*)'nin kurulması ile sonuçlanmıştır. Ermeniler'in diasporalaşma süreci de dikkate alınmak suretiyle bu yıllardaki Yakın Doğu'dan Batı yönlü hareketlenmeler, Batı'da Ermeni Diasporası'na demografik anlamda ivme kazandırmıştır. Bağımsızlığa kadar ikamet ülkelerinde politikleşmeye başlayan diasporik topluluk, 'soykırım' eksenli lobi faaliyetlerini kurumsallaştırmış, Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından topluluk yeni kurulan cumhuriyet için ekonomik ve insani yardım konusunda

lobicilik faaliyetlerine çok yönlü olarak devam etmiştir (PFA Raporu, 2010: 8). 1990'lı yılların başında Diaspora'nın kimlik muhafazası ve 'soykırımın' tanınması yolundaki geleneksel ajandası korunmakla beraber diasporik gündem yeni yaşamsal sorunlar ile karmaşıklaşmıştır. 1988 öncesinde Ermenistan'ın Diaspora'yı destekleyen rolü, 1988'den sonra diasporik topluluğun problemleri anavatana (doğal afet, savaş tehlikesi, politik dönüşüm) katkıları ile devam etmiştir (PFA Raporu, 2010: 14).

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Ermenistan, 1991'de bağımsızlığını yeniden kazanmıştır. Levon Ter-Petrosyan bağımsız Ermenistan'ın ilk cumhurbaşkanı seçilmiş, diaspora doğumlu Raffi Hovhannisian ilk dışişleri bakanı olmuştur. Diaspora mensupları kamu kurumlarında ve hükümetlerde anahtar konumlara gelmişlerdir (*EV Consulting*, 2009: 6). Aynı yıl Bağımsız Devletler Topluluğu (*Commonwealth of Independent States*)'na dâhil olan ülke, 1994'e kadar, iki kutuplu dünyanın ardından ortaya çıkan radikal dönüşüm sürecinde bir dizi ciddi politik, ekonomik ve sosyo-kültürel problemle karşı karşıya kalmıştır. 1988-1993 dönemi Ermenistan için oldukça sıkıntılı bir süreç olmuştur. 1988 Spitak Depremi ile başlayan düşüş süreci, Dağlık Karabağ sorunu ile devam etmiş, siyasi bağımsızlığın getirdiği ulusal reform süreci problemleri daha da görünür hale getirmiştir. 1988'de gerçekleşen deprem nedeniyle 25.000 kişi hayatını kaybetmiş, 500.000 kişi evsiz kalmış, kuzey Ermenistan'da sanayi ile enerji hatları da dâhil olmak üzere tüm sosyal ve fiziksel altyapı çökmüş, Ermenistan üretim kapasitesinin yüzde 40'ını kaybetmiştir (*EV Consulting*, 2009: 4). Aynı dönem Karabağ sorununun gündeme gelmesi Ermenistan için oldukça zorlu bir süreci körüklemiştir. 1923'te Sovyet hükümeti tarafından alınan kararda Azerbaycan topraklarına özerk bir cumhuriyet olarak bırakılan Karabağ'da şiddetlenen çatışmalar nedeniyle Ermenistan'a kitlesel bir göç hareketi yaşanmıştır. 1988-1989 yılında 200.000 kişi Ermenistan'ı terk ederken, Karabağ sorunu nedeniyle 1989-1990 yılları arasında 360.000 kişi ülkeye giriş yapmıştır (*EV Consulting*, a.g.m.). Makaryan ve Galstyan (2013: 26-27) ise Karabağ sorununa bağlı olarak, 1990'ların başında 360.000 mülteci kitlesinin yanında 72.000 kişilik bir iç göç dalgasından da bahsederler. Makaryan ve Galstyan'a göre, 1994-1995 yılları öncesinde Ermenistan 420.000 civarı mülteci kabul etmiştir ki bu sayı nüfusunun yüzde 12'sine denk gelmektedir. Bu rakam 1995-2001 arasında hemen hemen yarı yarıya azalmıştır.

Bütün bu olayların Ermenistan ekonomisinde yarattığı etki ise oldukça trajiktir. Erivan merkezli bir düşünce kuruluşu olan *EV Consulting CJSC* (2009: 5), 2009 yılında yayınladığı ‘Ermenistan: Diaspora Destekli Büyüme (*Armenia: Diaspora Assisted Growth*)’ adlı çalışmasında Sovyetler’in en eğitilmiş ve sanayileşmiş cumhuriyeti olan Ermenistan’ın 1990-1993 yılları arasında Bağımsız Devletler Topluluğu içindeki en sert milli gelir düşüşünü – hemen hemen yarı yarıya– yaşadığına yer verir. Yine bu çalışmaya göre, aynı dönem ülkedeki bütçe açığı yurtiçi hâsılanın yüzde 55’ine ulaşmıştır. Tarım ülkesi olan Ermenistan’da aynı dönem tarımda işsizlik iki katından fazla artarken tarımsal üretim yarıdan fazla düşmüş, açlık tehlikesi nüfusun büyük kısmını tehdit eder hale gelmiştir. Aynı dönem elektrik üretiminin yüzde 30’unu karşılayan Metsamor nükleer tesisinin kapatılması, konutlarda ve sanayide enerji sıkıntısının yaşanmasına neden olmuştur. İş dünyasındaki kayıplar yüksek enflasyon oranlarını ve mali krizi de beraberinde getirmiştir. 1988 depremi, Karabağ’dan gelen mülteciler ile 1992-1993 kışının aşırı soğuk geçmesi bu dönem Ermenistan’ı zorlayan doğal devinimler olarak karşımıza çıkar. Bu şartlar altında sadece 1991-1994 yılları arasında 475.000 kişinin ülkeyi terk ettiği çalışmada ifade edilir. 1991-1998 yılları arasında ise resmi rakamlara göre 760-780.000, akademik çalışmalara göreyse 980-990.000 kişi Ermenistan’dan ayrılmıştır (Makaryan ve Galstyan, a.g.m.). Makaryan ve Galstyan (2013: 6), 1988-2001 yılları arasında ise net göç rakamının 1.1 milyon olduğuna (ülke nüfusunun yüzde 30’u) yer verirler.

1990’lı yılların başında bir dizi sosyo-ekonomik sorunla karşı karşıya kalan Ermenistan için diasporik topluluk, tartışılmaz bir rol üstlenmiştir. Birçok akademik ve siyasi çalışma (PFA Raporu, 2010: 9 ve 14; *Handbook for Armenians abroad*, 2012: 20; *EV Consulting*, 2009: 4; Makaryan ve Galstyan, 2013: 26), 1988-1994 yılları arasındaki siyasi ve sosyo-ekonomik olayların Diaspora ile anavatandaki soydaşlar arasındaki dayanışma ve işbirliği ağlarının kurulmasında bir dönüm noktası olduğunda hemfikirdir. Bu süreçten itibaren Ermenistan-Diaspora ilişkileri yeni bir boyut kazanmış, diasporik topluluk anavatan problemleri üzerine daha çok eğilmeye başlamıştır. Diaspora Birleşik Devletler, Kanada, Fransa gibi ülkelerde lobi faaliyetlerinde bulunarak deprem mağdurlarına yönelik uluslararası yardımların toplanması ile koordinasyonunda oldukça etkin çalışmış (*EV Consulting*, a.g.m.), ilerleyen bölümde değineceğimiz Belçika’daki diasporik yapılar arasında yer alan ve pırlanta sektöründe faaliyet gösteren *Arslanian Cutting Work* şirketi, 1992’de ülkedeki ilk yabancı

yatırımcı olmuştur (*EV Consulting*, 2009: 5). 1988-1991 yılları arasında Ermenistan'a yapılan dış yardımların miktarı 630 milyon Amerikan dolarıdır⁵⁴ (Makaryan ve Galstyan, 2013: 48). PFA Raporu (2010: 25) ise deprem sürecinde Diaspora'nın 900 milyon dolarlık bir insani yardım faaliyeti gerçekleştirdiğine yer verir. Yine Ermenistan'ın bu ikinci bağımsızlık sürecinde Diaspora, yurtdışında Ermenistan temsilciliklerinin inşasında ciddi bir fon sağlamıştır (*EV Consulting*, 2009: 6). Palabıyık (t.y.: 2), 1988'den itibaren başlayan bu diasporik yardımları, ilerleyen yıllarda 'Diaspora'nın anavatan üzerindeki ekonomik etkinliğinin güçlenmesinin' ilk adımı olarak tanımlar. Karabağ ateşkesinin (1994) ardından bu yardımlar sosyo-kültürel alanlarda (eğitim, sağlık, ulaştırma gibi) kullanılmıştır.

Policy Forum Armenia tarafından yayınlanan 'Ermenistan-Diaspora İlişkileri: Bağımsızlıktan bu yana 20 yıl (*Armenia-Diaspora Relations: 20 Years since Independence*)' (2010: 9) adlı raporun değindiği diğer bir kayda değer nokta da Diaspora'da var olan milliyetçi politikaların bağımsızlık sürecinde anavatana transferidir. 1965'ten itibaren 'soykırım' üzerine gelişen diasporik söylemler, bağımsızlığın ve Karabağ sorununun ortaya çıkmasıyla beraber Ermenistan'da milliyetçi duyguları körüklemiştir. Buna rağmen, raporda Diaspora içindeki siyasileşmiş grupların bu hareketlenmeyi eleştirdiğine ve bağımsızlığın ilk yıllarındaki olumlu atmosferin ilerleyen süreçte resmi bir havaya büründüğüne de değinilir⁵⁵.

Sovyet sonrası dönemde Ermeni Diasporası ve ülkeye taşıdığı olanaklar Ermenistan ekonomisinde belirgin ve başat bir rol oynamaktadır. Bağımsızlıktan 2009'daki küresel krize kadar devam eden Ermenistan'ın istikrarlı kalkınma sürecinde Diaspora hem yatırımcı hem tüketici hem de aracı sıfatıyla anavatana başarılı bir paydaş olarak eşlik etmiştir. 1990'lı yılların başında yeni cumhuriyet kapalı sınır kapıları, Dağlık Karabağ çatışmaları, enerji sıkıntıları ile karşı karşıyadır. Bütün bu sorunlar içindeki anavatana diasporik yardımlar adeta soluk aldırılmış, 1994'ten itibaren Ermenistan ekonomisi makro ölçekte istikrar göstermeye başlamış, 2000'li yılların başında ekonomik büyümeyle birlikte kalkınma da ivme kazanmıştır (*EV Consulting*, 2009: 19). Bu süreçte Diaspora'nın faaliyetlerinin yanında Karabağ ateşkesi

⁵⁴ Bu yardıma katkı sunan diasporik örgütler arasında *AGBU, Lincy Foundation, Armenian Relief Society, Hayastan All-Armenian Fund, Aznavour pour l'Arménie, the Union of Armenians of Russia, Union of Armenian Physicians of France, Canadian Armenian Council of Commerce* ve bireysel katkılar sayılabilir (Makaryan ve Galstyan, a.g.m.; *EV Consulting*, 2009: 4). Yardımlara ilişkin rakamlar veriler için bkz. *EV Consulting*, 2009: 6.

⁵⁵ Ayrıntılı okuma için bkz. PFA Raporu, 2010: 9-15.

(1994), İran ile ticaretin başlaması ve bölgedeki istikrarsızlıkların sona ermesinin (Gürcistan faktörü) rolü yadsınamaz.

Bu süre zarfından sonra Ermenistan, Diaspora ile ilişkilerini resmi bir politika ve program ekseninde sürdürmeye başlamıştır. 1992’de diasporik yardımların koordinasyonu için Pan-Ermeni fonu (*Hayastan*) oluşturulmuştur⁵⁶. İlgili fon, Diaspora ile işbirliği yolunda ilk adım olarak değerlendirilir (*Handbook for Armenians abroad*, 2012: 20). 2004 yılında fonun 17 ülkede 18 komiteye sahip olduğu ifade edilmektedir (*EV Consulting*, 2009: 6). Aynı dönem akademik çalışmalar hızlanır, Eğitim ve Bilim Bakanlığı bünyesinde Diaspora Departmanı, Ulusal Bilim Akademisi Tarih Enstitüsü’ne bağlı Ermeni Diasporası ve Toplulukları bölümü kurulur (PFA Raporu, 2010: 10). 1991’de Ermenistan Amerikan Üniversitesi’nin kurulması ise Diaspora’nın (*AGBU* ve *Lincy* vakfı) en önemli ve stratejik yatırımlarından biri olarak değerlendirilir (*EV Consulting*, a.g.m.). Nitekim üniversitenin kurulması sırasında gerekli altyapı ve teknik ihtiyaçlar ile akademik personel Diaspora fonlarınca karşılanmıştır. Diaspora’ya yönelik bu resmi ilgi, 1998’de Diaspora ile İlişkilerde İcra Sekreteryası (*Executive Secretariat for Relations with Diaspora*)’nın ve 2002’de Ermenistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Diaspora ile İlişkiler Devlet Ajansı (*State Agency on Relations with Diaspora of the RA Ministry of Foreign Affairs*)’nin kurulması ile sonuçlanacaktır.

1994’ten itibaren sağlanan politik ve sosyal istikrar, ulusal otoriteleri ekonomik reformlara da yönlendirmiştir. IMF’nin (1994-1995) ve Dünya Bankası’nın (1995) istikrar programları ile Ermeni hükümetleri yapısal reformlara ve ekonomide liberalleşme hareketlerine –daha önce gerçekleştirilen küçük çaplı liberalizasyon (fiyat serbestliği gibi) ve özelleştirme hareketlerini takiben– devam etmiştir. 1994’te kabul edilen yabancı yatırımlara yönelik kanunun uygulanmasında Diaspora aracı işlevini sürdürmüştür. İletişim, ulaştırma gibi alanlarda düzenlemelere gidilmiş, Ermenistan ekonomik olarak dönüşümüne yasal mevzuat düzenlemeleri ile devam etmiştir. Aynı dönem siyasi yaşamda ise Karabağ ateşkesinin ardından Ter Petrosyan Diaspora’nın finansal desteğini garanti etmeye çalışmış, ancak Diaspora’da baskın olan Taşnaklar, Karabağ ve ‘soykırım’ konusunda hükümete karşı

⁵⁶ Fon, 1993-1994 yıllarında Diaspora mensuplarından 7 milyon dolar civarında bir bağış toplamıştır (*EV Consulting*, 2009: 6). Hayastan All Armenian Fund resmi sitesi için bkz. <http://www.himnadram.org/> (Erişim: 15 Mart 2017).

radikal bir muhalefete dönüşmüşlerdir (*EV Consulting*, 2009: 8; Palabıyık, 2015: 95-96). 1994'te Taşnak Partisi'nin Ermenistan'daki faaliyetleri yasaklanmış, Taşnaklar buldukları ülkelerde hükümet karşıtı kitlesel propagandaya girişmişlerdir. Ter Petrosyan ile Taşnaklar arasındaki politik kriz, 1998'te Koçaryan'ın seçilmesine kadar devam etmiştir. Seçimlerde Koçaryan'ı destekleyen Taşnaklar'a yönelik yasak aynı yıl kalkmıştır. Koçaryan'ın Diaspora'nın gücünü tanıdığı ve bu süreçten itibaren Ermenistan dış politikasında diasporik taleplere yer verdiği ifade edilir (*EV Consulting*, 2009: 9).

1999'da Erivan'da gerçekleştirilen ilk Ermenistan-Diaspora konferansı ve Pan-Ermeni Oyunları, Diaspora ile anavatan ilişkilerinin geleceğinin belirlenmesinde ve Diaspora'nın anavatan politik ve ekonomik yaşamına ilgisinin artmasında önemli olaylar olarak kayda geçmektedir (*EV Consulting*, 2009: 10). Artan yoğun ilişkiler anavatan önemli katkılar sağlamış, yerel birimler pazarlama ve dağıtım kanalı işlevindeki diasporik bireylerle işbirliğini hızlandırmışlardır. Diaspora'nın ekonomik ve entelektüel katkısı sayesinde Ermenistan, 2000'li yılların başında ekonomik ve politik istikrarını büyük ölçüde sağlamıştır. Nitekim yakalanan ekonomik ivme ilerleyen yıllarda yapılacak yeni reformlara hız kazandırmış, Haziran 2000'de Avrupa Konseyi'ne, 2003'te Dünya Ticaret Örgütü'ne üyeliklerde önemli iktisadi avantajlar sağlamıştır. Yine Aralık 2000'de İş Dünyası Destekleme Konseyi (*Business Support Council*) kurulmuş, 2002'de Dünya Bankası yolsuzluğa karşı mücadele, demokrasinin güçlendirilmesi, eğitim ve hukuk alanlarında düzenlemeler ile yönetimde şeffaflığın sağlanması maksadıyla ciddi bağışlar yapmıştır. 2002'de 'Ermenistan 2020 Projesi (*Armenia 2020 project*)' adıyla anavatanın küresel piyasada karşılaştırmalı avantajlarını değerlendirmek maksadıyla diasporik iş dünyasına hitap eden kalkınma vizyonlu bir inisiyatif başlatılmıştır. 2003'te yeniden seçilen Robert Koçaryan döneminde de diasporik topluluğa atfedilen önem devam etmiştir. İlk Ermenistan-Diaspora Ekonomik Forumu Eylül 2003'te gerçekleşmiş⁵⁷, açılış konuşmasında Cumhurbaşkanı, Diaspora'nın Ermenistan ekonomisindeki yaşamsal rolüne değinmiştir (*EV Consulting*, 2009: 11).

⁵⁷ First All-Armenian Economic Forum To Be Held in Armenia September 2003, **PanARMENIAN**, 16 Ocak 2003, <http://www.panarmenian.net/eng/politics/news/1684/> (Erişim: 15 Mart 2017). Armenia-Diaspora First Economic Forum Opened in Yerevan, **PanARMENIAN**, 22 Eylül 2003, <http://www.panarmenian.net/eng/news/9286/> (Erişim: 15 Mart 2017). Armenia-Diaspora Business Conference Opens, **Central Asia Caucasus Intitute (CACI) Analyst -News Digest**, 23 Eylül 2003, <http://www.cacianalyst.org/publications/news-digest/item/8434-news-digest-caci-analyst-2003-9-23-art-8434.html> (Erişim: 15 Mart 2017).

2000’li yıllardan itibaren Hayastan Pan-Ermeni Fonu, Pan-Ermeni Atletik Oyunları ve Ermenistan-Diaspora konferansları, Diaspora yaz okulları, akademik değişim programları iki sosyal yapı arasındaki somut iletişim mekanizmaları olarak dikkat çekmektedir. Yine ilişkilerin geliştirilmesi için Ermenistan-Diaspora konferansları (Eylül 1999, Mayıs 2002 ve Eylül 2006) gerçekleştirilmiş, bu konferanslar aracılığıyla diasporik topluluk ile anavatan mensupları arasında dayanışmanın sağlanması istenmiştir. Böylece anavatanda ve diasporada bulunan soydaşlar arasında kurumsal bir işbirliği sahası oluşturulmak istenmiştir. Bu konferanslara dünyanın dört bir yanından Diaspora temsilcileri ve ulusal hükümet temsilcileri ile sivil toplum kuruluşları, üniversiteler ve yerel mülki birimler katılmıştır. Eğitim, kültür, bilim, gençlik ve iş dünyası temalı çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu organizasyonlara 2004’ten beri Dışişleri Bakanlığı koordinasyonunda iki yılda bir düzenlenen ‘Bir Millet, Bir Kültür’ Pan-Ermeni Festivali⁵⁸ ile ekonomik nitelikli Pan-Armenian Expo da örnek verilebilir. Bakanlık bu organizasyonları, ilerleyen başlıklarda değineceğimiz, diasporik örgütlerle (Tekeyan Kültür Birliği, *AGBU* gibi) işbirliği içinde gerçekleştirmektedir (*EV Consulting*, 2009: 15). Yine Erivan Devlet Üniversitesi’nde Diaspora Çalışmaları bölümü 2009’da kurulmuştur. Aynı yıl Ermenistan-Diaspora İşbirliği Konsepti (*Armenia-Diaspora Cooperation Concept*) stratejik metni de kabul edilmiştir.

2008 yılında Ermenistan siyasetinde siyasi ve ekonomik kriz süreci yeniden başlamıştır. Sarkisyan’ın kazandığı cumhurbaşkanlığı seçimlerini muhalifler tanımamış ve kitlesel olarak gösteriler düzenlemiştir. Ermeni siyasi yaşamına ‘1 Mart Olayları’ olarak geçen bu süreçte hükümet 20 günlük sürecek olağanüstü hal ilan etmiş ve gösteriler sırasında 8 kişi hayatını kaybetmiştir⁵⁹. Bu dönemde Diaspora’nın ulusal otoriteyi demokratik olmayan

⁵⁸ Opening of “One Nation One Culture” Pan Armenian Cultural Festival, **Asbarez**, 16 Ağustos 2004, <http://asbarez.com/50597/opening-of-one-nation-one-culture-pan-armenian-cultural-festival/> (Erişim: 15 Mart 2017). The “One Nation, One Culture” festival must give Armenians what it can as a mother gives her child what she can, **Ministry of Diaspora of the Republic of Armenia–News**, 12 Nisan 2010, <http://www.mindiaspora.am/en/News/730> (Erişim: 15 Mart 2017). ‘One Nation, One Culture’ Event Held in NJ for Centennial, **The Armenian Weekly**, 19 Mart 2015, <http://armenianweekly.com/2015/03/19/one-nation-one-culture-nj/> (Erişim: 15 Mart 2017).

⁵⁹ Matthew Collin, Thousands occupy Armenia square, **BBC News**, 22 Şubat 2008, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7259553.stm> (Erişim: 15 Mart 2017). Armenia declares state of emergency **USA Today**, 1 Mart 2008, http://usatoday30.usatoday.com/news/world/2008-03-01-armenia-elections_N.htm (Erişim: 15 Mart 2017). Eight killed in Armenia protests, **BBC News**, 2 Mart 2008, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7273497.stm> (Erişim: 15 Mart 2017). Armenia: Opposition Arrests After Unrest, **New York Times**, 5 Mart 2008, <http://www.nytimes.com/2008/03/05/world/europe/05briefs-opposition.html?ref=world> (Erişim: 15 Mart 2017). Sarkisian Defends Use Of Force Against Opposition, **Armenian Service of Radio Free Europe / Radio Liberty**, 27 Haziran 2008,

tutumları nedeniyle eleştirdiği görülür (Palabıyık, 2015: 96). Aynı yıl bölgesel istikrarsızlık (Rus-Gürcü çatışmaları) ve küresel mali kriz doğu-batı eksenli ticaret güzergâhı kapalı olan Ermenistan ekonomisi için ciddi bir sorun olarak politik sıkıntılara eklenir. 2009'dan itibaren derinleşen kriz karşısında hükümet kırılğan ekonomik yapıyı korumak amacıyla acil eylem planı ve önlemlerini almıştır⁶⁰. Bu dönem Dünya Ekonomik Forumu verilerine dayandırılan analizlerde (*EV Consulting*, 2009: 19) Ermeni ekonomisinin kırılğan yapısı ve barındırdığı yapısal sorunlar ekonominin dünya ticaretindeki rekabetçi konumunu zorlaştıran faktörler olarak sıralanır.

Doğu-batı ve kuzey-güney yönünde ticaretin ve enerji nakil güzergâhının önemli bir kavşak noktası olan Ermenistan, bugün konumunun getirdiği avantajlardan oldukça uzaktır. Doğu komşusu Azerbaycan ve Batı'da Türkiye ile yaşadığı siyasi krizler kendisini bölgesel işbirliği projelerinden uzaklaştırmakta, neredeyse dışlamaktadır (Tüysüzoğlu, 2013: 234). Doğu-batı eksenli iletişimin yokluğu ve ticari güzergâhlardan soyutlanması, ülkenin bugün içinde bulunduğu siyasi durumun ve sosyo-ekonomik zayıflığın en önemli nedeni olarak gözlemlenmektedir. Anayasal anlamda demokratik bir hukuk devleti olmasına rağmen merkeziyetçi ve otoriter bir eğilim taşımakta, askeri siyasi elitler ve bu elitlerin en büyük destekçisi anavatan dışında varlık gösteren Diaspora Ermenileri siyasal yaşamı bloke etmektedir (Tüysüzoğlu, 2013: 251). Bu otoriter yapılanma da eski bir SSCB ülkesi oluşu, bulunduğu coğrafya getirileri ve siyasi çatışmaları ile Diaspora destekli milliyetçi-muhafazakâr iktidar eğiliminin etkisi olduğu düşünülebilir. İç siyasette demokrasinin işlerliğine dayalı sorunlu bir idari mekanizma barındıran Ermenistan, bugün Asya'nın en fakir ülkeleri arasında sayılmaktadır (Karabulut ve Ersungur, t.y.: 104). Nüfusun yüzde altmışı yoksulluk sınırında yaşarken, iş gücünün yüzde kırkının istihdam dışı / işsiz olduğu, *de facto* olarak orta sınıfın yok olduğu ve ihracat kapasitesinin kırılğan yapısı dile getirilmektedir (Manaseryan, 2004: 7).

<http://www.azatutyun.am/a/1596039.html> (Erişim: 15 Mart 2017). Democracy on Rocky Ground, Armenia's Disputed 2008 Presidential Election, Post-Election Violence, and the One-Sided Pursuit of Accountability, **HRW**, 25 Şubat 2009, <https://www.hrw.org/report/2009/02/25/democracy-rocky-ground/armenias-disputed-2008-presidential-election-post-election> (Erişim: 15 Mart 2017). Vaste manifestation de l'opposition en Arménie, **Le Monde**, 15 Mart 2012, http://www.lemonde.fr/europe/article/2011/03/01/vaste-manifestation-de-l-opposition-en-armenie_1486977_3214.html (Erişim: 15 Mart 2017).

⁶⁰ Metin için bkz. *The Republic Of Armenia Anti-Corruption Strategy And Its Implementation Action Plan For 2009-2012*, Government Of The Republic Of Armenia, 10 Temmuz 2009, Erivan.

Dış ve iç siyaset bağlamında Ermenistan, realist anlamda bir güvenlik toplumu olarak gözlemlenir. Doğusunda bulunan Azerbaycan ve batısındaki Türkiye ile siyasi sorunları olan ve herhangi bir ekonomik temasa girmeyen, Rusya dışındaki komşularıyla sorunlu ilişkiler içinde olan bir ülkedir. Daha önce değinildiği üzere ulus devlet inşasını, meşruiyetini, iç ve dış siyasetini güvenlik ve ‘soykırım’ odaklı kimliklendirme süreci üzerine şekillendirişi ile dikkat çekmektedir. Bu noktada bugün Ermenistan’ın dünyadaki en tek-etnikli, homojen uluslardan biri olduğuna ve nüfusunun yüzde 95’inin etnik olarak Ermeni yurttaşlardan oluştuğuna da değinmek gerekir (*EV Consulting*, 2009: 1). Siyasal çoğulculuktan çok otoriter bir nitelik taşıyan Ermeni iktidarları, bağımsızlıktan bu yana toplumsal inşasını ve ulus bilincini ‘sözde soykırım’ olgusu üzerine inşa etmiştir (Tüysüzoğlu, 2013: 268). Bu kapsamda komşularına karşı takındığı çatışma tavrı, güvenlikleştirilmiş bir sosyal taban ile paralellik göstermektedir. Yine dış siyasetinin odak noktası yaptığı ‘soykırım’ argümanı ile dış dünyada görünürlük kazanmaya çalışmaktadır. Genel siyasetinin Rusya yanlısı bir seyir izlediği iddia edilir (Uluslararası Politika Akademisi, 2013). Avrupa Birliği ise Ermenistan’ın en büyük dış ticaret ortağı olarak karşımıza çıkmaktadır (Dizman, 2013: 3; Karagül, 2006: 147). 1990’lı yılların başında BDT’ye yönelik ortaya konan mali ve teknik yardım faaliyetleri, Ermenistan için de uygulanmış ve bu süreç 1999’da Ortaklık ve İşbirliği Antlaşması ile devam etmiştir. Temel amacın pazar ekonomisinin yerleştirilmesi ve sürdürülebilir demokratik rejime geçilmesinin desteklenmesi olan işbirliği projeleri bugün de sürmektedir. 2014 yılı itibarıyla AB ve Ermenistan arasındaki vize kolaylığı ve geri kabul anlaşmaları güncelliğini korumaktadır (Avrupa Dış Eylemler Servisi).

Bugün Ermenistan-Diaspora arasındaki resmi temaslar ve iletişim, 2008 yılında kurulan Ermenistan Cumhuriyeti Diaspora Bakanlığı aracılığıyla gerçekleşmektedir. Kurumsallaşmış yapı ilişkilerin ve paydaşlığın devlet politikası haline geldiğini göstermektedir. Bakanlığın politikaları arasında Diaspora toplulukları ile işbirliğinin geliştirilmesi ve diyalog ortamının tesisi, sınır-ötesi soydaşların ve vatandaşların anavatan ile olan her türlü bağının geliştirilmesi ve Ermenistan için potansiyel kapasitelerinin ve yetkinliklerinin kurumsal çerçevede kullanılması, devlet ve sivil organizasyonlar arasında işbirliğinin sağlanması, kültürel-kimliksel devamlılığın ve bölünmüş diasporik toplulukların birlikteliğini sağlama, ulusal dayanışmayı güçlendirme, diasporik ağların desteklenmesi ve üçüncü ülkelerde soydaşların Ermeni çıkarları bağlamında bağımsız örgütlenmesine katkı

sağlama, bu vizyonlar ışığında stratejik programlar geliştirme, küresel sistemde Ermenistan'ın Diaspora aracılığıyla karşılaştırmalı üstünlüğünden yararlanma, çifte vatandaşlık işlemleri, küresel sistemde Ermenistan'ı görünür kılacak –kültürel, eğitimsel veya sportif– araçlar oluşturma gibi amaçlar sayılabilir (*Projects of the Ministry*). Bu kapsamda Bakanlık bünyesinde ‘*Ari Tun (Come Home)* ve *My Armenia*’ projeleri⁶¹ düzenlenmekte, ulusal folklorik günler ve festivaller organize edilmekte, Pan-Ermeni ödülleri verilmektedir.

Ermenistan Anayasası'nın 11. maddesinde anavatanın Diaspora'ya atfettiği önem açıkça görülebilir: “Ermenistan Cumhuriyeti, Ermeni Diasporası ile ilişkilerinin güçlendirilmesini destekler⁶²”. Politik bağları incelendiğinde Diaspora, hem iç hem de dış politikada etkin bir ulusal aktör olarak gözlemlenmektedir. Diaspora mensuplarının hukuki olarak ülke vatandaşı olduğunu –vatandaşlık statüsünde olmayanların da psikolojik bağlılığını– göz önünde tutarak iç siyasette kendilerine yer bulmaları siyasetin doğasında kaçınılmazdır. Bireylerin seçme ve seçilme hakkı yoluyla ulusal seçim süreçlerine katılmaları kamusal haklarının pratikte işlerliğini sağlamaktadır. Ermeni Diasporası'nın da anavatandaki soydaşlarından daha kalabalık bir nicelik taşıması (3 milyon anavatan yerleşiklerine karşın 7-9 milyonluk diasporik topluluk), elbette ki iç siyasetteki görünürlüklerini arttırmaktadır. Nitekim diasporik kişiliklerin siyasi partilerde ve hükümetlerde yer aldıkları görülmekte, Ermeni ulusal otoriteleri Diaspora'nın siyasi ve ekonomik nüfusundan yararlanmak istemektedirler. Bu kapsamda Ermenistan'ın anavatan dışında yaşayan soydaşlarına atfettiği

⁶¹ Programlar hakkında detaylı bilgi ve resmi internet siteleri için bkz. **Ari Tun (Come Home)**, *Recognition Program of Homeland for Youth of Diaspora*, <http://aritun.am/en/category/news/> (Erişim: 15 Mart 2017). **My Armenia**, imhayastan.am (Erişim: 15 Mart 2017). Basında çıkan görseller için bkz. *Armenian Prime Minister Meets The Participants Of “Come Home” Project in The Garni Temple*, **Armenpress**, 1 Eylül 2009, <https://armenpress.am/eng/news/582090/armenian-prime-minister-meets-the-participants-of-%E2%80%9Ccome-home%E2%80%9D-project-in-----html> (Erişim: 15 Mart 2017). *Come home where they are waiting for you*, **Eritasard**, 25 Haziran 2010, <http://www.eritasard.am/news/en/1024> (Erişim: 15 Mart 2017). *Come Home and My Armenia projects discussed in Armenian regional administration*, **Armenia News**, 10 Şubat 2012, <https://news.am/eng/news/92826.html> (Erişim: 15 Mart 2017). *‘My Armenia’ Project to Support Cultural Heritage Tourism*, **Asbarez**, 20 Kasım 2015, <http://asbarez.com/142055/my-armenia-project-to-support-cultural-heritage-tourism/> (Erişim: 15 Mart 2017). “*My Armenia: Cultural Tourism in Armenia*” *Program Kicks Off*, **The Government of the Republic of Armenia Official News**, 20 Kasım 2015, <http://www.gov.am/en/news/item/8192/> (Erişim: 15 Mart 2017). *My Armenia*, **Smithsonian Center for Folklife and Cultural Heritage**, (t.y.), <http://www.folklife.si.edu/cultural-sustainability/my-armenia/smithsonian> (Erişim: 15 Mart 2017).

⁶² “*Within the framework of the principles and norms of the international law the Republic of Armenia shall contribute to fostering relations with the Armenian Diaspora, protecting the Armenian historical and cultural values located in other countries, advancing the Armenian education and culture*”, Ermenistan Cumhuriyeti Anayasası (27 Kasım 2005 anayasa değişiklikleri dahil), Madde 11, Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Meclisi Resmi Sitesi, <http://www.parliament.am/parliament.php?id=constitution&lang=eng#1> (Erişim: 15 Mart 2017).

önem, 2008 yılında Diaspora Bakanlığı'nın kurulmasıyla anlaşılabilir. Ermenistan ulusal yönetimi Diaspora Bakanlığı'nın kurmuş ve yurtdışında yaşayan soydaşlarıyla anavatandaki yerleşikler arasında profesyonel ve kurumsal bir iletişim mekanizması oluşturmuştur. Ulusal birimlerin siyasi arenada Diaspora'ya ihtiyaç duyduğu ve karşılıklı beslenme mekanizmasının sistematikleştirildiği görülmektedir. Diasporik topluluğun anavatan güncel yaşamına dair etkileri iki alanda belirginleşir: Dış politika öncelikli olmak üzere siyasi yaşam ve ekonomik yapı.

Diaspora'nın etkisinin en çok hissedildiği alanların başında dış politika gelmektedir. Nitekim diasporik topluluk, bağımsızlığın ardından Ermenistan dış politikasına yön verme girişimlerini hızlandırmış ve anavatan ile ilişkilerini güçlendirmiştir (TASAM, 2006: 2; Palabıyık, 2015: 92). Diaspora, ikamet ülkelerindeki lobi faaliyetleri aracılığıyla üçüncü ülkeler ile Ermenistan arasında köprü kurmaktadır. Mesken ülkelerine iyi entegre olan soydaşlar, siyasal anlamda etkin bir kitle olarak karşımıza çıkmakta ve bu ülkelerde siyasi taban oluşturmakta, diplomatik çıktılar üretebilmektedirler. Böylece Diaspora, bulunduğu coğrafyada özellikle 'soykırım' argümanı üzerinden dışlanmış, soyutlanmış ve izole olmuş Ermenistan'a küresel siyasette görünürlük kazandırmaktadır. Bu bağlamda Ermeni Diasporası, Alver (2013: 91)'e göre kolektif bir kimlik etrafında ulus-ötesi tasarlanmış bir cemaattir. Diaspora, yurtdışında siyasi ve ekonomik faaliyetleri ile ülkenin sistemden dışlanmasını engellemektedir. Özellikle Birleşik Devletler'de ve Avrupa ülkelerinde bulunan Ermeni azınlık, anavatan dış politika tezlerinin geliştirilmesinde, uygulanmasında ve destek arayışlarında siyasi mekanizmalar için önemli bir nüfus potansiyeli oluşturmaktadır (Tüysüzoğlu, 2013: 249). Bu bağlamda diasporik soydaşların ikamet ülkelerinde Ermenistan'ın diplomatik personeli gibi çalıştığını söylemek yanlış olmayacaktır. İçinde buldukları coğrafyanın getirdikleri ve ülkenin iç meseleleri düşünüldüğünde uluslararası siyasette Diaspora, Ermenistan çıkarları için çalışan bir sivil toplum kuruluşu, modern manada kamu diplomasisi aracı ve lobi aktörü olarak nitelenebilir. Diasporik topluluk, Ermeni kamu diplomasisinin organik sosyal ağları ve aktörleridir. Diasporik kişilikler Ermenistan'ın dış politika aracı, diplomatik misyonerleri olarak tanımlanabilirler. Örneğin, Ermeni asıllı Fransız sanatçı Charles Aznavour, 2009'da Ermenistan'ın İsviçre büyükelçiliğine ve BM'de Ermenistan'ın daimi temsilciliğine atanmıştır. Araçsallaştırılan –veya anavatandan bağımsız araçsallaşan– Diaspora, üçüncü ülkelerde sadece 'soykırım' tezleri ile değil Dağlık Karabağ,

Türkiye-Ermenistan sınırının açılması gibi sorunlu sahalarda da kamuoylarını kendi ulusal tezleri bağlamında dönüştürmeye çalışmaktadır. Nitekim, tezin son başlığında yer verilecek olan siyasi çıktılar göz önüne alındığında, kamu diplomasisinde ve algı yönetiminde oldukça başarılı bir profil çizdikleri söylenebilir. Ermenistan'ın komşularıyla sorunlu ilişkileri düşünüldüğünde, Diaspora'yı, Ermenistan'ın dışarıya açılan kapısı olarak nitelemek mümkün gözükmemektedir. Nitekim ülkenin uluslararası sisteme eklenmesi ya Gürcistan ve Rusya üzerinden mümkün gözükmemekte ya da diasporik soydaşları üzerinden üçüncü ülke kamuoylarına lobi faaliyetleri ile seslenmek olmaktadır.

Diaspora'nın dış politikadaki belirgin rolüne en iyi örnek, 2009'da Türkiye ile imzalanan 'Ermenistan ile Türkiye arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulması hakkında Protokol' ve 'Ermenistan ile Türkiye arasında İlişkilerin Geliştirilmesi hakkında Protokol' süreci verilebilir. Ermenistan'daki Taşnak yanlısı bazı siyasi çevreler ve Diaspora bu yakınlaşmayı hoş karşılamamış ve kitlesel protesto gösterileri düzenlemişlerdir (Palabıyık, 2015: 97). Türkiye ile diplomatik müzakerelerin başlaması Diaspora ile ilişkilerin tehlikeye atılması olarak lanse edilmiş, Diaspora temsilcileri tarafından reddedilmiştir. (*EV Conculing*, 2009: 16; Kasım, 2014: 8). Hovanessian (2010: 7 ve 9) bu durumu 'anavatanın kaybı, mülksüzleşme, 'soykırımın' meşrulaştırılması ve ihanet' olarak değerlendirmiştir. Sarkisyan her ne kadar Diaspora mensuplarıyla görüşmeler gerçekleştirse de diasporik topluluk birçok ülkede ve başkent Erivan'da ciddi gösteriler düzenlemiştir. İlişkilerin normalleştirilmesi ve sınır kapısının açılması yönündeki bu girişimlerdeki diasporik muhalif tutum, dış politikadaki Diaspora baskınlığının en açık göstergesidir. Protokoller bugün hala iki ülkede de uluslararası antlaşmalar olarak ulusal yasama süreçlerinden geçerek onaylanmamıştır⁶³. Muhafazakâr tutum, diasporik topluluğa dair temel eleştiri güzergâhlarından birini de oluşturur.

Ermenistan'ın ulusal tarihine paralel ele aldığımız Diaspora'nın anavatan ekonomik yaşamına katkılarına burada yeniden dikkat çekmek yerinde olacaktır. Son yıllarda Diaspora Ermenileri'nin Ermenistan'da demokrasinin işlerliğine, iktisadi kalkınmasına ve nüfusun

⁶³ Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan, Şubat 2018'de gerçekleşen Ulusal Güvenlik Konseyi toplantısında 2009 tarihli Zürih Protokolleri'ni ilişkilerde ilerleme kaydedilemediği gerekçesiyle iptal etmiştir. Bkz. Ermenistan Türkiye ile protokolleri iptal etti, **NTV**, 1 Mart 2018, <http://www.ntv.com.tr/amp/dunya/ermenistan-turkiye-ile-protokolleri-iptal-etti.VMvzdzwCM0037hqz96Ws7g> (Erişim: 9 Mart 2018). *Armenia annuls normalization protocols with Turkey*, **Washington Post**, 1 Mart 2018, http://www.washingtonpost.com/amphtml/world/europe/armenia-annuls-normalization-protocols-with-turkey/2018/03/01/705defbe-1d72-11e8-98f5-ceecfa8741b6_story.html (Erişim: 9 Mart 2018).

ihtiyaçlarının giderilmesinde önemli katkılar sunduğu ifade edilmektedir (Manaseryan, 2004: 2). Eski bir parlamenter olarak hazırladığı ‘Diaspora: Ermenistan için Karşılaştırmalı Avantaj (*Diaspora: The Comparative Advantage for Armenia, 2004*)’ adlı çalışma dosyasında Tatoul Manaseryan, Ermenistan’ın ekonomik gelişiminde ve kalkınmasında heterojen yapısı tartışılan Diaspora Ermenileri’nin rolüne ve kapasitelerinin geliştirilmesine yönelik analizler sunmaktadır. Çalışmada Diaspora’nın siyasi ve ekonomik potansiyelinden en iyi şekilde yararlanmanın yolları ve mekanizmaları üzerine farkındalık yaratılmak istenmektedir. Küreselleşen dünyada devletlerin sivil topluma verdikleri önemin gittikçe önem kazandığına değinen Manaseryan (2004: 5)’a göre, Hintliler, Çinliler, İtalyanlar, Yahudiler, İrlandalılar ve Meksikalılar ekonomik reformları ve ulusal ekonomilerinin hızlı kalkınmasını ve karşılaştırmalı üstünlüklerini kullanmada dünyanın dört bir yanına dağılmış soydaşlarının ticari ve profesyonel potansiyellerinden anlamlı sonuçlar elde etmişlerdir. Diasporik bireyler, ulusal kalkınma sürecini ve yabancı piyasalarda yerel girişimcilerle malların ve hizmetin dolaşımını kolaylaştırmaktadır. Böylece ulus-aşırı ekonomik sistemler yerel ulusal ekonomilerle genişlemekte ve ülkeler hızla uluslararası finansal sisteme katılabilmektedirler. Bu noktada Manaseryan, Ermenistan gibi küçük ülkeler için –ki Ermenistan ekonomisinin yüksek derecede dışa bağımlı olduğu ifade edilmekte (PFA Raporu, 2010: 28)– Diaspora’nın kalkınmada mükemmel bir kaynak olduğunu ifade eder. Diaspora’nın anavatan ekonomik ve insani gelişime katkısı yadsınamaz ki Diaspora yabancı yatırımların temel motorlarından biridir (Makaryan ve Galstyan, 2013: 7, 48 ve 58). Manaseryan (2004: 14 ve 20)’a göre Diaspora Ermenistan’ın ekonomik gelişmesinde ve modernleşmesinde dün olduğu gibi bugün de anahtar bir rol oynamaktadır. Diasporik potansiyel, Ermenistan için uluslararası pazardan pay elde edilmesinde başarılı şekilde kullanılabilir ve ekonomik canlılığı sağlayabilir. Ulusal ekonominin uluslararası piyasaya entegrasyonu yolunda ülkenin mutlak ve karşılaştırmalı üstünlüklerinin etkili kullanılması (Manaseryan, 2004: 17) önem arz etmektedir. Bu yolda Diaspora, Ermenistan için stratejik partner işlevi görebilir. Nitekim Ermenistan için anavatan dışındaki soydaşları başarılı bir ekonomik ve profesyonel hayat sürmekte, sosyal ve politik olarak iyi organize olmuş ulusal bir topluluk olarak dikkat çekmektedirler. Sahip oldukları ticari ve ekonomik yetkinlikleri ve kazanımları ile ülkelerinin küresel ekonomiye katılma yolunda önemli araçlar olarak nitelenebilirler. Anavatandaki soydaşlarının yaşam standartlarının iyileştirilmesi, refah seviyesinin yükseltilmesi ve kırılgan ekonomik koşulların yapısal reformlarla iyileştirilmesinde etkin rol oynayabilirler. Özellikle gelişmiş ülkelerde

yaşayan Ermeniler, Ermenistan ekonomisinin farklı sahalarına katkı sağlayabilecek yetkinliğe sahiptirler (Manaseryan, 2004: 12). Farklı sanayi kollarında Ermeni Diasporası'nın yatırımlarının ve faaliyetlerinin oldukça geliştiği ifade edilmiştir (*Handbook for Armenians abroad*, 2012: 21; *EV Consulting*, 2009: 16-18): İnşaat, finansal hizmetler, bilgi teknolojileri, mücevherat ve pırlanta sektörü, turizm, sağlık, tarım ve gıda, tekstil, eğlence, toplu taşıma, matbaa ve basım, danışma hizmetleri, küçük ve orta ölçekli şirketler... Diasporik ağlar ve bireyler belirtilen bu alanlarda yerel şirketlerin uluslararası piyasaya katılımında temel kanal olarak stratejik bir öneme sahip olmuştur (*EV Consulting*, a.g.m.). Dış ticarete ihracatı kolaylaştırıcı (pazarlama, uluslararası şirketlerle işbirliği) araçlar olabilirler, yerel ve yabancı yatırımcılar arasında aracı rol oynayabilirler, akademik ve bilimsel birikimleri ile altyapı çalışmalarına katılabilirler. Diaspora'nın Ermenistan bankacılık kesimine taşıdığı mevduatlar Ermenistan ekonomisinde yerel girişimciler için yatırım ve kredi olanakları olarak kullanılabilir (Manaseryan, 2004: 7). Nitekim 1991-2007 yılları arasında yabancı yatırımlardaki ciddi artışlar ve bu yatırımların yüzde 30'luk bir kısmının Diaspora Ermenileri'nce gerçekleştirildiği çalışmalarda yer alır (*Handbook for Armenians abroad*, 2012: 21). Yine Diaspora, uluslararası şirketlerin (*Marriott*, *HSBC*, *Coca Cola* ve *Synopsis* gibi) Ermenistan'daki yatırım kapasitelerinin inşasına da katkı sunmuş (Makaryan ve Galstyan, 2013: 49), bu yatırım ilişkilerinin çoğu diasporik ağlar ve bağlantılar sayesinde ülkeye giriş yapmıştır (*EV Consulting*, 2009: 16). Ermenistan Devlet Başkanı Serj Sarkisyan, Ermenistan için Diaspora'nın önemini şöyle ifade eder: “Diaspora bizim rekabetçi gücümüz, zenginliğimiz... Daha gururlu ve daha güçlü bir Ermenistan, daha gururlu ve güçlü Diaspora⁶⁴” (*EV Consulting*, 2009: 1).

Bağımsızlıktan itibaren Diaspora Ermenistan'ın ekonomik kalkınmasının tek iktisadi ve sosyal sürücüsü olmakla birlikte ulusal otoriteler, bugün Diaspora'nın ilgisini anavatana çekme arayışını sürdürmektedir (*EV Consulting*, 2009: 19). Buna karşın değinilen bütün potansiyellere ve faaliyetlere rağmen diasporik topluluklar ile Ermenistan arasında bazı engellerin olduğu da görülmektedir (Manaseryan, 2004: 9-10; *Handbook for Armenians abroad*, 2012: 21; PFA Raporu, 2010: 30-31). Diaspora Ermenileri'nin sadece coğrafi değil,

⁶⁴ “Armenia is one country without Diaspora and totally different one – with Diaspora. ...Diaspora is our competitive advantage, our fortune, which must be utilized to strengthen Diaspora and our Homeland. We must do our best to unite the Diaspora with our Homeland. The more proud and strong is Armenia, the more proud and strong is Diaspora”

zihinsel olarak –yeni ve eski nesil farklılıkları da dâhil olmak üzere– homojen olmaması ve bu farklılıkların pan-Ermeni yapısının oluşumuna izin vermemesi, Diaspora-Ermenistan arasındaki işbirliğinin avantajlarının farkındalığının az olması ve kurumsallaşmış hükümet politikalarının yetersizliği ile Diaspora Ermenileri'nin büyük bir kısmının anavatanın sosyal, kültürel ve ekonomik hayatından izole olması ve önceliklerinin değişmesi (kimlik ve ikamet ülke politikaları gibi) iki ulusal birim arasındaki işbirliği politikalarını zayıflatmaktadır. Yine bazı Diaspora mensuplarının partizanlığı ve kendi ajandalarının oluşu, heterojen Diaspora'nın ve homojen Ermenistan'ın eşitsiz konumları, ikamet ülkelerine yüksek entegrasyonları ve bu ülke siyasetlerine yönelmeleri başlıca psikolojik engellerdir. Diğer yandan, ulusal ekonominin dış yardımların koordinasyonunda sistemli finansal yapıdan yoksunluğu, ortak hedeflerin ve taktiklerin eksikliği, dış yatırımlar konusunda hukuki ve idari düzenlemelerin eksikliği ile bürokratik engeller, uzun vadede işsizlik, dış borç, sanayileşememiş ekonomi ve dış ticaret açığı nedeniyle ekonominin güven vermemesi ve kırılğan yapısı ele alınabilecek önemli sorunlar olarak sıralanabilir. Yine ulusal ekonomide bazı sektörlerin tekelci doğası, eksik rekabet piyasası, politik sistemdeki yozlaşma ve yönetim sorunu (PFA Raporu, 2010: 40), Diaspora ve anavatan önceliklerinin farklılaşması ile Ermenistan ekonomisinin çelişkileri diasporik yatırımların ülkeye girişi önündeki engeller olarak sayılmaktadır (Manaseryan, 2004: 19-20). Palabıyık'a göre iki ulusal birim arasındaki çelişki şöyle özetlenebilir.

(Diaspora mensupları) ...genellikle Ermenistan'da yaşayan soydaşlarından çok daha müreffeh koşullarda yaşadıklarından, idealleştirilmiş bir anavatan ve yabancılaşmış bir diaspora arasındaki bir ilişkiden ziyade, güçlü ve zengin bir diaspora ile onun yardımına bağımlı ve onun etkisi altında bir anavatan arasındaki eşitsiz bir ilişkiden söz edilebilir (Palabıyık, t.y.: 1).

Manaseryan (2004: 15-16) diasporik yatırımların artırılması için öneriler de getirmiştir: diasporadaki ve anavatandaki iş dünyası arasında iletişim platformları oluşturulması, Diaspora kapasitesini mobilize edecek ulus-aşan kurumsallaşma, diasporik iş dünyasında Ermeni ekonomisine çekici ve güven inşa edici hukuki ve finansal düzenlemeler yapmak suretiyle bürokratik kolaylıklar sağlamak, Avrupa, Rusya ve Yakın Doğu üçgenindeki bölgesel ekonomik işbirliğinde Ermenistan'ın ekonomik aracılık pozisyonunu kazanması, Diaspora'nın ve Ermenistan'ın mutlak ve karşılaştırmalı üstünlüklerinin iyi analiz edilmesi, yurtdışında Ermeni ihraç kapasitesine yönelik pazar araştırmaları yapılması, dış ticarete diasporik iş dünyasına yönelik programların ve stratejilerin geliştirilmesi, yatırım sahaları ve stratejik partnerler konusunda diasporik tecrübeden ve entelektüel birikimden

yararlanma (PFA Raporu, 2010: 30), düzenli ekonomik forumların organizasyonu, Pan-Ermeni yapıların (bilgi sistemi, basın yayın araçları, akademik birimler) kurulması, uluslararası kurumlarla işbirliğinin geliştirilmesi gibi. Manaseryan (2004: 2 ve 22)'a göre Ermenistan, diasporik potansiyelden yararlanabilmek için kısa vadede sermaye yatırımlarını kolaylaştıracak adımlar (hukuki garanti, bürokratik şeffaflık, vergi kolaylığı gibi) atmalı, uzun vadede ise coğrafi ve fikri olarak bölünmüş Diaspora gruplarını ülkeye çekecek politik ve kültürel değişimlere gitmelidir. Etkili bir işbirliği için Diaspora'nın yapısı desteklenmeli, Ermenistan ekonomisinin küresel ve bölgesel ekonomik sisteme eklemlenmesi ile kademeli olarak entegrasyonu yolunda diasporik potansiyeller etkin kullanılmalıdır. Manaseryan (2004: 19)'ın makalesinde yer verdiği anket çalışmasına göre, yerleşiklerin gözünde Diaspora'nın Ermenistan ekonomisine en etkili katkı yolu, ülkeye doğrudan yatırım yapmak olarak gözükmekte, teknik yardımlarda bulunmak, yabancı hükümetler ve uluslararası kuruluşlar nezdinde lobicilik faaliyetlerine girişmek diğer popüler seçenekler arasında sayılmaktadır. Bu şekliyle Amerika Ermeni Asamblesi başta olmak üzere birçok Amerikan Ermeni kuruluşunun lobi faaliyetleri sayesinde Birleşik Devletler'in Ermenistan'a altyapı yatırımları ve piyasa ekonomisinin etkin işlerliğine dair reformlar için ciddi ekonomik yardımlarda bulunduğu da değinmiştir (Manaseryan, a.g.m.; PFA Raporu, 2010: 28-29).

3.1.4. Diaspora'ya ve Ermenistan'a Getirilen Güncel Eleştiriler

Bugün Ermeni Diasporası, anavatanına sağladığı katkılar ve uluslararası platformlardaki ulusal kazandırmalarına rağmen organizasyon yapısı, savunduğu değerler ve anavatan soydaşlarından farklılaşan öncelikleri ile bir dizi eleştirilere maruz kalmaktadır. Her ne kadar ortak bir tarih ve buna dayalı ulusal bir kimlik etrafında birleşmiş gibi görünse de fiziki ve fikirselle olarak bölünmüş Diaspora, anavatan soydaşlarından sosyo-ekonomik durumları ve tutucu ideolojik fikirleriyle de ayrılmaktadır. Son yıllarda –özellikle 2009'daki protokollerin ardından– Diaspora'ya yönelik eleştiriler oldukça sık gündeme gelmeye başlamıştır. Palabıyık (t.y.: 3-4), Ermenistan ve Diaspora arasındaki ilişkilerin sorunlu yapısının temel nedenini “Çok güçlü bir diaspora ile çok zayıf bir anavatan arasındaki eşitsiz ilişki” olarak açıklar. Bu bağlamda sorunun ontolojik karakterli olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Diaspora'ya yönelik eleştiriler iki düzlemde kendini gösterir: Diasporik örgütlenme biçimi ve dayandığı argümanlar gibi iç dinamiklerine ilişkin eleştiriler ve bu iç yapının dış

dünyaya yansımaları olarak söylemlerine, politikalarına dair tereddütler. Bu iki soyut mekân, Diaspora'ya yönelik ana eleştiri güzergâhlarını oluşturmaktadır. Diasporik topluluğun iç dinamiklerine ilişkin olanlar muhafazakâr karakteri, fiziksel ve fikrî bölünmüşlük, küresel değişimlere ayak uydurma yetilerinin zayıflığı ile mensuplarını temsiliyet ve elitist, demokratik olmayan yönetim anlayışları olarak sıralanır. İç işleyişe dair eleştiriler sadece bunlarla sınırlı kalmaz, asimilasyon ve aşınan kimlik değerleri üzerinden de ilerler. Eylem ve söylemleri olarak görünürlük kazanan dış dinamiklere yönelik eleştiriler ise ulusal siyasette ve ekonomik yaşamdaki faaliyetleri üzerinden ilerlemektedir. Anavatan iç ve dış siyasetine fazlaca müdahil olmaları ile ülke ekonomisine katkılarının kapasiteleri altında kalması –veya azalması– ile eleştirilirler.

Ermeni Diasporası'nın organizasyon motivasyonu ve etnik motiflere yaptığı vurgularla ticari ve ekonomik karakterli diasporalardan ayrıldığına daha önce değinilmişti. Ulusal dayanışmasını tarihsel deneyimlere ve tecrübelerle dayalı olarak sağlayan, 'millet' bilincinin dayanağını ise ulusal hatıralar üzerinden geliştiren Ermenistan, ulus-devlet ideolojisini 'soykırım' argümanı üzerinden inşa etmişti. Diaspora mensupları ise, daha önce değinilen, anavatandan kopuş ve dağılıp sürecinde bu argümanı anavatan mitolojisine ve oradaki yerleşik soydaşlarına bağlılığın bir aracı haline getirmiş, 'soykırım' fenomenine ontolojik bir önem atfederek radikal bir duruş sergilemişti. Diaspora, varlık nedenini ve geleceğinin garantisini 'soykırım' olgusu üzerinden tanımlarken, anavatan soydaşlarının çeşitli sebepler altında –ki ileride değinilecek– tarihi geçmişi sorgulamaya ve tarihten bağımsızlaşmaya çalışarak toplumsal taleplerini reforme etmeye çalışmasına sıcak bakmamakta, varlık nedeni olarak gördüğü 'soykırım' olgusunu sorgulamak istememektedir. Bunun en temel nedeni, ikamet ülkelerinde, her ne kadar güçlü bir entegrasyon yetisi barındırsa da, 'öteki' olarak konumlandırılışları ve sosyal dayanışma motivasyonu olarak tarihi fenomeni aşındırmak istemeyişlerindedir. Diaspora'nın homojen bir yapı olmayışı ve barındırdığı farklı gruplar arasındaki birlikteliğini 'soykırım' temalı ortak tarihi deneyimlere dayandırarak sağlaması da bu tutuculuğun en önemli nedeniydi. Nitekim Türkiye ile ilişkilerin normalleştirilmesi ve siyasi diyalogun kurulması girişimleri, Diaspora tarafından ulusal davaya ihanet olarak yorumlanmış, 'soykırımın' meşrulaştırılması olarak değerlendirilmiştir (Palabıyık, 2015: 97-98). Diaspora'da etkin olan görüş bağlamında iki ülke arasında sorunun çözümüne ilişkin diyaloga girilmesi "soykırımın gerçekliğinin tartışılması, kimliğin dayandırıldığı mitolojinin

yeniden değerlendirilmesi ve sorgulanması anlamına geleceği için...” Diaspora’nın geleceğini ve varlığını şüpheye düşürecek, “kimliğe temel olarak seçilmiş travmatik olayların (soykırım mitolojisinin) sahip olduğu işlevin zarar görmesi anlamına gelecektir” (Özdemir, 2004: 9)⁶⁵. Yine bu bağlamda Diaspora Ermenileri’nin bir kısmının –nitekim Akgönül (2002: 1) bunları ‘şahinler’ olarak nitelemiştir– Ermeni iktidarların Türkiye politikalarını pasif ve zayıf bulduğu da ifade edilir (Cengiz, 2015: 6). Diaspora, bu tarihi fenomenin çözümüne veya ötelenmesine yönelik eleştiri ve girişimlere karşı ciddi tepkiler vermektedir. Bu noktada Diaspora’nın Ermenistan siyasi otoritesine nazaran daha radikal bir tutum içinde olduğu ve uzlaşmadan uzak bir profil çizdiği görülür. Diaspora, ‘soykırım’ davasının en radikal savunucusu olarak gözlemlenmektedir. Laçiner (2013: 41) ve Wakizaka (2015: 4-5)’nin konuyu bir inanç meselesi olarak ele alması da bu muhafazakârlığa dayanmaktadır. Bu nedenle Diaspora olmaksızın Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde ilerlemenin daha sağlıklı ve hızlı olacağı sonucu çıkarılabilir.

Diğer yandan, güncel Ermeni entelektüel ve akademik çalışmalar incelendiğinde, bugün Ermeni Diasporası’nın ve Ermenistan’ın ulus-devlet meşruiyetinin temel dayanağı olarak ifade edilen *Hay Dat* odaklı Ermeni kimliğinin giderek zayıfladığı ve sosyal taban tarafından terk edilmeye başladığı Ermeni sorununun popülaritesini kaybetmeye başladığı ifade edilmektedir. Bu durumun en önemli nedeni, Diaspora’da genç nesiller arasında hızla aşınan kimlik değerleri olarak ifade edilebilecekken, anavatandaki popülarite kaybını Ermenistan’ın içinde bulunduğu sosyo-ekonomik problemler ve siyasi yozlaşma olarak açıklamak mümkün gözükmemektedir. Aşınan kimlik değerleri Diaspora’ya dair önemli eleştiri güzergâhlarından birini oluşturmaktadır.

Diaspora’nın iç dinamiklerine yönelik diğer bir eleştiri, fiziksel ve düşünsel bölünmüş organizasyon yapısı üzerinedir. Ritter, ‘Diaspora’da Ermeni Kimliği: Modernlik ve Koruma Arasında’ (2014: 2) adlı çalışmasında Ermeni Diasporası’nın buldukları ülkeye göre farklılaştığını, tek bir diaspora örgütünden bahsedilemeyeceğini ifade etmekte, yine 1915 göçmenleri ile yeni nesil göçmenlerin birbirinden farklılaştığına yer vermektedir. Wakizaka (2015: 3) da bu tezi destekler ve mezhepsel, sosyo-kültürel etmenler ile asimilasyon /

⁶⁵ Bu noktada Özdemir ve Akgönül (2002: 8), 2001 yılında oluşturulan Türk-Ermeni Uzlaştırma Komisyonu’nun kısa sürede çalışmalarına son vermesine neden olarak Diaspora’nın tutucu tavrını ve anavatan üzerindeki baskılarını örnek göstermektedir.

entegrasyon süreçlerini farklılaşmanın esasları olarak ele alır. Eski (1915 sonrası gelenler) ve yeni Diaspora (Ermenistan'ın bağımsızlığının ardından gelenler) mensupları arasındaki iletişim ve empati eksikliği de bu bölünmüşlüğü körükleyen diğer bir etkidir. Eski Diaspora mensupları ikamet ülkelerine gelen yeni nesil soydaşlarına karşı 'bağımsız ve özgür anavatani' terk ettikleri gerekçesiyle –nitekim kendileri 'zorunlu' bir ayrılış yaşamışlardı– olumsuz bir tavır sergilemektedir (*EV Consulting*, 2009: 7; Manaseryan, 2004: 11). Diaspora'daki siyasi ve ideolojik bölünmüşlük ise üç ana oluşumun öncülüğünde gerçekleşmiştir: Sosyal demokrat Hınçak, muhafazakâr milliyetçi Taşnak, liberal demokrat Ramgavar. Diaspora'da bu üç politik eğilimin çekişme içinde olduğu da ifade edilir (Palabıyık, 2015: 81). Bu durum, diasporik topluluğun ulusal dayanışmasını zayıflattığı ve soydaşların iç problemler nedeniyle tek bir amaca kanalize olmasını zorlaştırdığı şeklinde eleştirileri beraberinde getirir. Manaseryan (2004: 6)'a göre iç politik ayrılıklar, anavatani destekleme konusunda Diaspora stratejisinin etkinliğini zayıflatmaktadır.

Diaspora'nın iç dinamiklerine yönelik eleştiriler bunlarla sınırlı kalmaz. Topluluğa getirilen diğer bir eleştiri de küresel dönüşümün taşıdığı yeni değer ve normlara ayak uyduramama şeklinde kendini gösterir. Teknolojik gelişmelere paralel ortaya çıkan dijital bilgi dolaşımı, Diaspora'nın geleneksel fonksiyonunu dönüştürmüş ve modernite karşısında Diaspora da çeşitli zorluklarla karşı karşıya kalmıştır (Wakizaka, a.g.m.). Bu eleştirinin temel dayanak noktası bir önceki paragraflarda değinilen Diaspora'nın muhafazakâr kimliği ve değerlerini sorgulatmayan radikal tutumudur. Anavatan güncel ihtiyaçlarına önem vermeksizin sürdürülen radikal tavır, ülkedeki yerleşik soydaşlarının vizyonunu da daraltmaktadır. Batı'da bulunan eski Ermeni organizasyonlar ve kurumlar, küreselleşme çağında yeterli gelişimden ve üyelerine yönelik çekici yaratıcılıktan uzak bir profil çizmekte, elitist bir görünüm sergilemektedirler (Tölölyan ve Papazian, 2014: 4). Küreselleşmenin ve çoğulculuşan uluslararası ilişkilerin bir ürünü olan örgütler gibi diasporalar da zamana ve değişen sisteme ayak uydurmalı, varlıklarını ve etki güçlerini korumak istiyorlarsa iç ve dış dinamiklerini günün koşullarına uygun hale getirmeli ve değişim sürecine ayak uydurmalıdır.

Ermeni diasporik topluluğundaki fikirsel ve eylemsel dönüşüm de bu kapsamda değinilmesi gereken bir başka konudur. Tsypylma Darieva, *Caucasus Analytical Digest* dergisinde yayınlanan 'Dağları yerinden oynatma! Ulus-ötesi çağda Diaspora ve Gelişim (*Come to Move Mountains! Diaspora and Development in a Transnational Age*, 2011)' adlı

makalesinde ikinci ve üçüncü nesil diasporik gençlerin etnik kökenden ve bağlılıktan çok ulus-ötesi bir kosmopolitist anlayış (demokrasi, çeşitlilik, sürdürülebilir kalkınma ve çevre, tolerans gibi) içinde anavatana güncel yaşamına katılım ideali içinde olduğuna değinmiştir. Darieva (2011: 3) bu durumu anavatana yönelik beklentilerin kozmopolitleşmesi olarak nitelendirmektedir. Darieva (2011: 2) bağımsızlık sonrası anavatana dönüşlerin genellikle turizm gibi gönüllü ve sivil aktivistler üzerinden şekillendiğine de değinir. Bu yeni gelenler Darieva için sadece etnik kökenlerin yeniden inşası (dil öğrenme gibi) amacını değil, aynı zamanda Ermenistan'ın gelişimine katkı sunma amacını da taşır. Bu yönüyle Ermeni Diasporası'nı Yahudi Diasporası'ndan ayırır ve milliyetçi sloganlardan öte Yahudi Diasporası'ndaki temel motivasyon olan Sionizm gibi ideolojik bir kaygının olmadığını ifade eder (Darieva, 2011: 3). Manaseryan'ın tezini destekleyerek Ermeni Diasporası'nda var olan anavatana hizmet algısının daha az kurumsallaşmış ve daha az stratejik olduğunu milliyetçi sloganlardan uzak bireyselliğe vurgu yaparak açıklar. Güncel Ermeni diasporik faaliyetleri çoğunlukla ulus-ötesi kozmopolit karakterleriyle tanımlar ve buna iki organizasyonu örnek verir: *Armenian Volunteer Corps* (2001) ve *Birthright Armenia* (2001). Darieva'ya göre bu iki organizasyon diasporik gençler nezdinde anavatana dönüş projesine farklı bir boyut getirmiştir. Organizasyonlar Ermenistan'da gönüllü faaliyetler ve sosyal sorumluluk projeleri düzenleyerek diasporada doğmuş gençlere anavatana gelişiminde geçici bir gelişim misyonu ve fırsatı sunmaktadır. Geleneksel olarak tanımlanan misyonlara (Doğu Ermenistan'ın kurtarılması, 'soykırımın' kabulü) karşın bu gönüllü hizmetlerin bugünün Ermenistanı'na odaklanarak insani argümanlarla (ilerleme, tolerans, insan hakları, çeşitlilik, demokrasi, küresel sivil toplum gibi) ve günün ihtiyaçlarını (altyapı, fakirlik, yozlaşma) karşılamaya yönelik hareket ettiklerine yer verir. Yine 1994'te Boston'da kurulan *Armenian Tree Project* organizasyonu da bu bağlamda ele alınabilecek kosmopolit örgütlerden biridir. Kâr amacı gütmeyen sivil toplum yapısıyla dikkat çeken bu organizasyonun amaçları çoğunlukla sosyal sorumluluk projeleridir. Darieva (2011: 4)'ya göre, Batı'dan gelen genç diasporik bireylerin fikirleri ve eylemleri, demokratik yollarla bir ülkenin geliştirilmesine katkı sunmakta, Üçüncü Dünya olarak tanımlanan ülkelerde yeni fikirler (sürdürülebilir çevre, kültürel çeşitlilik, sivil toplum, hoşgörü gibi) ekerek sosyal ve politik değişimlere neden olmaktadır. Bu bağlamda tipik bir ulus-ötesi aktör profili çizdiklerini söylemek yanlış olmaz.

Günün koşullarına ve değerlerine uyum sağlama bağlamında diasporik topluluğa getirilen diğer bir eleştiri, iç işleyişe ilişkin demokratik eksikliklerdir. *USA Armenian Life* dergisinin genel yayın yönetmeni Appo Jabarian 2015'te yayınladığı makalesinde Ermenistan ve Karabağ'ın Batı ülkelerinde yaşayan Diaspora'dan görece daha demokratik olduğunu ifade etmiş, Diaspora'da değişimin ve dönüşümün artık zorunluluk haline geldiğini dile getirmiştir. Diğer yandan anavatan dışında yaşayan Ermeniler'in sadece %5'inin herhangi bir sosyo-politik veya dini bir örgüte üye olduğunu ve bu "marjinal tabanın diasporayı temsil etmek için meşruiyete sahip olmadığını" söyler. Yine demokratik değerlerden yoksun, despotik eğilimler taşıyan bu dernek temsilcilerinin birbirleriyle rekabet içinde oluşunun Diaspora'da birlikteliği engelleyen önemli etmenlerden biri olduğu lanse edilir (Jabarian, 2015: 2). Bu yönüyle diaspora örgütlerini 'erozyona uğramış' olarak nitelemiş, sosyal tabanda kitlesel kopuşlara sebebiyet vermekle itham etmiş ve 'yaşlandıklarını' dile getirmiştir. Diaspora'nın vitrini olarak örgüt temsilcilerini ve tutumlarını, diasporik varlığa tehdit olarak algılamıştır.

Diaspora'nın iç dinamiklerine yönelik diğer eleştiriler arasında Batı ve Doğu Ermenice arasındaki farklılıklar ve dildeki yozlaşma, iletişim eksikliği, karma evlilikler ile pratikte ulusal organizasyonlara katılmama gibi nedenlere bağlı olarak üçüncü / dördüncü nesildeki asimilasyon fenomeni ve kimlik aşınımı da bulunmaktadır. Nitekim daha önce Yegavian'dan yapılan alıntıda kimliğin aileden miras kalan psikolojik bir yük olarak algılandığı burada teyit edilebilir.

Diasporik topluluğun Ermenistan nezdindeki konumuna, faaliyetlerine ve politikalarına yönelik eleştirel noktalar iki düzlemde kendine yer bulur. Bunlardan ilki siyasi düzlemdeki yankılar iken diğeri ekonomik bağlamda anavatanı zayıf diasporik katkıdır. Ontolojik bir dogma haline gelen 'soykırım' fenomeni, diasporik topluluğa yönelik en temel eleştiriye beraberinde getirmiştir. Siyasi bağlamda getirilen eleştirilerin çekirdeğini, diasporada yaşayan elitist zihniyetin Ermenistan iç ve dış siyasetine fazlaca müdahil olması oluşturur. Diaspora'nın ulusal siyasete yönelik tutumu iki konuda sorunlu seyretmektedir: Diaspora'nın ulusal otoriteyi demokratik olmayan tutumu nedeniyle eleştirmesi ve muhalif hareketlere destek vermesi (iç siyaset), Türkiye ile ilişkilerin normalleştirilmesi yolundaki gelişmelere (2009 Zürih Protokolleri gibi) Diaspora'ca gösterilen muhafazakâr tepki (dış siyaset). İç politikada siyasi partilere, dış politikada diplomatik ilişkilere yönelik diasporik baskı ve etki mekanizmasından bahsedilir. Özellikle Ter-Petrosyan Diaspora'nın ulusal

siyasetteki etkinliğini azaltmaya yönelik çabalar sarf etmiştir. Ancak Diaspora'ya olan ekonomik bağımlılığa dair farkındalık artınca ilişkiler ilerlemiş, iç siyasette topluluğun görünürlüğü artmıştır. Dış politikada ise Türkiye ile ilişkilerin normalleştirilmesi ve Karabağ sorununun çözülmesi yönündeki ulusal otorite politikalar, muhafazakâr Diaspora tarafından çokça eleştirilmiş, 2009 Zürih Protokolleri Diaspora'nın radikal tutumu nedeniyle sağlıklı işleyememiştir. Nitekim Diaspora ikili ilişkilerin normalleştirilmesinde engelleyici tavrını sürdürmekte, özellikle Türkiye ve Azerbaycan ile ilişkilerin normalleştirilmesinde en önemli engel olarak ifade edilmektedir (Tüysüzoğlu, 2013: 252). Palabıyık (t.y.: 3-4) için ilişkilerin normalleştirilmesinde Diaspora'nın takındığı uzlaşmaz tutum dış siyasetteki diasporik egemenliğin en açık göstergelerinden biridir. Bir önceki başlıkta ele alınan iki ulusal birim arasındaki ilişkilerin gelişimi dikkate alındığında Palabıyık'a göre, anavatan için Diaspora ekonomik bir destek, siyasi bir tehlike olarak gözlemlenmektedir. Diaspora'nın muhafazakâr tutumu ve iktidarlar üzerindeki baskıcı tavrı, iç ve dış politikada ulusal mekanizmaların bağımsız hareket kabiliyetini ve yetisini sınırlamakta, anavatan soydaşlarının görece daha zor olan yaşamını daha da zorlaştırmaktadır.

Diaspora'nın uzlaşmadan uzak radikal tutumu anavatanda görece daha zor koşullarda yaşayan soydaşları tarafından sıkça eleştirilmekte, bu uzlaşmaz tutum yerel sosyal tabanı rahatsız etmektedir. Nitekim Ermenistan'ın hâlihazırda bölgesinde siyasi ve ekonomik olarak soyutlanmış durumu ekonomik anlamda gelişimini zayıflatmakta, doğu-batı yönünde komşularıyla (Azerbaycan ve Türkiye) sorunlu politikası bölgesel işbirliği projelerinden dışlanmasına sebebiyet vermektedir. Diaspora'nın tarihi geçmişine 'sorgulanamaz bir dogma' olarak bakması ve doğu-batı komşularıyla uzlaşma girişimlerindeki radikal tutumu, ülkenin durumunu daha da kötüleştirmektedir. Bu durum "sermayenin gelişmemesine, teknik donanım gibi konularda yeterince destek sağlayamamasına, yatırımın sınırlı kalmasına ve Ermenistan'ın ekonomik durumunun kötüleşmesine" (Wakizaka, 2015: 8) sebep olmuştur. Wakizaka'ya göre Sovyetler'in ardından bir milyon Ermeni anavatanı terk etmiş, anavatandaki nüfus artışı negatife dönmüştür. Bu noktada daha önce ele alınan 1990'lı yıllardan itibaren farklılaşan Ermeni göç motivasyonunun hatırlanması yerinde olacaktır. Diaspora'nın ve baskısı altında olduğu iddia edilen anavatan siyasi otoritesinin sosyal ve ekonomik sorunlardan önce siyasi krizlere öncelik vermesi son yıllarda geniş halk kitlelerinin hoşnutsuzluğunu beraberinde getirmektedir. Yine Wakizaka'ya göre,

Ermenistan'daki Ermenilere göre önemli olan artık "Ermeni meselesi" ve Karabağ sorunu değil; kötü ekonomik durum, altyapının zayıflığı ve işsizlik sorunudur... Gerçekten de 2011 yılında Erivan'da hükümetin istifasını istemek için binlerce kişi başkent meydanında toplanıp işsizlik, yüksek enflasyon ve hayat pahalılığını protesto etmiştir... Aynı zamanda, Ermenistan hükümeti ve Ermeni Diasporası'nın Türkiye ve Azerbaycan'a karşı sert tutumu Ermenistan toplumunun önemli bir kesiminde çok ciddi olarak eleştirilmeye başlanmıştır. Ermenistan'daki bazı aydınlar ve siyasi partiler de Ermenistan'ın "Ermeni meselesi" ve Karabağ sorununa daha yumuşak ve gerçekçi yaklaşımları benimsemeye yönelmiştir... "Ermeni meselesi" ve Karabağ sorunu artık Ermenistan'daki Ermenileri birleştirmek için etkili faktör olma işlevini yavaş yavaş kaybetmektedir. Bu sorunlarla karşı karşıya bulunan Ermenistan'ın ulus devlet olarak meşruiyeti önemli derecede sallanmaya başlamıştır (Wakizaka, 2015: 8-9).

Ermeni ulusal otoritelerine ve yönetim biçimine getirilen eleştirilere baktığımızda ise siyasi mekanizmalardaki yolsuzluk ve rüşvet iddiaları ciddi sosyal tartışmalara neden olmakta, ekonomik koşullar Ermeniler için giderek ağırlaşmaktadır. Wakizaka (2015a: 2)'ya göre bu koşullar altında geçmişe odaklı bir siyaset yürütülmeye devam edilmesi ve sosyo-ekonomik problemlere önem verilmemesi "hayali olan ideoloji ve ütopya üzerine oluşturulan seküler Ermeni kimliği ve gerçekler arasındaki çelişkileri" arttırmaktadır. Ermenistan'ın kötüleşen sosyo-ekonomik durumunun sorunu ikinci plana ittiği, siyasi otoritenin meşruiyet krizi yaşadığı ifade edilir (Wakizaka, 2015: 2). Sosyal ve ekonomik sorunlara öncelik verilmesi istemi, hem Diaspora mensuplarına hem de anavatandaki ulusal otoritelere hitap etmektedir. Buna rağmen Ermeni siyasilerin⁶⁶ toplumsal huzurlukları Türkiye'ye yönlendirerek meşruiyetlerini koruma çabası içine girdikleri, bu nedenle Ermenistan'ın 'soykırım' davasını dış politikada canlı tutmak istediği de ifade edilir (Wakizaka, 2015: 6).

Ermenistan'da yaşayan Ermeniler'in diasporadaki soydaşlarına getirdiği eleştirilerden bir diğeri anavatana yeterince mali katkıda bulunmadıkları yönündedir. Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından Diaspora'nın anavatan ile olan ilişkileri karmaşıklaşmıştır. Anavatana dönme konusunda Diaspora mensuplarının tereddüt yaşadığını ifade eden Palabıyık (2015: 79 ve 91), bu durumun nedenlerini görece daha iyi bir yaşam süren Diaspora Ermenileri'nin tercihlerine ve sorunlu anavatanın genel görünümüne bağlar. Palabıyık bu dönüş çelişkisini bağımsızlıktan itibaren anavatana dönenlerinin sayısının binden az oluşu ile de desteklemeye çalışmıştır. Bu nedenledir ki anavatana dönmek yerine Diaspora mensupları anavatan koşullarını iyileştirme yönünde eğilim göstermiş, Ermenistan'ın iç ve dış

⁶⁶ Bu noktada Wakizaka (2015: 6), Robert Koçaryan'ın ve Serj Sarkisyan'ın kamusal ve siyasi platformlarda Ermeni meselesini oldukça iyi kullandıklarını, Diaspora-Ermenistan ilişkilerini geliştirmeye çalıştıklarını ve milliyetçi tabana yönelik popülist söylemler geliştirdiklerini söylemiştir. Ermenistan'ın ve özellikle Diaspora'nın Ermeni meselesi konusundaki radikal tutumu (arşivlerin açılması gibi) yine siyasi mekanizmaların meşruiyet kaybına yönelik kaygılarına bağlanmıştır. Wakizaka, Karabağ meselesini de bu kapsamda değerlendirir. Konunun tartışılması bile Ermenistan'da ulusal kimliği ve birlikteliği zedeleyeceği yönünde algılanır.

siyasetine fazlaca müdahil olmaya çalışmışlardır (Palabıyık, 2015: 79). Bugün ise ülkedeki yerleşik soydaşlarına göre görece yüksek refah seviyesine sahip olmalarına rağmen anavatana zayıf ekonomik katkıları nedeniyle eleştirilmektedirler. Diaspora'nın yardımları ekonomik ve sosyal kalkınma yolunda ulusal ihtiyaçların karşılanmasına gerekli katkıyı yapmamaktadır. Bağımsızlıktan itibaren Diaspora'nın ekonomik yardımlarının azaldığı, siyasi müdahalelerinin ise arttığı ifade edilmekte, süreç 'bağışçı yorgunluğu (*donor fatigue*)' olarak ele alınmaktadır (PFA Raporu, 2010: 25; Palabıyık, 2015: 95). Diğer yandan, ekonomik yardımların çoğunun beklenenin aksine Batı'daki göçmenlerden değil, özellikle Rusya'da ve yakın coğrafyada bulunan soydaşlardan geldiği ifade edilir (Manaseryan, 2004: 7).

İsrail-Yahudi Diasporası ilişkisinin aksine Ermeni Diasporası'nda var olmayan anavatanın desteklenmesine yönelik ideolojik altyapı (Siyonizm gibi), bugün diasporik finansal katkının azlığını açıklayabilir (Manaseryan, 2004: 6). Bu nedenle bağlı kalarak Manaseryan, Ermenistan'a diasporik desteğin daha az kurumsal ve stratejik, daha çok bireysel ve proje bazlı olduğunu ifade eder. Yine Manaseryan'a göre, Diaspora'nın bağımsız anavatana ideolojik olarak hazırlıksız yakalanması bugün bile devam eden diasporik geleneksel kültürel ve milliyetçi vizyonun bağımsız ulus-devletin desteklenmesindeki başarısızlığın nedenidir. Nitekim Diaspora'nın –'soykırım' tezinin aksine– sınır kapısının açılması veya anavatan ekonomik kalkınmasına ilişkin konulardaki zayıf lobi faaliyetleri eleştirilen konulardır. Manaseryan, bu konuların hiçbir zaman diasporik ajandanın ilk sırasında yer almadığına, hatta 'soykırım' davasının Türkiye ile ilişkilerde sürekli gündeme getirilmesinin Ermeni malları için sınırın açılmasını zorlaştırdığına ve trajik şekilde çözüm şansını azalttığına değinir.

3.2. Avrupa'da Ermeni Lobileri

Tehcir kararının ardından başta Suriye ve Lübnan olmak üzere Doğu Anadolu'dan Mezopotamya coğrafyasına nakledilen Ermeni topluluğunun bu süreçten itibaren Avrupa ve Amerika'ya yol aldığına, modern Ermeni Diasporası'nın 1915 Olayları'nın ardından ortaya çıktığına bir önceki bölümde değinilmişti. Osmanlı Devleti'nin güvenlik kaygılarına bağlı tehcir kararı, sadece Avrupa sınırlarında değil tüm dünyada Diaspora'nın oluşumuna ve güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Ermeniler'in Avrupa'daki varlığı 1915 Olayları'nın ardından Yakın Doğu yönlü yer değiştirmeler, 1920'li yıllar boyunca devam eden bölgesel

çatışmalar, 1950’li yıllara varıldığında dekolonizasyon hareketleri ve Arap milliyetçiliğinin yükselişini takiben bölgeden çıkışlara dayanmaktadır. Bütün bu olayları takiben Avrupa’da Ermeni nüfusu 20. yüzyıl başında yükselişe geçmiştir (*Club de Millénaire*, 2013: 2).

Avrupa oluşturduğu refah sahası, insan hakları, demokrasi, hukukun üstünlüğü, eşitlikçi ve özgürlükçü toplum yapısıyla dün olduğu gibi bugün de göç güzergâhlarının ana varış noktasıdır. 21. yüzyılda uluslararası göç hareketliliklerinin cazibe merkezi olma özelliğini koruyan Avrupa⁶⁷, Ermeniler için de 1915 öncesinde olduğu gibi sonrasında da ilk tercihlerden olmuş, bugün yarım milyonu aşan Ermeni nüfusuyla –Rusya ve Birleşik Devletler’in ardından– Diaspora’nın en kalabalık olduğu anakaralardan biri haline gelmiştir. Ermeni göç hareketlerinin Batı eksenli yoğunluk kazanması, tarihi-dini yakınlıklar ışığında ve ilgili ülkelerin dünyanın geri kalanına oranla ekonomik, sosyal ve siyasi gelişmişlik düzeyiyle, yüksek refah seviyesiyle açıklanabilir.

Ermeni nüfusun miktarı ve dağılışına yönelik sayısal analizlere bakıldığında Ermeni Diasporası, bugünkü anlamda gücüne Birinci Dünya Savaşı’nda Anadolu’dan ve akabinde Ortadoğu coğrafyasından gelen bir seri göç dalgası ile ulaşmıştır. Özocak (2015: 9)’a göre, 1920’li yıllardan itibaren dünyanın dört bir yanına dağılan Ermeniler aynı yıllarda anavatanlarında bulunan soydaşlarından daha kalabalık bir profil çizmekteydi. 1926 yılı itibariyle Ermenilerin buldukları ve yerleştikleri yerler ile nüfuslarına bakıldığında, 750.000 olan Sovyet Ermenistan’ına karşın sadece diğer SSCB ülkelerinde 820.000 civarında Ermeni nüfusun olduğu bilinmekteydi (Özocak, 2015: 10). Yine Özocak’a göre aynı dönem, Kanada ve Birleşik Devletler’de 120.000, İran’da 140.000, Suriye’de 115.000, Fransa ve Lübnan’da 35 ila 50.000 arasında Ermeni nüfusu mevcuttu. Bu rakam Türkiye’de ise 125.000 civarındaydı. Bunun dışında Bulgaristan, Romanya, Yunanistan, Çek Cumhuriyeti, Kıbrıs, Mısır, Avusturya ve Brezilya ile Arjantin’de de göz ardı edilemeyecek bir Ermeni nüfus birikiminden söz edilebilirdi.

⁶⁷ Birleşmiş Milletler 2015 Uluslararası Göç Raporu’na göre, 2015 yılında dünyada uluslararası göçmen sayısı 244 milyondur. Avrupa 76 milyon göçmen ile ilk sırada yer alırken 75 milyon ile Asya ikinci ve 54 milyon göçmen ile Kuzey Amerika üçüncü sırada yer almaktadır. Rapora göre 2000-2015 yılları arasında Avrupa 20 milyon göçmen girişleriyle yıllık bazda 1.3 milyon göçmen kabul etmiştir (*International Migration Report 2015: Highlights*, 2016: 5-6). Eurostat (2016: 1) verilerine göre 2014 yılında Avrupa Birliği üyesi 28 ülkeye 3.8 milyon göçmen giriş yapmış, aynı yıl 627 bin sığınma başvurusu gerçekleşmiştir (Eurostat, 2016a). Yine 2015 yılında sığınma başvuruları neredeyse iki katına çıkarak 1.3 milyona ulaşmıştır.

Bugün bakıldığında, dünya çapında Ermeni nüfusunun 6 ila 10 milyon civarında olduğu tahmin edilmekte, yine Ermenistan'daki 3 milyon civarındaki yerleşik nüfusa karşın Diaspora Ermenileri'nin sayısının bundan daha fazla olduğu nesnel olarak gözlemlenmektedir. Ritter (2014: 1)'e göre, anavatanda bulunan 3 milyon Ermeni'ye karşılık tüm dünyada 8-10 milyonluk bir Ermeni nüfusu mevcuttur. Akgönül (2002: 2)'e göre bu rakam 6.5 milyon, Baser ve Swain (2009: 52)'a göre 7-8 milyon olarak tahmin edilmektedir. Ermeni kaynakları ise bu rakamı 10 milyona kadar çıkarmaktadır (*Armenian Population in the world*, t.y.). Bu nüfusun birer milyonu Rusya ve ABD'de olmak üzere, en az 600.000'inin de Avrupa'da bulunduğu tahmin edilmektedir. Akgönül (a.g.m.), 3.5 milyonluk kısmını Ermenistan vatandaşı olmak üzere 5 milyon Ermeni'yi eski Sovyet ülkelerine konumlandırmakta, Diaspora Ermenileri'ne ise 800.000'i Birleşik Devletler'de olmak üzere 1.5 milyonluk bir rakam öngörmektedir.

Makro ölçekte Ermeniler'in coğrafi dağılımına bakıldığında, anavatanın coğrafi konumuna da bağlı olmak üzere en yoğun nüfus birikiminin Asya'da olduğu görülmektedir (Karagül, 2003: 6; *Armenian Population in the world*, t.y.). Ermenistan'daki 3.800.000 vatandaşına karşın Rusya'da 2.200.000, Gürcistan'da 460.000 ve Türkî ülkelerde (Azerbaycan⁶⁸, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan) ise 260.700 rakamına ulaşan Ermeni bulunmaktadır⁶⁹. Elbette ki bu durumda coğrafi yakınlık ile Sovyet iktidarına dayalı tarihi siyasi bağlantıların etkili olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Rusya ve Ermenistan dışında Asya genelindeki diasporik nüfus 1.150.000 civarındadır. Yine Asya anakarasıyla bağlantılı olarak Diaspora Ermenileri'nin 1915'ten itibaren ikinci anavatanı haline gelen Ortadoğu coğrafyasında ise bugün yaklaşık yarım milyonu aşan Ermeni yaşamaktadır. Mikro düzlemde Lübnan 234.000, Suriye 150.000, Ürdün 50.000, İran 80.000 ve Irak 20.000 nüfusuyla Diaspora için başlıca kaynak ülkeler arasındadır. Türkiye'de ise 1.080.000 Ermeni bulunduğu ifade edilir (*Armenian Population in the world*, t.y.). Ancak bu rakama sadece Ermenistan vatandaşlarının değil, Ermeni asıllı Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının da dâhil edildiği söylenebilir. Nitekim Türkiye Cumhuriyeti kaynaklarına göre ülkedeki Ermeniler'in sayısı 60.000'dir (Milliyet, 2008).

⁶⁸ Azerbaycan topraklarındaki toplam Ermeni sayısı 120.700'dür. Büyük çoğunluğunun 1993'ten beri Ermenistan ile silahlı çatışmaların yaşandığı Yukarı Karabağ'da yaşadığı ifade edilmekte, bölge dışında Azeri topraklarındaki Ermeni sayısı 20 ila 30.000 arasında verilmektedir (Shahidov, 2014: 2).

⁶⁹ Ermeni kaynaklara (*Armenian Population in the World*, t.y.) göre Kazakistan'da 25.000, Kırgızistan'da 3.285, Tacikistan'da 6.000, Türkmenistan'da 32.000 ve Özbekistan'da 70.000 Ermeni bulunmaktadır.

Kuzey Amerika 1.500.000'e yaklaşan nüfus birikimi ile en çok Ermeni'yi barındıran ikinci anakaradır. Birleşik Devletler 1.400.000 kişiyle sadece kendi kıtasında değil, dünyada da Rusya'nın ardından en çok Diaspora mensubunu barındıran ülke konumundadır. Latin Amerika'da 200.000 civarında Ermeni bulunurken, en çok Ermeni'yi barındıran ülkeler 130.000 nüfus ile Arjantin ve ardından Brezilya (40.000) ile Uruguay (19.000)'dir. Okyanusya (Avustralya ve Yeni Zelanda)'da ise 60.000 civarında etkin bir Ermeni topluluğu bulunmaktadır. Afrika ise 8.000-9.000 arasındaki nüfus ile en az Ermeni nüfusu barındıran anakaradır. Buradaki Ermeniler'in büyük bir kısmı ise Mısır (6.500)'da bulunmaktadır.

Asya ve Kuzey Amerika'nın ardından Avrupa, Diaspora Ermenileri'nin üçüncü büyük evi sayılır ve buradaki Ermeni nüfus 700.000-1.000.000 arasında rakamlandırılır. Mikro bazda Fransa yarım milyona varan dev bir diasporik topluluk barındırır. Polonya 92.000, Almanya 42.000, Bulgaristan 30.000 ve Yunanistan 20.000 ile en kalabalık diasporalara ev sahipliği yapar. 12.000'i Londra'da olmak üzere Birleşik Krallık nezdinde 18.000, Macaristan'da 15.000 ve Çek Cumhuriyeti'nde 10.000 Ermeni bulunduğu ifade edilir. Benelux ülkelerinde 8.000-9.000, Güney ülkeleri İspanya ve İtalya'da 3.500-4.000, İskandinav yarımadasında 10.000'e yakın Ermeni barınmaktadır⁷⁰.

⁷⁰ ACAM'ın resmi sitesinde yayımlanan Dünyada Diaspora (*Diaspora dans le monde*) çalışmasında Almanya'da 85.000, Belçika'da 10.000, Büyük Britanya'da 12.000, İtalya'da 2.000, Letonya'da 2.500, Polonya ve Romanya'da 10.000, İsveç'te 8.000, Kıbrıs'ta 2.000, Rusya'da 1.7 milyon, Birleşik Devletler'de 1 milyon, İran'da 150.000, Irak'ta 3.000, Ürdün'de 3.000, Suriye'de 100.000 ve Türkiye'de 60.000 Ermeni bulunmaktadır.

Tablo 5. Dünyada Ermeniler

Ülkeler ⁷¹	Toplam Nüfus (bin)*	Ermeni Nüfus**
ASYA	4.393.000	
Ermenistan	3.018	3.800.000
Rusya	143.457	2.200.000
Türkiye	78.666	1.080.000
Gürcistan	4.000	460.000
Türkî Cumhuriyetler ⁷²	77.068	260.000
<i>Yakın ve Orta Doğu</i>		
Suriye	18.502	150.000
Lübnan	5.851	234.000
İran	79.109	80.000
Irak	36.423	20.000
Ürdün	7.595	51.000
Diğer		13.000
AVRUPA	738.000	
BATI AVRUPA		
Fransa	64.395	450.000
Almanya	80.689	42.000
Avusturya	8.545	3.000
<i>Benelüx Ülkeleri</i>		
Belçika	11.299	5.000
Hollanda	16.925	3.000
Lüksemburg	567	10
GÜNEY AVRUPA		
İspanya	46.122	1.000
Portekiz	10.350	(Veri yok)
Yunanistan	10.955	20.000
İtalya	59.798	2.500
Hırvatistan	4.240	(Veri yok)
Slovenya	2.068	(Veri yok)
Malta	419	(Veri yok)
KUZEY AVRUPA		
Birleşik Krallık	64.716	18.000
İrlanda	4.688	50

⁷¹ Güney, Doğu ve Kuzey Avrupa coğrafi sınıflandırılması ve topografik kapsamı Birleşmiş Milletler İstatistik Bölümü verileri doğrultusunda yapılmıştır. Bkz. *United Nations Statistics Division, Composition of macro geographical (continental) regions, geographical sub-regions, and selected economic and other groupings*, <https://unstats.un.org/unsd/methods/m49/m49regin.htm> (Erişim: 27 Şubat 2017). Güney Kıbrıs BM sınıflandırmasına göre Batı Asya (*Western Asia*) kategorisinde yer alır. Çalışmamız Avrupa Birliği bünyesinde analizler içerdiğinden Güney Kıbrıs'ın Doğu Avrupa içinde gösterilmesi uygun bulunmuştur.

⁷² Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan kastedilmektedir. Kazakistan'da 25.000, Kırgızistan'da 3.285, Tacikistan'da 6.000, Türkmenistan'da 32.000, Özbekistan'da 70.000 Ermeni bulunmaktadır. Bir başka Ermeni kaynağına göreyse Kazakistan'da 10.000, Kırgızistan'da 1.000, Tacikistan'da 3.000, Türkmenistan'da 20.000 Ermeni bulunmaktadır (*Diaspora dans le monde*, t.y.)

<i>İskandinav Ülkeleri</i>		
İsveç	9.779	5.000
Finlandiya	5.503	1.000
Danimarka	5.669	3.000
<i>Baltık Ülkeleri</i>		
Estonya	1.313	2.000
Letonya	1.971	5.000
Litvanya	2.878	2.500
DOĞU AVRUPA		
Bulgaristan	7.150	30.000
Polonya	38.612	92.000
Çek Cumhuriyeti	10.543	10.000
Macaristan	9.855	15.000
Romanya	19.511	7.500
Slovakya	5.426	(Veri yok)
Güney Kıbrıs	1.165	2.740
DİĞER		
Kuzey Amerika	358.000	1.480.000
Okyanusya (Avustralya ve Yeni Zelanda)	28.498	60.000
Latin Amerika ⁷³	513.800	194.000
Afrika ⁷⁴	396.307	8.200

* *World Population Prospects: The 2015 Revision, Key Findings and Advance Tables*, United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division, New York, 2015.

** Ortalama rakamlar kullanılmıştır. Bkz. *Armenian Population in the world*, <http://www.haias.net/news/armenian-population.html> (Erişim: 5 Mart 2017).

Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi (TASAM) tarafından 2006 yılında yayınlanan ‘Ermeni Diasporası ve Türkiye’nin Uluslararası İlişkilerine Etkisi’ adlı çalışmada yer aldığı şekliyle Diaspora faaliyetlerinin en yoğun olduğu ilk dört ülke Birleşik Devletler, Fransa, Almanya ve İngiltere’dir. İlgili çalışma, adı geçen ülkeler dikkate alınarak Diaspora faaliyetlerinin %40’lık bir kısmının ABD’de (800.000 nüfus), %30’luk kısmının Fransa’da (350.000), %20’sinin Almanya’da (20.000) ve %10’unun İngiltere’de (15.000) gerçekleştirildiğini ifade etmektedir.

⁷³ Latin Amerika verilerinde belli başlı ülkeler ve barındırdıkları Ermeni nüfus şöyledir: Arjantin (130.000), Brezilya (40.000), Şili (1.000), Kolombiya (250), Kosta Rika (20), Küba (100), Dominik Cumhuriyeti (75), Honduras (900), Meksika (500), Uruguay (19.000) ve Venezuela (2.500). ACAM verilerine göre Brezilya’da 20.000 ve Meksika’da sadece 50 kişi bulunmaktadır.

⁷⁴ Kayda alınan Afrika ülkeleri ve Ermeni nüfus şöyledir: Fildişi Sahili (20), Mısır (6.500), Etiyopya (400), Gana (15), Senegal (15), Güney Afrika (200), Sudan (1.000), Swaziland (8), Zambia (10), Zimbabwe (28). ACAM’a göre ise Mısır’da 10.000, Etiyopya’da 90 Ermeni bulunmaktadır.

Bu bölümde tezin çalışma sahasına paralel olarak Avrupa’da –özellikle Birlik üyesi ülkelerde– Ermeni Diasporası’nın ülkeler düzeyinde sayısal birikim sürecine ve kurumsallaşmış göçmen platformları olarak lobi kuruluşlarına değinilecektir. Başta Fransa olmak üzere Almanya, İngiltere ve Benelüks ülkelerinde oldukça faal olan bu kuruluşları çalışmanın içeriğine de paralel olarak ulusal ve Avrupa çapında olmak üzere iki düzlemde değerlendirmek doğru bulunmuştur. Sayısal olarak görece zayıf diasporik yapılanmaların olduğu ülke grupları ise –ki bu gruplandırma Birleşmiş Milletler İstatistik Birimi verileri ışığında yapılmıştır– beraber ele alınmıştır. Bölümün son başlığı ise Avrupa çapında faaliyet gösteren diasporik lobi organizasyonlarına odaklanacaktır.

3.2.1. Avrupa Birliği Üyesi Ülkelerde Ermeni Lobi Kuruluşları

Çalışmanın ilk bölümünde değinildiği üzere, ulus-ötesi alanın bir parçası olarak diasporalar örgütlenme dereceleri, üyelerinin motivasyonu, mesken ülkelerindeki sosyal ve siyasi olanaklar ile köken ülkelerinden gördükleri desteğe bağlı olarak kamusal görünürlük kazanmakta ve ulusal siyasetlerde etkin bir rol oynayabilmektedirler. Bir azınlık grubunun diaspora olarak tanımlanması için kurumsallaşmış bir yapısının olması, bu kurumsallaşmış yapı içinde –Faist’in parametrelerini hatırlayarak– iletişim ağının genişliği ve yoğunluğu, üçüncü birimlerle kurduğu diyalog ve etkileşim mekanizmalarının varlığı ile gelişmişliği önemli özelliklerdir. Ermeni Diasporası’na somut anlamda işlerlik ve kamusal görünürlük kazandıran, buldukları ülkelerde siyasi mekanizmalar ile iletişimi ve diyalogu sağlayan lobi kuruluşlarıdır. Avrupa ülkeleri Rusya ve Amerika Birleşik Devletler’in ardından Ermeni Diasporası’nın yoğun olarak bulunduğu ve etkin lobi faaliyetlerinde bulunduğu coğrafi alanların başında gelir. Çalışmanın bu bölümünde ulusal ölçekte lobi kuruluşları ele alınacak; Fransa, İngiltere ve Almanya’ya özel başlıklar ayrıldığı görülecektir. Avrupa’nın bu üç büyük devletin ayrı başlıklar halinde ele alınmasının temel nedeni, Ermeni nüfusun yoğun olarak barındığı Birlik’in başat ülkeleri olmalarından ve lobi faaliyetlerinin etkin sürdürülüyor olmasından ileri gelmektedir.

Fransa

Avrupa Birliği’nin ideolojik ve eylemsel kurucu ülkelerinden biri olan, Birlik politikaları, söylemleri ve geleceği üzerinde belirleyici politik, ekonomik baskınlığa ve etki sahasına sahip olan Fransa, topraklarında önemli sayıda Ermeni nüfusu barındırmaktadır. Bu

kitlelerin çoğunluğunun Fransız vatandaşlığını kazanmış olması nedeniyle tam olarak sağlıklı sayısal verilere ulaşılamasa da (Djergaïan, 2012: 55), birçok çalışmada Fransa bugün 350.000-400.000⁷⁵ Ermeni kökenli nüfusla Avrupa’da en çok Ermeni’yi barındıran ülke olarak nitelenmektedir (Sahilyol, 2012: 3; TASAM, 2006: 3). Bu yoğunluğun ve topluluğun sosyo-kültürel entegrasyonunun derinliği, Fransa’da birçok Ermeni kurum ve kuruluşunun, vâkfin ve okulun kurulmasında temel etmendir. Bu kuruluşlar, sosyal alanda soydaşlarına geniş bir sosyalleşme ve entegrasyon kolaylığı sağlarken, ekonomik alanda kitlesel ihtiyaçları karşılamakta, siyasi alanda ise kendisine tâbi kitleleri politikleştirerek ulusal söylemler altında birleştirmekte, yerel ülke siyasetini etkilemeye, karar mekanizmalarını yönlendirmeye ve ulusal otoritelerine Fransa’da işlevsel bir kamu diplomasisi sahası oluşturmaya yardımcı olmaktadır.

Dini bağlantıların 10. ve 12. yüzyıla kadar geri gittiği Fransız-Ermeni ilişkilerinde Haçlı Seferleri’ne uzanan tarihi, politik ve ticari bağlardan bahsedilir (Kebabdjian, 1995: 1) Fransa ile Ermeniler arasındaki ilişkiler Osmanlı döneminde yoğunlaşarak devam etmekte, Fransa’nın Katoliklik bağlamında Ermeni kitleler üzerinde etkin olmaya çalıştığı gözlemlenmektedir⁷⁶. 1915 Olayları, 20. yüzyıl boyunca devam eden Fransa’ya yönelik Ermeni kitlesel göç hareketlerine neden olmuştur (*Club de Millénaire*, 2013: 1; Akgönül, 2002: 2; Huart, 2001: 20). Akabinde Fransa’nın Ermeni topluluğuyla yoğunlaşan ilişkileri ve ülkedeki Ermeni azınlığın varlığı 1920’li yıllarda Suriye ve Kilikya coğrafyasında Milletler Cemiyeti bünyesinde üstlenilen mandaterlik göreviyle ilişkilendirilir. Fransa’da 1915 öncesi nüfusun birkaç bin olduğu (1914’te Paris’te 1.500)⁷⁷, 1925’de bu rakamın 30.000 civarına yükseldiği görülmektedir (*Club de Millénaire*, 2013: 2). Sayısal verilerdeki net artış, Fransa’nın bölgedeki konumu ve üstlendiği mandater konumun bölgedeki Ermeniler’in Fransa ile yoğun ilişkiler içine girmesinde ve Fransa’ya yoğun şekilde göç edilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Yine Cengiz (2015: 2)’e göre, Ermeniler’in Fransa’yı tercih sebepleri arasında bu ülkede 19. yüzyıl öncesinden beri aktif olarak bulunan soydaşlarının varlığı ve vatandaşlığa geçmiş girişimci Ermeniler’in bulunuşu da önemli bir rol oynamıştır.

⁷⁵ Ermeni kaynaklara göre bu rakam 450.000’dir (*Armenian Population in the world*, t.y.).

⁷⁶ Osmanlı Dönemi’nde dini (Katoliklik) perspektifle Fransız-Ermeni ilişkilerinin gelişimi için bkz. Recep Karacakaya, “Belgelerle Türk-Fransız-Ermeni İlişkilerine Genel Bir Bakış (1878-1914)”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, XXIV, 2004, s.181-212.

⁷⁷ Bu sayının 1914 öncesi ülke genelinde 4.000 civarında olduğu ifade ediliyor (Akgönül, 2002: 2; Djergaïan, 2012: 59).

Akgönül (2002: 2) de Fransa'ya yönelik yoğun göçleri, 19. yüzyıldan beri ülkede bulunan işlevsel Ermeni ticaret kolonisine bağlamaktadır. Bu durum, Fransa'nın savaş sonrası yeniden inşasında emeğe olan ihtiyacı karşılama (Huart, 2001: 21) bir fırsat olarak görüldüğü kadar mandater bir güç olarak insani zorunluluğu olarak da değerlendirilmiştir (*Club de Millénaire*, a.g.m.). Bu görüşe paralel şekilde Huart (a.g.m.), 1920'li yıllarda Grenoble ve çevresindeki Ermeni yerleşimcilerin iş olanakları ile ekonomik motivasyonların ülkeye yönelik göçün temel argümanlarından biri olduğunu ifade eder. İki dünya savaşı arasındaki dönemde Fransa'da Ermeni topluluklarının yerleşimi ve sosyo-ekonomik hayata entegrasyonu üzerine hazırladığı çalışmasında Jean-Luc Huart (2001: 20-21), 1924 sonrası Grenoble, Rhône, Marsilya ve çevresine yerleşen Ermeni kitlelerin çoğunlukla kırsal yaşam tarzına sahip Anadolu kökenli olduklarını⁷⁸, göçün bu kitleleri işçi niteliğine büründürdüğünü ifade etmiştir. Makaryan ve Galstyan (2013: 25) da Fransa ve Yunanistan'ı başat göç güzergâhları yaptıkları çalışmalarında, 19. yüzyılda Avrupa'ya giden Ermeniler'in kırsal kökenli ve zanaatkâr oldukları konusunda hemfikirlidir. Marsilya-Paris hattı, Djergaïan (2012: 58) tarafından 1922'de 'Göçmen Ermenistan'ın büyük hattı (*la grande ligne de l'Arménie réfugiée*)' olarak tanımlanır. Yine Huart, çalışmasında 1929 ekonomik krizinin ardından Ermeni azınlığın zanaat ve ticari yetkinlikler bağlamındaki emeksel dönüşümüne ve dinamizmine yer vermiştir. Osmanlı döneminden beri kırsal karakter taşıyan kalifiye olmamış Ermeniler, Fransa'daki ilk yerleşim yerlerinde Fransız sanayisinin ihtiyacı olan emek ve işgücünü beslemiştir. Huart için Grenoble, Djergaïan için ise kitlenin ilk duraklarından biri olan Marsilya, Ermeni işçilerin yoğun olarak bulunduğu yerlerdir. Djergaïan (2012: 58), Ermeni göç tarihinin Fransa'da iş piyasasına bağlı olduğunu ifade eder. 1920'li yıllardan itibaren teknelerle Marsilya kıyılarına varan Ermeni göçmenlerin başta Marsilya olmak üzere Valence, Grenoble, Lyon, Paris ve çevresindeki madenlerde ve fabrikalarda çalışmaya başladıklarına değinilir (Kebabdjian, 1995: 1; Adalian,t.y.: 2). 1930'lı yıllarda ekonomik krizin etkisiyle ülkede yabancı işgücüne yönelik yapılan sınırlamalar Ermeniler'i bu sefer serbest girişimci olarak ortaya çıkarmış ve ticari aktiviteler Ermeniler arasında yayılmıştır⁷⁹ (Huart, 2001: 21 ve 24). Krizin neden olduğu mesleki değişim ile bağımsızlaşan Ermeniler, bu dönemden itibaren kendi sosyal yaşam alanlarını oluşturmaya başlamışlar, Huart (2001:

⁷⁸ Huart'a göre İstanbul, Ankara ve Afyon'un takip ettiği İzmir bu dönemde önemli bir göç profili çizmekteydi. Yine Huart, Doğu Anadolu kökenli Ermeni göçmenleri not eder.

⁷⁹ Huart bu dönem Ermenileri'ni 'el emeği nesli (*génération de manoeuvres*)' olarak tanımlar. Detaylı okuma için bkz. Huart, 2001: 21-22.

22)'a göre gelenekleriyle birlikte yabancı bir toprakta dayanışma bağları kurarak Ermenistan'dan bir parça oluşturmuşlardır⁸⁰. Bu dönemde belli bölgelerde yoğunluk kazandıkları gözlemlenir (Djergaïan, 2012: 56): Paris 9. *Arrondissement* (semt anlamında) ile çevre bölgelerde Issy-les-Moulineaux, Alfortville, Arnouville, Chaville, Bagneux, Cachan; Rhône ve çevresinde Valence, Romans, Saint-Étienne, Vienne, Décines, Lyon; Marsilya ve çevresi. Djergaïan (2012: 55)'a göre bu yerleşim yerleri özellikle ilk göç yıllarında (1920'li yıllar) bireyler arası bir sosyalleşme ve kimliksel (tarihsel deneyimler ve dil gibi) aktarım merkezleri olmuşlardır. Djergaïan bu sosyal yapılanmayı toplumsal aidiyet duygusunun geliştiği, nesiller arası bir dinamizmi barındıran gerçek bir küçük evren (*un véritable microcosme*) ve toplumsal kutup (*pôle communautaire*) olarak tanımlar, Ermeni mahalleleri (*quartier ou village arménien*) olarak adlandırır⁸¹. Bu platformlar maddi yardımdan ziyade manevi ve psikolojik destek merkezleri olarak dikkat çeker (Djergaïan, 2012: 59). Huart (2001: 23)'a göre, uzun bir entegrasyon süreci yaşayan Fransa Ermenileri için bu süreçte en yararlı kurumlar okul ve ordu olmuş, ancak taşıdıkları tarihsel bellek bu topluluğun itici gücü olarak kalmayı sürdürmüştür. İlerleyen süreçte Ermeniler'in yoğun olarak buldukları yerlerde bu varlıklarına dayalı olarak yerel belediyeler üzerinde önemli bir politik ağ geliştirdikleri ve seçimlerde önemli bir ağırlık merkezi oldukları görülecektir (*Club de Millénaire*, 2013: 4). Bununla birlikte 1920-1930 yılları arasında gelen Ermeni göçmenlerin İkinci Dünya Savaşı'nda ve akabindeki Nazi işgalindeki *Résistance*⁸² süresince Fransa için çarpıştıklarına yer verilir ki (http://www.globalarmenianheritage-adic.fr/fr/6histoire/par_pays/france020resistance.htm, t.y.; <http://www.anciens-combattants-armeniens.org/1939.htm>, t.y.) böylece Ermeniler'in asimilasyon ve entegrasyonları için bedel ödedikleri ifade edilir (Kebabdjian, 1995: 1)⁸³.

⁸⁰ “*Etre ensemble dans un même quartier, c’était recréer une parcelle d’Arménie en terre étrangère avec ses traditions. Etre ensemble, c’était aussi créer des liens de solidarité*” (Huart, 2001: 22). Bu yıllara dair Ermeniler'in vatandaşlığa geçişleri, aile içi evlilikler de dâhil sosyo-kültürel ve ekonomik yaşamına dair ayrıntılı çalışma ve sayısal veriler için Huart'ın çalışması önemlidir.

⁸¹ 1920'den 1960'lı yılların başına kadar Ermeni sosyalleşme platformlarına yönelik çalışmalar için bkz.. Sarah Djergaïan, *Un territoire de l'identité arménienne: Le 9e arrondissement de Paris*, Hommes et Migrations, 2012, s.59-60.

⁸² *Résistance* dönemi, İkinci Dünya Savaşı süresinde Nazi işgali altındaki Fransa'da Alman işgal ordularına ve onlarla işbirliği içinde olduğu anlatılan Vichy hükümetine karşı gösterilen –açık veya gizli– direnç hareketleri ve sürecidir. Aynı dönem ünlü Fransız siyasetçi Charles de Gaulle Özgür Fransız Hareketi'nin lideri olmuş, 1968 Devrimi'ne kadar Fransız siyasi yaşamını şekillendiren en önemli figürlerden biri haline gelmiştir.

⁸³ 1930'ların ilk yarısında Grenoble, Décines ve Vienne Ermeniler'in en yoğun bulunduğu şehirlerdir. Bu dönemde ve kriz sürecinde Grenoble ve çevresindeki Ermeni nüfus hareketlerine ve ekonomik özelliklerine

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermeniler'in buldukları diğer ülkelerdeki krizler, Türkiye ile Fransa arasında güney sınırının belirlenmesi ilişkin 1925 Ankara Antlaşması ve İzmir'in geri alınması da dâhil olmak üzere Lozan süreci, Sovyetler Birliği'nin sert politikaları, Mısır'da milliyetçi hareketlerin, İran'da İslam Devrimi'nin ve Lübnan iç savaşının etkileri (1975'ten itibaren), Ermenistan'ın Sovyetler'e katılmasına bağlı nedenlerle yeni göç dalgaları görülmüştür (*Club de Millénaire*, 2013: 2; Akgönül, 2002: 2; Kebabdjian, 1995: 1). Sahilyol (2012: 3), Akgönül'e paralel olarak, 1921'de Fransa'nın Ermeniler'in yoğun olarak yaşadığı bölgeler olan Adana'dan çekilmesi ve 1939'da Hatay'ın Türkiye'ye katılmasının ve 1946'da Suriye ile Lübnan'ın bağımsızlığının ardından buradaki Ermeni kitlelerin Fransa'ya göç ettiğine yer verir. Yazar, bu rakamı 100.000 (1921-1946) civarı olarak ifade eder. Akgönül (2002: 2-3)'e göre bu yıllarda gelen Ermeniler, 1920'li yıllardaki soydaşlarının ülkedeki varlıklarını beslemiş ve güçlendirmiş, böylece Fransa, Ermeniler için bir sığınma devleti olmuş, Diaspora'nın 'doğum yeri' olarak gösterilmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından ve Soğuk Savaş'ın akabinde ülkedeki Ermeniler kitlesel olarak Fransız vatandaşlığı kazanmaya başlamıştır (*Club de Millénaire*, a.g.m.; Sahilyol, 2012: 3). Yine Türkiye'de 1980 askeri darbesi, 1988'de Ermenistan Spitak depremi ve 1991'de anavatanın bağımsızlığının ardından Fransa'ya yönelik göçler devam etmiştir. Bu dönemde Fransa Ermenileri'ni Türkiye, Mısır, Suriye, Lübnan ve Sovyetler Birliği'nden gelen nüfus beslemiştir. Akrabalık ilişkilerine dayalı aile birleşmeleri ve iltica talepleriyle Fransa'da Ermeni nüfus artmış, sayısal veriler 1965'te 150.000 olan Fransa Ermenileri'nin sayısının 2006'da 450.000'e ulaştığını göstermiştir (Sahilyol, 2012: 3).

Ermeniler'in tarihsel göç akışları bağlamında birbirinden farklı motivasyonlar taşıdığı ve 1950'li yıllardan itibaren etnik görünümünün değişmeye başladığına daha önce değinilmişti. Fransa Ermenileri için de geçerliliğini koruyan bu tez, Akgönül (2002: 3)'ce de desteklenmiş ve "1980'lerde artık 1915 göçünün yarattığı cemaat değişmiş, genişlemiş ve çeşitlenmiş bir görünüm almıştır⁸⁴... Fransa Ermenileri tek bir kültür, tek bir coğrafi köken ve hatta tek bir dini inanış göstermemektedirler".

yönelik detaylı okuma için bkz. Huart, 2001: 21. Ayrıca 1920'li ve 1930'lu yıllarda Paris'te entelektüel ve kültürel çalışmalar ile ekonomiye dair okuma için bkz. Sarah Djergaïan, 2012: 54-69.

⁸⁴ Bu noktada Akgönül (2002: 3), Ermeniler arasındaki farklılaşmayı şöyle sınıflandırır: "Fransız orta sınıfı içinde erimiş Lübnan, İran, İstanbul kökenli Ermenice konuşan ama aynı zamanda kozmopolit olan Ermeni burjuvazisi, işçi sınıfından Türkçe veya Kürtçe konuşan Anadolu Ermenileri ki bunların çoğu muhafazakâr

Bugün Fransa’da Ermeni nüfusun genel olarak Paris⁸⁵, Lyon ve Marsilya, Grenoble⁸⁶, Rhône, Vienne gibi büyük şehirlerde –demografik artışa paralel olarak– toplandığı görülmektedir (*Club de Millénaire*, 2013: 4; Akgönül, 2002: 2; Sahilyol, a.g.m.; Ritter, 2014: 2). Bununla birlikte bugün Fransa’da sadece sayısal çoğunluktan ibaret olmayan kurumsallaşmış bir Ermeni Diasporası mevcuttur. Bu kurumsallaşma Diaspora’nın siyasi etkinliğini besleyen bir sosyal fenomen haline gelmiştir. Fransa Ermenileri’nin kurduğu örgütler arasında 24 Nisan Komitesi, Ermeni Gençlik Federasyonu (*Armenian Young Federation*, AYF), *Nor Seround*, Hai Kin & Kuyr Birliği, Ermeni Davasını Savunma Komitesi (*Comité de Défense de la Cause Arménienne*), Ermeni Ulusal Derneği (*Association Nationale Arménienne*, ANA), Ermeni Kültür Evleri, Ermeni Yardımlaşma Genel Birliği (*Union Générale Arménienne de Bienfaisance*, UGAB) sayılabilir. Ayrıca *Hay Tad* örgütü, sadece Fransa’da değil, İran, Yunanistan ve Kanada’da örgütlenmiş uluslararası nitelik taşıyan bir örgüttür. Diğer yandan Ermeni Milli Hareketi (*Mouvement National Arménien*), Fransız Ermeni Dayanışması (*Solidarité Franco-Arménienne*) ile Toprak ve Kültür Derneği (*Terre et Culture*) 1970’li yıllardan itibaren başlayan ASALA terörüne meşruiyet kazandırmak, bu faaliyetlere destek olmak ve kamuoyunu etkilemek amacıyla kurulmuş önemli derneklerdir (Akgönül, 2002: 4). Bu son sayılan derneklerin diğerlerinden farklı şekilde radikal hareketler olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Yine Akgönül, 1977’de kurulan Toprak ve Kültür Derneği’nin süreçteki baskın ve etkin rolüne dikkat çekmiş, derneğin sadece Fransa’da değil, İsviçre, İngiltere, Ermenistan, Arjantin ve ABD’deki şubeleri aracılığıyla yaygın bir uluslararası ağ oluşturduğuna değinmiştir. Siyasi partilerden bağımsız olan bu dernekler 1991’den itibaren Toprak ve Kültür Organizasyonu Uluslararası Birliği (*Union Internationale des Organisations Terre et Culture*) adıyla tek bir çatı altında federasyon olarak yeniden yapılanmıştır (Akgönül, 2002: 4; TASAM, 2006: 3).

Akgönül (2002: 3), Ermeni Diasporası’nın farklılaşan ve ayrışan bir nitelik taşıdığını, Ermenistan’ın Taşnak ve Hınçak Partileri arasındaki siyasi bölünmüşlüğünün Diaspora

Hıristiyan olup, geçmişleriyle ilgileri kalmamıştır ve Arnouville, Alfortville, Issy-les-Moulineaux gibi banliyö şehirlerinin sosyal konutlarında sıkışıp kalmışlardır; Beyrut, Şam, Cezayir gibi önemli Ermeni şehirlerinden gelen ‘eski’ Ermeniler ki bunlar da kimliklerine ve dillerine çok bağlı ve ‘Ermeni davası’nın militanlarıdır’.

⁸⁵ Akgönül (2002: 2)’e göre Paris ve çevresinde yoğun olarak yaşayan Ermeni azınlık, 1930’lu yıllardan itibaren bazı Ermeni yerleşim yerleri kurmuşlardır: Alfortville, Maisons-Alfort ve Issy-les-Moulineaux.

⁸⁶ Huart (2001: 20)’a göre 1931’de Grenoble ve civarındaki nüfusun yaklaşık %12,30’u yabancılardan oluşmaktaydı. Ulusal kimliklerine bakıldığında İtalyanlar ve İspanyollar ilk sıralarda yer alırken, bölge nüfusunun %7’si Ermeni idi.

faaliyetlerine de yansıdığını ifade etmiştir. Akgönül'e göre ise bu dernekler içinde en başarılı olanı Taşnak Partisi ağıdır. Parti'nin Paris'teki merkezinin birçok derneğin merkezi olduğunu dile getirmiştir. Muhafazakâr Taşnak ağındaki dernekleri ise şöyle sıralamaktadır: Nor Seround (*Nouvelle Génération*), Fransa Ermenileri'nin Mavi Haçı (*Croix Bleue des Arméniens de France*), Ermeni Kültür Evi, Genç Taşnaklar Hareketi (ve *Hayastan* yayın organı), Ermeni İzçileri... Diğer yandan Rusya yanlısı bir tutum izleyen Hınçak ekolündeki dernekler ise Kızıl Haç, Fransız Ermeni Gençliği Hareketi (*Mouvement de la Jeunesse Arménienne de France*, JAF), JAF Yanlısı İzçiler Organizasyonu (*Organisation des Scouts Jafistes*) ve JAF bünyesiyle bağlantılı Fransa Ermenileri Fransız Kültür Birliği (*Union Culturelle Française des Arméniens de France*)... Akgönül bunlara ek olarak görece daha liberal ve demokrat bir siyasi akım olan ve elitist olarak tanımlanan Ramgavar Partisi etrafında birleşen Ermeni Yardımlaşma Genel Birliği (UGAB)'ne de yer verir. Bu birlik 1906'da Kahire'de kurulmuş, 1910'dan beri Marsilya'da faal olan, Avrupa genelinde kalabalık bir kitleye hitap eden, güçlü ekonomik yapıya sahip bir oluşumdur. İlk etapta Dünya Savaşı'nın ardından Ermeniler'in ihtiyaçlarının karşılanması ve ilgili ülkelerdeki faaliyetlerini destekleyen kuruluş, bugün Ermeni işadamlarının desteğiyle aynı amaca yönelik faaliyetlerini sürdürmektedir (Cengiz, 2015: 3). Güçlü finansal yapısı sayesinde birçok okul, kültür merkezi ve tatil kampını (Suriye ve ABD'de) bünyesinde barındırmakta, Ermenistan ile güçlü bir iletişim ağına sahip bulunmaktadır (Akgönül, 2002: 4). Ermenistan'a önemli ekonomik katkılar sağlayan bu parti ve bağlı kuruluşları Fransa'da Marsilya, Lyon, Vienne, Valence ve Paris olmak üzere beş şubeye sahiptir. İlgili derneğe Avrupa çapında örgütler başlığı altında ayrıntılı olarak değinilecektir. Diğer yandan Paris'te bulunan Ermeni Etütleri Kütüphanesi ve Ermeni Öğrenciler Evi ile Manukyan Kültür Merkezi, Raimcy'deki Tebrotzassère Ermeni Okulu bu dernek bünyesinde faaliyet göstermektedir. Paris Ermeni Kilisesi de 1905'te kurulmuş ve göçmen haklarının savunulmasında ve sosyal hizmetlerin sağlanmasında (*Armenian Social Aid Association* ile birlikte) işlevsel bir rol üstlenmiştir (Kebabdjian, 1995: 2).

Bununla birlikte 1991 yılında Paris'te Fransa Ermeni Dernekleri Forumu (*Forum des Associations Arméniennes de France*) adıyla federatif bir örgüt kurulmuştur. Bu kurumun amaçları arasında şunlar sayılabilir: Fransa Ermenileri'nin ulusal bazda temsiliyetinde yeknesaklığı sağlamak, kimliksel ve kültürel değerlerini korumak, asimilasyona direnmek,

dernek ve kuruluşları tek bir çatı altında toplayarak sosyal dayanışmayı sağlamak, Ermenistan-Diaspora-Fransa arasında üçlü bir diyalog sahası oluşturmak ve iki ülke arasında ilişkilerin gelişmesine aracı olmak. Bu federatif yapıya 60'a yakın Ermeni derneği katılmıştır. Akgönül (2002: 5)'e göre, tek bir kurum altında birleşme fikrinin eyleme dökülmesi, lobicilik faaliyetlerinde ve savunulan değerlerin ulusal otoriteler nezdindeki kabul ettirilebilirliğinde ve lobi yetisinde Diaspora Ermenileri'ne artı bir değer kazandırmaktadır. Böylece Ermeniler'e yönelik kamusal alanda bir yakınlaşma ve sosyal sempati oluşturulmaktadır (Cengiz, 2015: 7).

Bahsettiğimiz kuruluşlar dışında 300'den fazla Ermeni kuruluşunun da olduğu kaydedilir (Akgönül, 2002: 4). ACAM ise internet ortamında hazırladığı rehber bilgilendirme metninde Fransa çapında 510'dan fazla Ermeni örgütün iletişim bilgilerine yer verir⁸⁷. Fransa'da bulunan Ermeni kuruluşlarının birçoğunun yardımlaşma ve dayanışma derneği olduğu gözlemlenmektedir. Küreselleşmenin etkisiyle ve tarihsel, coğrafi veya ideolojik faktörlere bağlı olarak farklılaşan Ermeni kurum ve kuruluşları arasında görece daha sivil organizasyonlar da –Akgönül (2002: 5)'e göre apolitik inisiyatifler– mevcuttur. Yeni nesil olarak tanımlayabileceğimiz bu derneklerin temel motivasyon sahasının mesleki, sosyal ve kültürel sivil toplum örgütleri (spor veya dans kulübü gibi) olduğu göze çarpmaktadır: Fransa Ermeni Doktorlar Birliği, Ermeni Meslekler arası Grubu gibi. Akgönül'e göre yeni nesil oluşumlar partilere bağlı derneklere tepki olarak doğmuştur. 1988 Spitak Depremi'nde diasporada bulunan derneklerin birçoğu anavatan soydaşlarıyla dayanışma içinde mali yardımda ve fon transferinde bulunmuş, bu nedenle ilgili olay Diaspora'nın yeniden uyanışı olarak da tanımlanmıştır (Akgönül, a.g.m.; Kebabdjian, 1995: 2). Bu dönemden itibaren sosyal alanda inisiyatif alan dernekler şunlardır: *Aznavour Pour l'Arménie*, *SOS Arménie*. Bu derneklerde yer alan Ermeni asıllı ünlü Fransız entelektüel ve kişilikler kamuoyunda Ermeniler'e yönelik farklı bir tutumun da gelişmesine aracı olmuşlardır.

Yine Fransa'da yaşayan Ermeniler, ulusal edebiyatlarının gelişmesinde Paris ekolü olarak yeni bir akım ortaya koymuşlardır. Bu durum 'sürgündeki' bir halkın kültürel varoluşu üzerine kurgulanmış bir göç edebiyatının oluşumu olarak da tanımlanır (Djergaïan, 2012: 65).

⁸⁷ Tam liste için bkz. *Associations Culturelles Arméniennes*, *Association Culturelle Arménienne de Marne-la-Vallée (ACAM)*, http://www.acam-france.org/contacts/index_associations_culturelles.php#30 (Erişim: 6 Mart 2017).

Bu perspektifte 1930'lu yıllarda ortaya konan ilk dergiler şunlardır: *Menk* (Biz, 1931), *Kiank yev Arvest* (Hayat ve Sanat, 1931-1939), *Mchagouyt* (Kültür, 1935-1937), *Antastan* (1952-1969) ile *Haratch* (1925) ve *Haiastan* (1939) gazeteleri. Yine Fransa Ermeni Yazarları Birliği, 1923'te kurulmuştur.⁸⁸ Ünlü şarkıcı Charles Aznavour, film yapımcısı Henri Verneuil ve Robert Guédiguian, dünyaca ünlü Formula 1 pilotu Alain Prost, spiker Daniel Bilalian, futbolcular Youri Djorkaeff ve Alain Boghossian Fransa Ermenileri'nin Fransız entelektüel ve sportif yaşamına kazandırdığı önemli kişilerdir ve bu kişiler Fransız kamuoyunun ilgisini Ermeni meselesine çekmede Diaspora'nın vitrinini oluşturmuşlardır.

Fransa'da bulunan bu diasporik kurum ve kuruluşlar, varoluş sebeplerine paralel olarak ve aynı amaçlarla ulusal ve uluslararası medyayı ve basın yayın faaliyetlerini aktif olarak kullanmaktadır. Bugün Fransa'da Ermenice 5 dergi, 2 günlük gazete faaliyet göstermektedir (TASAM, 2006: 3). Derneklerce veya bağımsız olarak çıkarılan dergilerden ve günlük gazetelerden bazıları şunlardır: *Les Nouvelles d'Arménie*⁸⁹, *France Arménie*, *Azad Magazine*, *Achkhar*, *Lettre de l'UGAB*, *Gamk*, *Haratch* (Akgönül, 2002: 9; Laçiner ve Turgut, 2014: 20). Akgönül'e göre, ulusal ve yerel dillerde yayınlanan bu çalışmalar ile hem Ermeni kimliği korunmaya çalışılarak soydaşlara hitap edilmekte hem de Fransız kamuoyunda bilinçli bir 'soykırım' propagandası sistemi işletilmektedir. Diğer yandan, Fransız ulusal medyası da (*Le Monde*, *Le Figaro*, *Libération* gibi gazeteler ve ulusal kanallar) aktif olarak kullanılmaktadır. Bu yolla kamuoyu bilinci şekillendirilmekte, geniş kitleler Ermeniler'e ve savunduğu tezlere duyarlı hale getirilmektedir. Yazılı basının yanı sıra forum, konferans, seminerler, kültürel ve entelektüel paylaşım platformları, belgeseller gibi görsel medya ürünleri ile sosyal taban bulma konusunda önemli adımlar atmaktadırlar. Kitle iletişim araçları olarak medyayı ve sivil toplum kuruluşlarını kendi tezlerini yayma aracı olarak araçsallaştırmaktadırlar. Bir sonraki bölümde değineceğimiz Ermeni Diasporası'nın ulusal ve AB düzlemindeki çalışmaları da göstermektedir ki sürdürülen bu sivil propaganda politikası oldukça etkin ve başarılı siyasi çıktılar üretmiştir.

Bununla birlikte anavatan dışında yaşayan Ermeniler'in tamamının bu derneklere aktif olarak katıldığını söylemek doğru olmaz. Akgönül (2002: 3), 350.000 Ermeni asıllı Fransız vatandaşından 5.000-20.000'inin kimliğini koruduğuna, 5.000-10.000 kadarının da anavatan

⁸⁸ Dönemin ünlü Ermeni entelektüel ve yazarları için bkz. Djergaian, 2012: 65.

⁸⁹ *Nouvelles d'Arménie*, <http://www.armenews.com/> (Erişim: 6 Mart 2017).

ile ilgili haberleri takip ettiğine ve Ermenice konuştuğuna, Ermeni okullarındaki öğrenci sayısının ise 2.000 civarında olduğuna değinmektedir. Yüksek entegrasyon kabiliyetleri ve çoğalan dernek faaliyetlerine rağmen Huart (2001: 25)'a göre Ermeniler için her zaman itici tek bir faktör olmuştur: 'Soykırım' iddiası. Sosyal tabanda iyi derece örgütlenen Ermeniler, önemli devlet adamlarını (Georges Clémenceau, Anatole France, Jean Jaurès ve Francis de Pressenue) ve siyasi birimleri etkilemişlerdir (Karacakaya, 2004: 189; ACAM CDCA).

Özetle, Fransa'da diasporik varlığın derin bir tarihi geçmişe uzandığı görülmektedir. Avrupa'da en kalabalık Ermeni topluluğuna ev sahipliği yapan Fransa'da köklü bir Ermeni nüfus bulunmaktadır. Ekonomik alana derin entegrasyonları ve kurumsallaşmış mekanizmaları ile Fransız sosyal yaşamına dâhil olmayı başarmışlardır. 500'e yakın kurum, kuruluş, vakıf, okul ve benzeri oluşum ile kamusal yaşama katılmaktadırlar. Basın-yayın faaliyetleri ve kültürel organizasyonların yoğunluğu görünürlüklerini arttırmaktadır. Bu kurumsallaşma, siyasi yaşama dair etkinliklerinde topluluğa önemli avantajlar sağlamakta, ulusal tezlerinin politikleştirilmesini kolaylaştırmaktadır. Böylece ulusal siyasette güçlü bir sivil toplum kuruluşu olarak dikkat çekmektedirler. Nitekim çalışmanın son başlığında siyasi mekanizmaları harekete geçirmede ne kadar etkin oldukları görülecektir.

İngiltere

Ermeniler'in İngiltere'deki varlığı daha önce değinilen tarihsel arka plana ve Fransa'daki varlıklarının belirginleşmesine paralel perspektiflere dayanmaktadır. 7. yüzyıla kadar uzandırılan Ermeniler'in İngiltere'deki varlığı (Laçiner, 2013: 355), ilk etapta politik ve ticari faktörlere dayalı olarak artış göstermiştir. Topluluğun Kafkasya'da ve Kilikya'daki varlığı ve ticari yetkinlikleri, İngiltere'nin tıpkı Fransa gibi Ortadoğu'daki mandater konumu ile din faktörünün de etkisi altında İngiliz siyaseti için önemli 'doğal müttefikler' olarak görülmelerine neden olmuştur (Laçiner, 2013: 356 ve 363; Kodaman, 2014: 3). Kodaman ve İltter (1995: 162), Ermeni toplumuna yönelik İngiliz ilgisini Osmanlı İmparatorluğu'nun jeostratejik konumuna ve bölgesel politikalara (Hindistan ve diğer sömürgelere ulaşımında bölgede siyasi ve ekonomik nüfuz elde etme) bağlarlar. Diğer yandan Fransa'nın Katolikler, Rusya'nın Ortodokslar üzerinde garantör olma yolundaki girişimleri İngiltere'yi Protestanlık bağlamında Ermeniler ile yakın ilişkilere yönlendirmiştir (Kodaman, 2014: 3).

Osmanlı döneminde Ermeni-İngiliz ilişkileri konjonktürel siyasi dönüşümlere göre farklılaşmıştır. Berlin Kongresi'ne kadar Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünden yana olan İngiltere, Kıbrıs'ın alınması (1878) ve Mısır'ın işgali (1881) ile sömürge yollarının güvenliğinin sağlanmasından itibaren Ermeni taleplerinin uluslararası siyasette yer almasında öncü bir etkiye sahip olmuştur. Bu dönemde Gladstone hükümeti ve İngiliz basını (*The Times, The Standart, The Daily News, The Daily Telegraph*) Osmanlı hükümeti üzerinde baskısını arttırmıştır (Kodaman, 2014: 4-5 ve 7; İlter, 1995: 159 ve 167-171). İlter (1995: 168-169)'e göre bu dönemden itibaren Ermeni faaliyetleri İngiltere nezdinde artmış, Avrupa'da Ermeni gösterileri ve basın-yayın faaliyetleri hızlanmıştır. “Bu dönemde, Ermeniler'in yabancı ülkelerdeki yayın gücü, hiçbir azınlık grubunun sahip olamadığı düzeyde bulunmakta idi” (İlter, a.g.m.). Buna karşın İngiltere, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı ve Abdülhamit'in Pan-İslamist politikasının sömürgelerindeki etkinliğinin endişesi altında Ermeniler'e yönelik aktif bir politika izlememiş ve 1904 Reval görüşmeleri buna en iyi örnek olarak verilmiştir (Kodaman, 2014: 4-5). Birinci Dünya Savaşı'nda ise, Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin tekrar gerildiği ve Sevr Anlaşması süresince İngilizler'in Ermeniler'e yönelik politikalarının yeniden görünürlük kazandığı görülür. Buna karşın Kodaman (2014: 7)'a göre İstiklal Harbi'nin başarıyla sonuçlanması ve Lozan süresince İngiltere Ermeniler'i desteklemekten vazgeçmiştir.⁹⁰

David Zenian, Mart 2003'te Ermeni Yardımlaşma Genel Birliği (AGBU) için yazdığı ‘İngiltere: Ermeni Nesillerin Evi (*England: Home to Generations of Armenians*)’ isimli makalesinde Ermeniler'in Britanya adalarına yönelik girişimlerini 7. yüzyıl olarak tarihlendirmekte, bunların bireysel girişimler olarak kaldığını ifade etmektedir. Ancak Laçiner (2013: 357; 2001: 2)'e göre ilk ciddi yerleşimlerin başladığı 19. yüzyılda İngiltere'ye gelen Ermeniler'in çoğunluğu başta İstanbul olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelen ticaret erbabıydı ve sayıları oldukça azdı⁹¹. İlk dönemde İngiltere'ye yönelik Ermeni hareketlilikleri ve yerleşimleri ticari niteliklidir.⁹² Bu dönemde öne çıkan yerleşim yerleri Londra başta olmak üzere özellikle Manchester ve Liverpool gibi dönemin ticaret merkezleri ve

⁹⁰ İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne yönelik politikaları için bkz. Erdal İlter, “Ermeni Meselesi'nin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 6, 1995, s.155-171.

⁹¹ 1860'da Manchester'da bu sayının 30 civarında olduğu ifade edilir (Laçiner, 2001: 2).

⁹² Bu nedendir ki dönemin Ermeniler'i ‘İngiltere'nin Özgür Vatandaşları (*Free Citizens of England*)’ olarak statülendirilmiştir (Zenian, 2003: 1).

güzergâhları olarak gözlemlenir. Zenian (2003: 1 ve 3)'a göre, 19. yüzyıl başlarında Manchester⁹³'in göçün odak noktası olarak gözlemlenen rolü ilerleyen süreçte yerini Londra'ya bırakmıştır. Yine Laçiner (2013: 355), ilk Ermeni göçmenlerin özellikle Hollanda başta olmak üzere ana kıta yönlü geliştiğine ve güney liman şehirlerine yönelik olduğuna dikkat çekmiştir. Zenian (2003: 2)'a göre, 1870'de yapımı tamamlanan Manchester'daki Ermeni Kilisesi, ilk dönem dağılmış durumdaki ticaret ile uğraşan Ermeniler'e ruhani liderlik ekseninde sosyal bir uyum kazandırmış, ilerleyen süreçte anavatana ve soydaşlarına yönelik girişimlerde önemli roller oynamıştır. Bu yönüyle Kilise ve din faktörünün ulusal bir mitolojiye zemin hazırladığını söylemek yanlış olmaz.

İngiltere'de Ermeni nüfusun artışı Birinci Dünya Savaşı'nın ardından hızlanmış, 1950'li yılların ardından tarihsel arka plan bağlamında değinilen nedenlere (dekolonizasyon hareketleri, Arap milliyetçiliği, bölgesel huzursuzluklar ve çatışmalar gibi) bağlı olarak artış göstermiştir. Bu dönemde İngiltere'ye gelen Ermeniler'in çoğunun Türk karşıtlığı ile karakterize edildiği, dini motivasyonlarla birliktelik sağladığı görülür (Laçiner, 2001: 3). 1960'da Ermeni nüfusun sayılan nedenlere bağlı olarak 5000'e, 1980'de ise 10.000'e ulaştığı ifade edilir (Laçiner, 2013: 364). Bu göç hareketlerinin özellikle Ortadoğu (Suriye, Kıbrıs, Lübnan, Irak) kökenli olduğu, ilerleyen süreçte İran Devrimi (1979) ile Irak-İran Savaşı'nın da İngiltere yönlü Ermeni göçlerini tetiklediğine yer verilir (Laçiner, 2013: 365; Zenian, 2003: 2). Özellikle Kıbrıs harekâtı yıllarındaki göçler İngiltere Ermenileri için önemli tarihsel eşikler arasında sayılır (*Armenian Diaspora Community in the world*, t.y.). Bugün Ermeniler'in İngiltere'ye yönelik göç hareketliliği yeni nesil göç konsepti bağlamında devam etmekte, dünden bugüne ticari niteliğini korumaktadır. Daha önce değinilen tarihsel olaylar serisi (Ermenistan'ın bağımsızlığı gibi), Zenian (2003: 3)'a göre Avrupa'nın en eski Ermeni topluluklarından biri olan İngiltere Ermeni cemaatine ülkedeki varlıkları adına yeni soluklar kazandırmıştır.

⁹³ Nüfusa yönelik sayısal veriler için bkz. Zenian, 2003: 1.

Tablo 6. İngiltere Ermenileri'nin Dağılımı

Manchester ve North West	3.000-5.000
Londra ve çevresi	7.000-12.000
Diğer bölgeler	1.000-3.000
Toplam	11.000-20.000

Kaynak: Sedat Laçiner, Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası, USAK Yayınları, İkinci baskı, Ankara, 2013, s.374.

Ermeniler'in İngiltere'deki varlığı kilise ekseninde ivme kazanmış ve kamusal görünürlükleri dini kurumlar nezdinde somutlaşmıştır. Kilise ve bağlı sosyal yapılar (okullar ve dernekler) topluluğa ulusal otorite nezdinde farkındalık kazandırmıştır. Yine Laçiner (2013: 353)'e göre İngiltere Ermenileri, 19. yüzyılda oldukça az olan sayılarına rağmen dini motivasyonla örgütlenmişler ve dönemin 'üzerinde güneş batmayan imparatorluğunda' daha sonra ABD'ye devredilecek oldukça etkin bir yapılanma olarak dikkat çekmişlerdir⁹⁴. İngiltere Ermenileri özellikle dini kurumlar aracılığıyla anakıttadaki soydaşları ile işbirliği kurarak Osmanlı döneminde Türk karşıtı ağın önemli bir parçası olmuşlardır (Laçiner, 2013: 359).

19. yüzyılda kurulan ilk Ermeni örgütler şunlardır (Laçiner, a.g.e.; Zenian, 2003: 2): Hınçak Devrimci Partisi (*Hunchagian Revolutionary Party*, 1887), Devrimci Federasyon (*The Armenian Revolutionary Federation*, 1890), *Mart* (1897), *Hınçak* (1894, 1901-1903), *Hayastan* (1888-1892), *Nor Kiank* (1898-1902), *Aptak* (1894-1897), *Hamaink* (1894). Yine İngiliz-Ermeni ortak dernekleri ve örgütleri de ilk etapta ortaya çıkan oluşumlardır (Laçiner, 2013: 360): İngiliz-Ermeni Derneği (*Anglo-Armenian Association*, 1893), Ermenistan'ın Dostları (*Friends of Armenia*, 1897), (Ermeni) Bilgilendirme Bürosu (*The Information (Armenian) Bureau*, 1896), Londra Birleşik Ermeni Birliği (*Armenian United Association of London*, 1898), Ermeni Vatanseverler Derneği (*Armenian Patriotic Association*, 1888) ile İngiliz- Ermeni Ticaret Odası (*British Armenian Chamber of Commerce*, 1920) ve Birleşik

⁹⁴ Laçiner (2013: 358)'e göre 19. yüzyıl "İngilteresi'nde hükümetin bir topluluğu önemsemesi kendisine has bir kilisenin bulunmasından geçiyordu ve sayıları az olması nedeniyle hükümet nezdinde lobiciliğe büyük önem veren Ermeniler durumun fazlasıyla farkında idiler".

Krallık'ın bir parçası olarak Galler'de kurulan Galler-Ermenistan Dayanışması (*Wales-Armenia Solidarity*, 1896).

Yine Zenian (a.g.m.)'a göre, 1906'da Kahire'de kurulan ve Fransa başlığı altında da değinilen Ermeni Yardımlaşma Genel Birliği, 1907'de Manchester'da ardından 1910'da Londra'da şubeler açarak Osmanlı yönetimindeki soydaşlarına yardım ve bağış kampanyalarında etkin rol oynamıştır. Örgütlerin esas amacı, dün ve bugün diğer tüm soydaş örgütlerin, vakıfların ve derneklerin olduğu gibi buldukları ülkelerde Ermeni sorununa kamusal taban bulmak, Ermeni tezleri bağlamında ulusal siyasetleri yönlendirmek ve soydaşları arasında dayanışma platformları oluşturmaktır. Sayılarının azlığına rağmen Ermeniler'in bu dernekler aracılığıyla sosyal ve siyasi hayatta etkin olmaya çalıştığı söylenebilir.

Bugün İngiltere'deki Ermeniler'in sayısı Fransa'ya göre oldukça azdır. Bu rakamın 15.000-20.000 arasında olduğu ifade edilir (Laçiner, 2013: 353; Zenian, 2003: 3). Laçiner (2001: 1)'e göre net rakamların olmayışı, kayıt dışı kalan yeni nesil göçler ile İngiltere'de nüfus sayımlarında etnik kökenin sağlıklı tespit edilemeyeşinden kaynaklanmaktadır. Ermeniler'in yoğun olarak bulunduğu şehirler 19. yüzyıla paralel şekilde Londra, Manchester ve Liverpool'dur. Manchester'daki Ermeniler ticari nitelik taşımaktayken, Londra Ermenileri siyasi partiler ve basın üzerinde etkin olmaya çalışmışlardır (Laçiner, 2013: 360). Ermeniler Londra'da belli bölgelerde toplanmışlardır: Ealing, Nounslow, Brent ve Naringey bölgeleri. Gettolaşma olarak niteleyemeyeceğimiz bu durum Ermeni kimliğinin korunmasına yardımcı olurken, Laçiner (2001: 1)'e göre demografik zayıflık, Fransa'daki seçmenlerden siyasi baskı ve etkinlik bağlamında farklılaşmalarına neden olmaktadır.

İngiltere'de Ermeni kurum, dernek ve örgütlerine bakıldığında, Fransa'nın aksine çok fazla yapı barındırmadığı söylenebilir. İngiltere'deki Ermeni örgütlerin çoğu uluslararası işbirliği çerçevesinde faaliyet göstermektedir. Bugün Londra'da aktif olarak bulunan bazı Ermeni örgütler şunlardır: Ermeni Enstitüsü (*Armenian Institute*)⁹⁵ ve dergisi (*Armenian Institute News*), Tekeyan Kültür Derneği (*Tekeyan Cultural Association*), Nor Seround Kültür Derneği (aynı isimle Fransa'da da bulunmaktadır), Ermeni Toplum Merkezi (1988), Ermeni Enformasyon ve Tavsiye Merkezi (*The Centre for Armenian Information and Advice*,

⁹⁵ Armenian Institute, www.armenianinstitute.org.uk (Erişim: 6 Mart 2017).

CAIA, 1986), Büyük Britanya Ermeni Yardımlaşma Cemiyeti (*The Armenian Relief Society of Great Britain*), Ermeni Öğrencileri Birliği Londra şubesi, Ermeni Topluluğu ve Büyük Britanya Kilise Konseyi (*Armenian Community and Church Council of Great Britain*, ACCC), Ermeni Yardımlaşma Genel Birliği (AGBU), Ermeni Ulusal Komitesi (*Armenian National Committee*, ANC), Ermeni Gençlik Federasyonu (*Armenian Youth Federation*, AYF), Ermeni Soykırımını Tanıma Kampanyası (*Campaign for Recognition of the Armenian Genocide*), Ermenistan'ın Dostları (*Friends of Armenia*), *Homenetmen*, Galler-Ermenistan Dayanışması (*Wales-Armenia Solidarity*). Bu derneklerden bazıları bünyesinde çıkarılan İngilizce-Ermenice dergi ve basın-yayın araçları da kamusal olarak ortaya konan somut araçlardır: *Erebouni* (Tekeyan Kültür Derneği), *Gotchnag* (Nor Seround Kültür Derneği), *Kaytzer* (Ermeni Öğrencileri Birliği) gibi.

Dernekler arasında en faal olanı Ermeni Enformasyon ve Tavsiye Merkezi (*The Centre for Armenian Information and Advice*, CAIA)'dir (Laçiner, 2001: 2; TASAM, 2006: 3). 1986 yılında kurulan bu dernek, resmi fonlardan yardımlar alarak soydaşları nezdinde önemli girişimlerde bulunmakta, hukuki ve sosyal yardımlaşma organizasyonları yanında İngiltere Ermenileri'ni tek bir çatı altında toplama amacı taşımaktadır. Bünyesinde Hayashen Toplum Merkezi adıyla bir dernek, *Armenian Voice* adıyla bir de yayın barındırmaktadır. Yine Tahtaian Pazar Okulu, Martiza Soghalian Ermeni Okulu, Ermeni Topluluğu Oyun Grubu (*The Armenian Community Playgroup*), Ermeni Toplumu Okul-Öncesi Grubu (*Armenian Community Pre-School Group*) gibi eğitim kurumları sayesinde topluluğun kültürel ve kimliksel değerleri yeni nesillere taşınmaktadır.

Londra merkezli Gomidas Enstitüsü⁹⁶'ne de bu noktada değinmek gerekir. Kurumun temel amacı, 'soykırım'ın kabulü yolunda İngiltere'nin desteğini elde etmek, kamu diplomasisini etkin şekilde kullanmak ve Ermeniler'in tanıma, tanıtma, tazminat ve toprak olarak aktarılan 4T stratejisine zemin hazırlamaktır. Enstitü, aktüel Ermenistan üzerine araştırma ve analizler yapmakta, üç aylık *Armenian Forum* adlı bir yayın çıkarmaktadır. Diğer yandan ABD'de ve Avrupa'da bulunan bazı kuruluşların (AGBU, ARS, ANC gibi) İngiltere'deki temsilcilikleri de önemli oluşumlar olarak göze çarpar. Bu dernekler, kurumlar ve yayın organları ile ülkedeki Ermeniler'e uyum ve iletişim konusunda yardımcı olmakta,

⁹⁶ Gomidas Institute, <http://www.gomidas.org/> (Erişim: 6 Mart 2017).

Ermenistan'a İngiliz kamuoyunda destek arayışları sürmektedir. Britanya'da Ermeni dini oluşumlara bakıldığında ise Büyük Britanya Ermeni Piskoposluğu⁹⁷, Londra'da Saint-Sarkis (1923) ve Saint-Yeghishe (2001) Ermeni Apostolik Kiliseleri ile Manchester'da Holy Trinity Apostolik Ermeni Kilisesi dikkat çeken yapılardır. Zenian (2003: 3)'a göre, Ermeniler bugün ikisi Londra biri Manchester'da olmak üzere aktif üç kiliseye sahiptir.

Özetle, İngiltere'de diasporik topluluğun varlığı niceliksel anlamda zayıf kalmakta ve bu zayıf mevcudiyet, pasif bir siyasi etkinliği beraberinde getirmektedir. Nitekim ilerleyen süreçte İngiltere'nin Ermeni sorununa dair tutumunda diasporik lobiciliğin zayıflığı göze çarpacaktır.

Almanya

Avrupa'nın bir diğer başat ülkesi olan Almanya'da bulunan Ermeniler'in sayısı 20.000-25.000 olarak belirtilmekte, bu rakama 10.000-15.000 civarında yasadışı göçmen de eklenmektedir (Laçiner, 2013: 401; TASAM, a.g.m.). Laçiner (2013: 401)'e göre, Almanya'da Ermeniler'in varlığı 1915 Olayları'na değil, 1960 sonrası başlayan ekonomik motivasyonlu emek göçü hareketliliklerine dayanmaktadır. Bu nedendir ki Almanya Ermenileri Türkiye, Ermenistan ve Almanya vatandaşları olarak sınıflandırılır. Nitekim Ermeni kaynaklara (*Diaspora dans le monde*, t.y.) göre, Almanya'daki Ermeni sayısı sadece Türkiye kökenli 35.000, çoğunluğu düzensiz halde bulunan ve sınır dışı edilme tehlikesi altındaki Ermenistan kökenli 50.000 kişi olmak üzere 85.000 civarındadır. Bir başka Ermeni kaynağı (*Armenian Population in the world*, t.y.) ise Almanya Ermenileri'ni 42.000 olarak verir.

Fransa Marne-la-Vallée Ermeni Kültürel Derneği (*Association Culturelle Arménienne de Marne-la-Vallée*, ACAM)'nin resmi sitesinde yer alan dünyada Ermeni diasporik örgüt ve derneklere ilişkin iletişim bilgileri incelendiğinde, Almanya'da Ermeni faaliyetlerinin odak merkezleri arasında Berlin Ermeni Konsoloslugu ve Ermeni Enstitüsü, Bochum'da Diaspora ve Soykırım Enstitüsü, Potsdam'da 2003 yılında açılan ve bünyesinde Alman-Ermeni Çalışma Merkezi'ni de barındıran Johannès Lepsius Evi ve Müzesi, 1991'de Frankfurt am Main'de açılan Ermeni Çalışmaları Merkezi, Berlin Ermeni Öğrenci Evi, Stuttgart'ta Ermeni Evi ve Hanau'da Kültür Evi sayılmaktadır. Almanya'da en önemli dernekler arasında Frankfurt

⁹⁷ *The Diocese of the Armenian Church of Great Britain*, www.armenianchurch.co.uk/ (Erişim: 6 Mart 2017).

merkezli Almanya Ermenileri Merkez Konseyi (*Zentralrat der Armenier in Deutschland*)⁹⁸ yer almaktadır. Ayrıca Soykırımı Tanıma Çalışma Grubu adıyla akademik, entelektüel ve siyasi bir organizasyonun da varlığı gözlemlenir. Tüm diğer Ermeni lobi kuruluşlarının tamamı gibi temel amaç, yerel ve ulusal parlamentolarda ‘soykırım’ tezinin hukukileştirilmesi ve kamuoyu bilincini şekillendirerek uluslararası siyasette Türkiye’yi 1915 Olayları’nı ‘soykırım’ olarak tanımaya yönlendirmektir. Buna bağlı olarak seminerler, resim sergileri, kültürel ve siyasi organizasyonlar düzenlenir. Bununla birlikte Berlin’de, Bonn’da (*Association Abovian*), Braunschweig’de (*Association Amitié Rhin-Araxe*), Brème’de, Köln’de, Duisborg’da, Münih’te, Mannheim’da (*Association Ararat*) ve Tübingen’de kültürel örgütler mevcuttur. Stuttgart’ta Esslingen mezarlığında ‘soykırım kurbanlarına ithaf anıtı’ bulunmaktadır. Dini örgütler ise kiliseler öncülüğünde varlık göstermektedir. 1998’de Köln’deki bir Katolik kilisesinin restore edilmesi ve dönüştürülmesi ile kurulan Sourp Sahak-Mesrob Piskoposluğu ile 1999’dan beri hizmet veren Göttingen’deki Eichstadt Üniversitesi bünyesinde teolojik çalışmaların da yapıldığı Sourp Khatch Kilisesi, Almanya Ermenileri’nin önemli dini merkezleridir.

Yazılı basına yönelik ise Köln’de aylık olarak yayınlanan *Parev*, 1995’ten beri faal olan *Haiastan Aijm* ile aynı yıl kurulan Türkçe, Almanca ve Ermenice yayınlanan *Karoun* yayınları Diaspora Ermenileri’ne ve Alman kamuoyuna hitap eden görsel basın ürünleridir. Yine iki ayda bir Almanca yayınlanan *HaySociety*⁹⁹ Almanya’daki önemli Ermeni dergileri arasında yer alır (ACAM Allemagne).

Diğer Avrupa Ülkeleri

Avrupa Birliği’nin başat ülkeleri olarak Fransa, Almanya ve İngiltere’deki diasporik topluluk, niceliksel çoklukları nedeniyle toplumsal görünürlüklerini arttırmıştır. Buna rağmen şimdi değinilecek olan diğer Birlik üyesi ülkelerin neredeyse tamamında önemli sayıda Ermeni nüfusun bulunmadığı ve buna paralel olarak kurumsal anlamda zayıf bir karakter taşıdığı, bulunan küçük kuruluşların ise Avrupa çapında faaliyet gösteren kuruluşların etkisi altında olduğu görülecektir. Kurucu ülkelerden devam etmek gerekirse ilk etapta Benelüks ülkelerindeki Ermeni örgütlerine bakmak yerinde olacaktır.

⁹⁸ *Zentralrat der Armenier in Deutschland*, <http://www.zentralrat.org/> (Erişim: 6 Mart 2017).

⁹⁹ *HaySociety*, *Das Armenische Magazin in Deutschland*, www.hay-society.de (Erişim: 6 Mart 2017).

Benelüks ülkelerindeki Ermeniler'in varlığı 11. yüzyıla kadar öncelense de aktif olarak ticaretin başladığı 13. ve 14. yüzyıl dolaylarında Kilikya'ya gelen Flemen ve Germen tacirler ile bu ülkelerdeki Ermeni ticaret erbabının faaliyetleri ile başlatılmaktadır (*Armenian Diaspora Community in the world*, t.y.). 16. yüzyıldan itibaren Amsterdam yönünde başlayan Ermeni hareketlenmeler, şehri dönemin önemli ticaret güzergâhlarından biri yapmıştır.

Hollanda'da Ermeniler'le ilgili ilk temaslar 17. yüzyıl dolaylarına ve ticari motivasyonlara dayalı İran (Pers) kökenli tüccarların hareketliliğine¹⁰⁰ tarihlendirilir (AGBU Holland, 2015). Hollanda'da da diğer ülkelerde olduğu gibi Ermeni topluluğunun bir arada tutulması, kilisenin varlığı ve öncül rolü ile açıklanır. İlerleyen yüzyıllarda Ermeni entelektüel kişiliklerin (dilsel, dinsel ve kültürel öğeler ile özellikle Amsterdam dolaylarındaki Ermeni matbaacılar) etkisi de bu süreçte yadsınamaz. 17. yüzyılın ilk yarısında Flaman tüccarların İran'la olan ilişkileri ve 1612'de Türkler ile Germenler arasında yapılan ticaret anlaşması, Osmanlı ve İran Ermenileri'nin Batı Avrupa'ya yönelik hareketliliğine hız kazandırmış, 1713'te Amsterdam'da Ermeni Kilisesi inşa edilmiştir (*Armenian Diaspora Community in the world*, t.y.). Avrupa'daki savaşlar –özellikle Napolyon Savaşları süresince uygulanan blokaj nedeniyle– İngiliz ticari şirketlerinin yükselişiyle beraber Ermeni cemaati, Hollanda'da ekonomik gücünü kaybetmiştir. Bunun akabinde 19. yüzyılın ortalarında ülkedeki Kilise'nin de kapandığına ve Ermeni nüfusun azalmaya başladığına yer verilir (*Armenian Diaspora Community in the world*, t.y.; AGBU Holland, 2015). Bu noktada daha önce değinilen Hollanda üzerinden İngiltere'ye göç süreci akla gelebilir. 19. yüzyıl sonlarına doğru Avrupa'daki Ermeni toplulukların sosyal ve ekonomik etkinlikleri zayıflamıştır. 20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Avrupa öncekilerden farklılaşan Ermeni göçmen kitlelerini kabul etmeye başlamıştır. Birçok Ermeni, Birinci Dünya Savaşı'nda Alman saldırılarından kurtulmak için –savaş sonunda çoğu geri dönmüştür– Belçika'dan Hollanda'ya hareket etmiştir (*Armenian Diaspora Community in the world*, t.y.). Hollanda da 1970 ve 1980'li yıllardaki bölgesel ve ulusal gelişmelere paralel olarak diğer Batı Avrupa ülkeleri gibi Ermeni göçlerinin varış noktaları arasında yer almış, Amsterdam'da Ermeni Kilisesi faaliyetleri canlanmıştır (*Armenian Diaspora Community in the world*, t.y.).

¹⁰⁰ Bu nedenledir ki 1714-1780 tarihleri arasında ülkedeki Ermeni Kilisesi'nin Pers Kilisesi olarak bilindiği ifade edilir (AGBU Holland, 2015).

Hollanda’da Ermeni nüfusunun 6.000-9.000¹⁰¹ arasında olmasına rağmen Avrupa Ermenileri’nin çabaları ve faaliyetleri bu ülkedeki Ermeniler’e de ulaşmaktadır. Bugün Hollanda Ermenileri arasında AGBU Hollanda şubesinin etkin olduğu gözlemlenir. Uzun yıllar dini okul olarak hizmet veren Kilise’nin 1989’da tekrardan Ermeni topluluğunca ele alınmasında ve restorasyonunda AGBU önemli finansal desteklerde bulunmuştur. Şubat 2015’te *AGBU Holland* tarafından organize edilen Hollanda’da Ermeni cemaatinin tarihi üzerine bir konferansta Khachik Balikjian, Avrupa’da Ermeni kimliğini şöyle tanımlar: “Köksüz bir ağaç büyümez. Tarihimiz bize bir ses ve konuşma hakkı veriyor. Bu olgular ve olaylar gurbetçiler arasında Ermeni kimliğini sürdürmeye yardımcı oluyor¹⁰²”.

Belçika Ermenileri’nin ülkedeki varlığı ise birçok Batı Avrupa ülkesinden çok daha önceye 4. yüzyıla dayandırılır. Bu varlık, temel faktör olan ticari nedenlere bağlanır ve 14. yüzyıl dolaylarında topluluğun Bruges’de kendi ticaret merkezlerinin olduğu, Doğu-Batı arasında ticaretle uğraştıkları ve 15. yüzyıla kadar Bruges’un ticari merkez konumunu sürdürdüğüne değinilir (Zenian, 1995: 1). Özellikle Kilikya’dan gelen Ermeniler için Bruges’un önemi korunur (*Armenian Diaspora Community in the world*, t.y.). Bu dönemde Ermeni topluluğunun siyasi karakterden uzak olduğu gözlemlenir. Genel tarihi akışa paralel olarak Birinci Dünya Savaşı, 1915 Olayları, 1970 ve 1980’li yıllarda İran, Lübnan ve Türkiye’deki iç gelişmeler ile anavatandaki dönüşümler makro ölçekte Avrupa’da mikro bazda Belçika’da da Ermeni kitlelere yeni ivmeler kazandırmıştır (ACAM Belgique). Belçika Ermenileri’nin Brüksel ve elmas sektörünün önemli merkezlerinden olan liman şehri Anvers’te yoğun olarak bulunduğu ifade edilmektedir (ACAM Belgique). 1980’li yıllarda gelen yeni göçmen kitlelere yönelik destekler Kilise’yle beraber faaliyet gösteren ve sosyal hizmetlerin sunulduğu Ermeni Merkezi’nde sürmektedir. Yeni nesil göçmen profilinin ise eğitim amaçlı ülkeye girdiği görülür (ACAM Belgique).

Bugün Belçika’da 3.000-5.000 civarında Ermeni bulunduğu ifade edilmektedir (Laçiner, 2013: 424; Zenian, a.g.m.). Bu rakamı 10.000 olarak veren kaynaklar da bulunmaktadır (*Diaspora dans le monde*, t.y.). 1970’li yıllardan itibaren gelen göçmen kitlelerin entegrasyonunu kolaylaştırmak adına sosyal merkezler oluşturulmaya başlanmıştır.

¹⁰¹ Ermeni kaynaklara (*Armenian Population in the world*, t.y.) göre bu rakam 3.000 civarındadır.

¹⁰² “Without roots, a tree cannot grow. Our history gives us a voice and a right to speak – these facts and events can sustain the Armenian identity among the expatriated” (AGBU Holland, 2015).

1990'da Brüksel'de Sainte Marie-Madeleine Kilisesi kurulmuş ve dini motivasyonlu ilk örgütler arasında yer almıştır. Belçika Ermenileri Komitesi (*The Committee of Belgian Armenians* veya *Comité des Arméniens de Belgique*), Belçika Ermenileri için önemli bir lobi kuruluşu olarak dikkat çekmektedir. Belçika Ermeni Topluluğu Komitesi (*The Committee of the Armenian Community of Belgium*), 1920'li yılların sonlarında Ermeniler'in Belçika iş dünyasında saygın bir konuma geldikleri dönemde kurulmuştur. Belçika iş dünyasında Ermeni ailelerin ticaretle –geçmişte tütün sanayi, bugün pırlanta ve mücevherat– ilgilendiği gözlemlenir: Barsamian, Tcherkezian, Ipekjian, Hampartsoumian ve bugün selefleri olarak Artinians, Osganians, Aslanians ve 30-40 küçük girişim gibi (Zenian, 1995: 3). Anvers'te ise yine Anvers Ermeni Topluluğu (*Communauté Arménienne d'Anvers*) adlı bir örgüt bulunmaktadır.

Belçika Ermenileri Komitesi (*Comité des Arméniens de Belgique*)¹⁰³ Ermenistan ulusal otoritesi, Belçika kamu otoriteleri, uluslararası kuruluşlar ve diğer tüm Ermeni organizasyonlar nezdinde ülkedeki Ermeniler'in tek ve resmi temsilcisi olarak kabul edilmektedir (ACAM Belgique). Komite Belçika'da Ermeniler'e yönelik sosyal hayata dair birçok yapıyı bünyesinde barındırmaktadır. Aylık dergi 'Hay', Ermeni Sosyal Merkezi, Belçika Ermeni Kilisesi Derneği, Sainte-Marie Madeleine Kilisesi, Belçika Ermeni Gayrimenkul Derneği (*Association Immobilière Arménienne de Belgique*) Komite yönetimine bağlı organizasyonlardır. Bununla birlikte Arpag Mekhitarian Ermeni Sosyal Merkezi (*Centre social arménien Arpag Mekhitarian*) ve Brüksel'deki Ermeni Kilisesi (*Eglise Apostolique Arménienne*) de önemli yapılar olarak dikkat çeker. Hay Doun Ermeni Merkezi¹⁰⁴ Belçika Ermenileri için önemli sosyal merkezler arasındadır.

Bugün Belçika'da ve Hollanda'da toplam sayıları 10.000'i aşmasa bile (*Armenian Diaspora Community in the world*, t.y.) Diaspora, aktif olarak, sosyo-kültürel ve siyasi yaşama katılmaktadır. Lüksemburg'da ise –muhtemelen– Ermeniler'in sayıca azlığından dolayı herhangi bir kurum ve kuruluş göze çarpmamıştır. Buradaki Ermeni nüfus ulusal kaynaklara göre 10 civarındadır (*Armenian Population in the world*, t.y.).

¹⁰³ *Comité des Arméniens de Belgique*, www.armencom.be (Erişim: 6 Mart 2017).

¹⁰⁴ *Centre Armenien Hay Doun*, www.centreamenien.be (Erişim: 6 Mart 2017).

Yine Batı Avrupa içinde yer alan Avusturya'daki Diaspora profili incelendiğinde, Ermeniler'in Viyana'daki varlıkları 17. yüzyıl dolaylarında ticari motivasyonlara dayandırılır. Yüzyılın son çeyreğinde Avusturya siyasileriyle olan yakın ilişkileri Ermeniler'in Türk ve Pers egemenliğinden ayrı bir devlet yapılanmasının desteklenmesi üzerine de şekillendirilmektedir (Hartunian, 2004: 1). Zamanla Avusturya-Macaristan çevresinden ve komşu ülkelerden (Polonya, Moldova, Türkiye gibi) gelenler ile Viyana'da Ermeni topluluğu net olarak ortaya çıkmış, kiliseler aracılığıyla dini görünürlük kazanmışlardır¹⁰⁵. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından ülkedeki Ermeniler'in sayısı, daha önce değindiğimiz tarihsel bağlamda, yeni bir ivme kazanmış ve ilk örgütler bu dönemde ortaya çıkmaya başlamıştır. 20. yüzyılın ilk yarısındaki öncül örgütlenme Ermeni Yardımlaşma Derneği (1902-1921)'dir. Ermeni Yardımlaşma Genel Birliği ile bağlantılı olarak Viyana'da resmi olarak kurulan ilk Ermeni derneğidir. Net olmamakla birlikte Hartunian (2004: 3)'a göre savaşın ardından ülkedeki Ermeniler'in ekonomik durumu, Osmanlı'nın tutumu ve Ermenistan'ın aynı dönem içinde bulunduğu durum, alternatif Ermeni derneklerinin kurulması gibi nedenler Dernek'in kısa ömürlü olmasına neden olmuştur. Yine AGBU'nun Viyana şubesi olarak tanımlayabileceğimiz *AGBU Vienne* 1908'de kurulmuş, ancak dönemin Nazi rejimi etkisi altında 1938'de kapatılmıştır. 1922-1931 yılları arasında faaliyet gösteren Ermeni Topluluğu ise soydaşlarına sosyo-ekonomik destek sağlamak için kurulmuş bir sosyal dayanışma derneğidir. 1925'te Viyana'da bir Ermeni kilisesinin inşası için kurulan Doğu Gregoryan Ermeni Patrikliği Fonu ve Kilisesi'nin İnşası için Dernek 1948'de Ermeni Kilisesi'ne dönüşmüş, 1973 yılında Avusturya otoritelerinin resmi olarak Ermeni Apostolik Kilisesi'ni tanımasına kadar ülkedeki Ermeniler'in dini çıkarlarını temsil etmiştir. Bunlar dışında Ermeni Öğrenciler Derneği (1921-1928) ve bünyesinde çıkarılan Avusturya-Ermeni Kültürel Derneği Dergisi, Viyana merkezli Genç Ermeniler Kültürel Federasyonu (1931-1948), 1938'de Nazi rejimi etkisi altında kapatılan Ermeni Kadınlar Federasyonu (1936- 1938), yine Nazi etkisiyle kapatılan Ermeni Kültürü ve Bilimi Dostları Topluluğu (1937-1939) ve Ermeni Akademik Derneği Viyana Şubesi (1941-1945) 20. yüzyılın ilk yarısında Avusturya'daki önemli derneklerdir. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından 1960'lı yıllardan itibaren Avusturya'daki Ermeni nüfus çoğunlukla Yakın Doğu'dan gelen öğrenci hareketlilikleri olarak gelişmiş ve Viyana'daki Ermeni Kilisesi etrafında kültürel bir profil çizmiştir (Hartunian, 2004: 4). Bu

¹⁰⁵ Ayrıntılı okuma için bkz. Hartunian, *Les Arméniens en Autriche*, ACAM, 2004, <http://www.acam-france.org/contacts/diaspora-monde/autriche.htm> (Erişim: 6 Mart 2017).

dönemde kurulan ve bir kısmı öncekilerin devamı niteliğinde olan dernekler ise şunlardır: Avusturya Ermeni Derneği (1946-1954), Ermeni Kilisesi (1973'den beri), Ermeni Kültür Derneği (1954-1956), Ermeni Öğrenci Birliği (1969-), Ermeni Yardımlaşma Genel Birliği (1960-), Avusturya-Ermenistan Kültür Derneği (1974-)¹⁰⁶, Mekhitaristes Dostları (1981-1991), Ermeni Araştırma, Dokümantasyon ve Enformasyon Merkezi (*Armenisches Forschungs, Dokumentations und Informationszentrum*, AFDIZ, 1986-), Ermenistan inisiyatifinde kurulan Avusturya Ermeni Fonu (1992-), Avusturya-Ermenistan Çalışmaları Topluluğu¹⁰⁷ (1998-). Derneklerin temel amaçları arasında anavatana sosyo-ekonomik katkılarda bulunmak, iki ülke arasında kültürel ve siyasi ilişkilerin gelişimine katkı sunmak, Ermeni kültürünü Avusturya'da yaşatmak sayılabilir.

Bugün Avusturya'da 3.000 civarında Ermeni yaşamaktadır. Hartunian (2004: 7)'a göre Ermenistan Konsolosluğu'nun soydaşlarına yönelik etkinliklerindeki pasif tutumu, genellikle İran'dan gelen Ermeni kitlelerin ülkeyi geçiş güzergâhı olarak görerek kalıcılıktan uzak olması ve Kilise etrafında yerleşik Ermeniler'in dini motivasyonlardan uzaklaşması gibi fenomenler nedeniyle Avusturya Ermenileri sağlıklı ve aktif bir profil çizmemektedirler.

Güney Avrupa ülkeleri olarak İtalya, İspanya, Portekiz ve Yunanistan'da Ermeni Diasporası incelendiğinde, bu ülkelerdeki nüfusun Batı Avrupa ülkeleriyle kıyaslanamayacak kadar az olduğu görülür. 2.000-2.500 civarında Ermeni'ye ev sahipliği yapan İtalya, dini nedenlerle Ermeniler için oldukça önemlidir ve ticari ilişkilerde Ermeni işadamlarının etkinliği ön plana çıkmaktadır (Laçiner, 2013: 437). Bugün Venedik'te bulunan San Lazzaro degli Armeni Adası, dünyada Ermeni kültürünün en önemli merkezlerinden biri olarak ifade edilmektedir (*Armenian Diaspora Community in the world*, t.y.). Barındırdığı manastır ile Katolik Ermeni tarihi, edebiyatı ve felsefesi için kayda değer bir önem taşır¹⁰⁸. Güney İtalya kıyılarında bulunan Martina Franca da geçmişi Ermeni deniz tüccarlarına dayanan Ermeniler'in yoğun olarak bulunduğu bir bölgedir (ACAM Italie). Ülkedeki ilk örgütlenmeler Sant Andrea degli Arment Kilisesi'nin inşasıyla başlatılır ve ilerleyen süreçte bir grup İtalyan ile Ermeni, kültürel nitelikli Sant Andrea degli Arment İtalyan-Ermeni Derneği (*Associazione italarmena sant'andrea degli arment - Italarmena*)'ni kurmuştur. Derneğin amacı, Ermeni

¹⁰⁶ Österreichisch-Armenische Kulturgesellschaft, <http://www.oeak.org/> (Erişim: 19 Aralık 2017).

¹⁰⁷ Österreichische Akademie der Wissenschaften, www.oeaw.ac.at (Erişim: 6 Mart 2017).

¹⁰⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Armenian Diaspora Community in the world*, t.y..

tezlerinin savunulmasıdır. Yine Roma Ermeni Topluluğu (*Comunità Armena di Roma*) ve İtalyan-Ermeni Dostluk Derneği (*Associazione di Amicizia Italo-Armena, Zatik*¹⁰⁹) önemli organizasyonlar arasında sayılabilir. *La Voce Armena* İtalya’da faaliyet gösteren Ermeni yayın organıdır. İspanya ve Portekiz’deki mevcudiyet ise bazı Ermeni kaynaklarına göre 1.000 kişiyi geçmemektedir (*Armenian Population in the world*, t.y.). Buna rağmen, Ermenistan Dışişleri Bakanlığı İspanya Konsolosluğu¹¹⁰ verilerine göre bu rakam, sadece İspanya’da 40.000 civarındadır. 14.000’i Valencia’da, 12.000’i Barcelona’da, 2.000’i Alicante’de, 1.500’ü La Rioja’da, 300’ü San Sebastian ve Bilbao’da, 300’ü Sevilla’da, 200’ü Malaga’da ve 8.000’i de Madrid’de olmak üzere ülke genelinde önemli sayıda Ermeni bulunmaktadır. Bu topluluğun ise bağımsızlığın ardından son 10-15 yılda geldiği ifade edilmektedir (ACAM Espagne, *Armenian Diaspora in Spain*). Buna rağmen Endülüs’te önemli sayılabilecek kurumsallaşmış yapılar göze çarpmamaktadır. Nitekim İspanya’daki Ermeni konsolosluğu verilerine göre organizasyonların sayısı az olmamakla birlikte üyelerin sayısının sınırlı olduğu ifade edilmiştir. Bu nedenle bağlı kalarak İbery’da Ermeniler’in etkin olamadıklarını söylemek mümkündür. Yine Konsolosluk bilgilerine göre, İspanya’da herhangi bir Ermeni kilisesi de bulunmamaktadır. Ancak Barcelona’da 2010 yılında AGBU bünyesinde açılan Ermeni Evi ve Malaga’daki Endülüs Ermeni Derneği (*Associacion Armenia en Andalucia*) ülkedeki aktüel Ermeni örgütlerindedir.

Kuzey Avrupa coğrafyası olarak İskandinav ülkeleri (İsveç, Norveç, Danimarka ve Finlandiya), Laçiner (2013: 454)’e göre, insan hakları, demokrasi ve hukukun üstünlüğüne olan güçlü inançları, barındırdıkları Türkiye karşıtı heterojen kitleler (Rum, Ermeni ve aşırı sol gruplar) ve siyasi yaşamın tarihsel ırkçı-dini önyargıları nedeniyle Ermeni tezleri için önemli ülkeler arasındadır. İsveç 5.000¹¹¹, Finlandiya ve Norveç 1.000, Danimarka ise 3.000 kadar Ermeni’yi barındırmaktadır. İsveç’te Ermeniler’in tarihi, kişisel girişimlere dayandırılmakta, bugün ‘kültür şoku’ kavramı ışığında çoğu İran kökenli olan Ermeniler’in – diğer Ortadoğulu göçmenler gibi– entegrasyon konusunda başarısız oldukları ifade edilmektedir (ACAM Suède). Diğer yandan, Baltık coğrafyasına baktığımızda, toplam nüfusu

¹⁰⁹ *Associazione di Amicizia Italo-Armena, ZATIK*, <http://www.zatik.com/> (Erişim: 6 Mart 2017).

¹¹⁰ *Embassy of the Republic of Armenia to Spain*, <http://spain.mfa.am/> (Erişim: 6 Mart 2017).

¹¹¹ Ermeni kaynaklar, bugün İsveç’te 8.000 civarında Ermeni bulunduğuna yer verir (*Diaspora dans le monde*, t.y.).

3 milyon civarında olan Litvanya’da 2.500, 2 milyon nüfuslu Estonya’da 2.000, Letonya’da ise 5.000 Ermeni yaşamaktadır (*Armenian Population in the world*, t.y.).

Doğu Avrupa ülkelerinde ise Ermeni nüfus, Batı Avrupa ülkelerine göre oldukça azdır. Bugün Ermeniler Bulgaristan’da 30.000, Macaristan’da 15.000, Çek Cumhuriyeti’nde (veya *Çekya*¹¹², da) 10.000 ve Romanya’da 7.500 rakamlarına ulaşır (*Armenian Population in the world*). Doğu Avrupa’da en çok Ermeni nüfusu barındıran ülke 92.000¹¹³ ile Polonya, en az nüfus birikimi ise 2.740 ile Güney Kıbrıs’dır.

Bulgaristan’daki Ermeniler’in varlığı 19. yüzyıl sonunda Osmanlı döneminde başlayan göçlere dayanmaktadır. Pilibossian (2001: 1)’a göre, Bulgaristan’daki Ermeniler üç büyük göç dalgası halinde ülkeye girmişlerdir: Bizans döneminde gelenler, 16. ve 17. yüzyılda Doğu ve Batı Ermenistan’daki açlık ve salgın hastalıklar gibi zorunlu nedenlerle gelenler ile son olarak 1894-1896 yıllarında ve ardından 1915 sonrası gelenler –ki bu son gelenlerin sayısı Pilibossian’ın çalışmasında 20.000 olarak verilir. Yine, Pilibossian’a göre, 1922 sonrası Cumhuriyet döneminde gelenler de önemli bir göç dalgasını oluşturmuş, 1926’da Bulgaristan’daki Ermeni nüfus 36.000’i bulmuştur. Kilise etrafında toplanışlar Bulgaristan’da da devam etmiş, kurulan örgütlerin çoğu göçmen soydaşlara yardım etme amacı taşımıştır¹¹⁴. Bu örgütlerden bazıları şunlardır: Kızıl Haç, Ermeni Kadınlar Birliği, Ermenistan’a Yardım Komitesi, AGBU, *Hom*, *Homenetmen*. Aynı dönem dergi, gazete ve basımevleri (*Haier*, *Haïastan*, *Balkanian Mamoul*, *Nor Seround*, *Vahan*, *Erevan*, *Azad Khosk* gibi) kültürel hayatta, çeşitli bankalar (*Asparez* ve *Trakia*) da ekonomik hayatta faaliyet göstermişlerdir. Komünist süreçte (1944-1989) Ermeni örgütlerin bu çoğulcu yapısı yerini ‘*Erévan*’ adlı tek bir yapıya bırakmış, Soğuk Savaş’ın ardından tekrardan canlanma yaşanmıştır (Pilibossian,

¹¹² Çek Cumhuriyeti, 2016 yılında yaptığı resmi değişiklikler ile adını ‘Çekya’ olarak değiştirmiştir. İlgili haber metinleri için bkz. Czech Republic to be known as 'Czechia', **BBC News**, 14 Nisan 2016, <http://www.bbc.com/news/world-europe-36048186> (Erişim: 27 Şubat 2016). Çek Cumhuriyeti’nin ismi resmen değişti, **NTV**, 3 Temmuz 2016, http://www.ntv.com.tr/dunya/cek-cumhuriyetinin-ismi-resmen-degisti.c1UuSf9dHUqpgpWsML_aJA (Erişim: 27 Şubat 2016). Tom Embury-Dennis, Czechia: English speakers told to use new name for Czech Republic, **The Independent**, 22 Eylül 2016, <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/czechia-czech-republic-new-name-english-speakers-a7323596.html> (Erişim: 27 Şubat 2016). Robert Tait, 'Nobody calls it Czechia': Czech Republic's new name fails to catch on, **The Guardian**, 25 Ekim 2016, <https://www.theguardian.com/world/2016/oct/25/nobody-calls-it-czechia-czech-republic-new-fails-catch-on> (Erişim: 27 Şubat 2016).

¹¹³ Bir başka Ermeni kaynağına göre Polonya Ermenileri’nin sayısı 10.000’dir (*Diaspora dans le monde*, t.y.).

¹¹⁴ Bugün Bulgaristan’daki önemli Ermeni Kiliseler için bkz. *Adresses des Conseils de l'église apostolique arménienne de Bulgarie*, ACAM Bulgarie, <http://www.acam-france.org/contacts/diaspora-monde/bulgarie.htm> (Erişim: 6 Mart 2017).

2001: 2.). Pilibossian çalışmasında Bulgaristan’da bugün ülkeye yüksek derecede entegre olmuş, oldukça aktif 13.000 Ermeni’nin bulunduğuna yer verir. Ermeni kaynaklara göre, Bulgaristan Ermenileri’nin sayısı 30.000 civarındadır (*Armenian Population in the world*). Laçiner (2013: 457), Bulgaristan’ın Birinci Dünya Savaşı’na giden süreçte ve savaş sırasında önemli merkezlerden biri olduğuna ve 1920’li yıllarda ekonomik motivasyonlu göç hareketlerinin artışına dikkat çeker. Yine Soğuk Savaş döneminde Batı yönünde artan Ermeni göçleri nedeniyle 10.000’in üzerinde olan Ermeni nüfusun azalmaya başladığına değinir.

Güney Kıbrıs, 3.000’e yaklaşan nüfus birikimiyle en az Ermeni diasporik topluluğunu barındıran Doğu Avrupa ülkesidir. Kurumsallaşma eğilimlerine bakıldığında ise, Larnaca Ermeni Kültür Merkezi (2011), Kıbrıs’ta Ermeni kimliğinin sürdürülmesinde önemli diasporik örgütler arasında sayılmaktadır. Merkez, organize ettiği konferanslar, sempozyumlar, sergiler ve kültürel aktiviteler ile toplumlar arası bir diyalog atmosferi oluşturmaktadırlar. Melkonian Enstitüsü, Kıbrıs Lefkoşa’da Ermeni Yardımlaşma Genel Birliği (AGBU) öncülüğünde 1924’te kurulmuş, 1940’ta Kıbrıs yönetimi tarafından eğitim kurumu olarak resmen tanınmıştır. Ancak kurum 2004’da AGBU genel merkezi tarafından kapatılmıştır. Kıbrıs Ermeni Kulübü (1939) ise ismi anılması gereken diğer bir kurumdur. Kıbrıs’ta basın-yayın faaliyetlerine baktığımızda Melkonian Enstitüsü tarafından aylık olarak çıkarılan *Hayatsk* (1998)’in beş dilde (Ermenice, İngilizce, Rusça, Bulgarca, Yunanca) yayınlandığı görülmektedir. Ermeni Gençlik Merkezi’nce yayınlanan *Artsagang* ve Ermeni Kilisesi’nce yayınlanan bir yaygın da mevcuttur (ACAM Chypre).

Polonya’daki Ermeni varlığı ise 12. yüzyıla dayandırılmakta, zamanla Karadeniz’in kuzeyinden gelen göçlerle ülkedeki nüfus birikiminin arttığı ifade edilmektedir (ACAM Pologne). Ermeniler, Polonya siyasi yaşamında önemli mevkilere gelmişler, 18. yüzyılda Lvov ticari yaşamının temelini oluşturmuşlar, Osmanlı döneminde Polonya ile önemli bağlantılar ve tarihi işbirlikleri sergilemişlerdir. Bu dönemde karakteristik olarak ‘ian’ ile biten isimleri ‘wic’ biçimini almaya başlamıştır (ACAM Pologne). Bu durum, Polonya Ermenileri başta olmak üzere Doğu Avrupa Ermenileri’nin çoğunun asimilasyona maruz kalmış olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Ermeniler, zamanla Bulgaristan, Romanya ve Moldova’da dini nedenlerle yayılma göstermişlerdir.

Romanya'daki Ermeni topluluğu ise, Selian (t.y.: 2)'a göre, Avrupa'daki en eski Ermeni Diasporası'dır. Mouradian (t.y.: 1)'a göreyse Romanya'da Ermeniler'in varlığı 11. yüzyıl dolaylarında başlayan Kafkasya'daki istikrarsızlıklara ve Ermeniler'in ticari yetkinliklerine paralel olarak, tıpkı diğer Doğu Avrupa ülkeleri gibi, Kırım üzerinden önce Polonya, Romanya, Moldova, Bulgaristan ve diğer bölge ülkelerine yaşanan göç dalgaları ile başlamaktadır. Bununla birlikte Mouradian, Karadeniz'in kuzeyinden gelen Ermeni göçmenlerin –güneydeki Türklerin varlığının da doğal bir sınır olması nedeniyle– Kuzey Avrupa yönlü bir ticaret güzergâhı oluşturduğuna, 15. yüzyıl sonunda 20.000'i bulan sayıları ile başta Moldova olmak üzere Doğu Avrupa ülkelerini ekonomik olarak Batı'ya bağladıklarına değinir. Yine 18. yüzyılda örgütlü bir yapı oluşturarak aynı dönem '*Maison Melik*' adlı bir topluluk ve bugün Bükreş'te *Armeneasca* adlı sokağa ismini veren bir yerleşim birimi kurmuşlardır. İlerleyen süreçte, Mouradian'ın çalışmasında yer aldığı şekliyle, Macar egemenliğine giren bölgede (Transilvanya) Kilikya Ermenileri ile kurulan bağlantılar, ticari yetkinlikleri ve Avusturya-Macaristan otoritelerinin topluluğa verdikleri önem Diaspora'nın bazı ayrıcalıklar kazanmasına zemin hazırlamıştır. Akabinde 1700'lü yıllarda *Armenopolis* (bugün *Gherla*) adlı bir şehir bile kurulmuştur. Ortaya koydukları eserlerin bugün Romen mirasının önemli bir parçasını oluşturduğu ifade edilmektedir (Selian, a.g.m.). Zamanla buldukları ülkeye dini kurumlar¹¹⁵ çevresinde entegre olan Ermeniler bölge ülkelerinin siyasi yaşamlarına (bakan, diplomat, iş adamı, milletvekili, general gibi) ve kültürel yaşamlarına (ressam, yazar, filozof, akademisyen, sanatçı gibi) da katılmaya başlamışlardır. Romanya'daki Ermeni topluluk Birinci Dünya Savaşı öncesinde birçok şehir ve kasaba kurmuş, Mouradian (t.y.: 2)'a göre, 1915 sonrası ülkeye gelenler iyi yapılanmış ve entegre olmuş bir koloni bularak ülkeye kolayca adapte olmuş ve diğer azınlık mensuplarına kıyasla Romanya'da ayrıcalıklı bir durum elde etmişlerdir. İkinci Dünya Savaşı'na giden süreçte ülkeye yeni gelen Ermeni sayısı, çoğu başkent Bükreş'e yerleşik 40.000 kişiyi bulmuştur. Bu dönemde Romanya'nın göçmen Ermenileri kabul eden ilk ülkelerden biri olduğu, Bükreş'in ve Köstence'nin önemli yerleşim yerleri olduğu söylenir (Selian, t.y.: 3-4). Ancak savaş sonrası yıllarda diğer ülkelerdeki tüm soydaşları gibi ya anavatanın bağımsızlığını takiben Ermenistan'a ya da Batı'ya doğru bir göç serisi sonucunda nüfuslarında azalma görülmüştür.

¹¹⁵ Geçmişte ve bugün var olan Ermeni kiliseleri için bkz. Serge Selian, *Eglises arméniennes et Diaporama*, ACAM Roumanie, t.y., <http://www.acam-france.org/contacts/diaspora-monde/roumanie.htm> (Erişim: 6 Mart 2017).

Bugün Romanya'daki Ermeniler'in sayısı 10.000 civarındadır (*Diaspora dans le monde*, t.y.) ve sınırlı sayılarına rağmen, Mouradian'a göre, dinamizmini korumakta, yurtdışında da faaliyet gösteren *Nor Guank* ve *Ararat* gazeteleri ile kültürel varlıklarını devam ettirmektedirler. Selian (a.g.m.)'a göre, Transilvanya Ermenileri'nin çoğu 'macarlaşmış ve katolikleşmiş', buna rağmen Ermeni kiliselerinde 'anavatan dışında yabancı topraklara yayılmış bir ulusun ve topluluğun belirgin kültürel izlerinin' hala korunduğu gözlemlenmiştir.

Özetle Ermeni Diasporası'nın Avrupa'daki varlığı analiz edildiğinde, Batı Avrupa (Fransa, Almanya ve Benelüks) ülkelerinde yoğun bir Ermeni nüfus birikimi olduğu ve örgütlü kurumsal mekanizmaları aracılığıyla işlevsel bir diasporik lobi potansiyeli barındırdıkları görülür. Doğu Avrupa ülkeleri ise kıtada diasporik topluluğun kalabalıklaştığı ikinci yoğun coğrafi alan olarak dikkat çeker. Kuzey ve Güney Avrupa ülkelerinin görece daha zayıf demografik yoğunluğa sahip oldukları ve buradaki soydaşların sistematik bir iletişim açısından noksan olduğu izlenimi sezilebilir. Kıtada Ermeniler'in demografik varlığı en erken 4. yüzyıla tarihlendirilir ki topluluk çoğunlukla ticari motivasyonlara dayalı köklü bir geçmişe sahiptir. Örgütlenme aracı olarak ilk aşamada kullanılan dini mekanizmalar (kiliseler) yeni nesil göç dalgaları ile sekülerleşmiş, bugün kültürel ve sosyal organizasyonların başat rolü kitlelerin sosyalizasyon sürecinde öncül rolleri ile dikkat çekmeye başlamıştır. AB üyesi ülkelerde mevcut Ermeni azınlık okullar, vakıflar, dernekler, basın-yayın faaliyetleri ve dini kurumlar aracılığıyla sosyalleşme sürecine dâhil olmakta ve kamusal yaşama katılmaktadırlar. Ulusal çapta kuruluşların yanı sıra diasporik topluluk, Avrupa genelinde de federatif nitelik taşıyan örgütler aracılığıyla da sistematik ve fonksiyonel bir kurumsallaşma eğilimi içindedir. Bir sonraki başlık kıta çapında faaliyet gösteren ulus-ötesi niteliklerinin ağırlık kazandığı örgütlere odaklanacaktır.

3.2.2. Avrupa Çapında Ermeni Lobileri

Ermeni Diasporası ulusal düzlemde olduğu kadar Avrupa çapında da bazı örgütler oluşturarak AB kurumları nezdinde etkin olmaya ve savundukları değerlerle lobi faaliyetleri sürdürerek Birlik politikalarını etkilemeye, yönlendirmeye çalışmıştır. Bölgesel çapta ve birden fazla ülkede örgütlenmeleri ile uluslararası ilişkilerde devlet dışı aktörler olarak siyasi mekanizmaları yönlendirme girişimleri, çalışmanın ilk bölümünde değinilen ulus-ötesi aktörlerin en tipik ve somut örneğini oluşturmalarına neden olmuştur. Diaspora'nın bu başlık

altında yer alan kurumsallaşmış birliktelikleri, ona ulus-ötesicilik bağlamında ulusal sınırları aşan bir siyasi aktör olma işlevi kazandırmaktadır. Ulus-ötesiciliğin temel varsayımları arasında yer alan çok yönlü ve çok aktörlü siyasi düzen, çeşitlenen ve farklılaşan gündemli yapılar olarak Diaspora'nın uluslararası ilişkilerde kendine yer bulmaya çalıştığı görülecektir. Yine kurama bağlı kalarak, sorunların diplomatik yollarla çözümüne ilişkin değişen dış politika anlayışı, Ermeni lobiciliğinin Avrupa'daki işlevini desteklemektedir. Bu noktada, Diaspora'nın tipik bir ulus-ötesi kamu diplomasisi aracı olduğunu söylemek doğru olacaktır.

Ermeni Diasporası'nın Avrupa genelinde faaliyette bulunduğu örgütler şunlardır: Avrupa Ermeni Dernekleri Forumu (*The Forum of Armenian Associations of Europe*, FAAE), Ermeni Davasını Savunma Komitesi (*Comité de la Defense de la Cause Armenian*, CDCA)'nin Avrupa'daki yansıması olan Ermeni Davası Avrupa Komitesi (*Comité Européen de la Cause Arménienne*, CECA), Adalet ve Demokrasi için Avrupa Ermeni Federasyonu (*European Armenian Federation for Justice and Democracy*, EAFJD) ile birçok ülkede eş zamanlı ve koordineli faaliyetlere girişen Ermeni Yardımlaşma Genel Birliği (*Armenian General Benevolent Union*, AGBU).

Avrupa çapında lobicilik faaliyetinde bulunan ve oldukça etkin bir rol oynayan Avrupa Ermeni Dernekleri Forumu (*The Forum of Armenian Associations of Europe*, FAAE) 1998 yılında Cenevre'de Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde örgütlenmiş Ermeni kuruluşları arasında koordinasyonu ve işbirliğini sağlamak, Ermeni kimliğinin yaşatılması ve sürdürülmesi ile paydaş dernekler arasında kurumsallaşmış bir dayanışma platformu oluşturmak amacıyla kurulan bir tür federasyondur. Derneğin temel misyonu, Ermenistan'ın ve Karabağ'ın çıkarlarının uluslararası platformlarda savunulması ve Avrupa Ermeni diasporik topluluğunun değişen ihtiyaçlarının karşılanması ışığında kıta genelinde soydaşları arasında sosyal dayanışmayı kolaylaştırarak tek sesliliği sağlamaktır. Resmi sitesinde yer aldığı şekliyle Forum, Avrupa ülkelerindeki soydaş toplulukları ve örgütleri her bir kuruluşun yerel çıkarlarını da göz ardı etmeden uluslararası ilişkiler, insan hakları, ekonomik işbirliği ve kültürel konuları dikkate alarak çoğulcu bir felsefe ışığında bünyesinde barındırmaktadır. Forum'un Temmuz 1998'de gerçekleştirdiği kuruluş konferansı metninde İngiltere, Belçika, İtalya, Fransa, İsviçre, Macaristan ve Rusya'dan yedi Ermeni örgütün kıtada yaşayan Ermeni nüfusun çıkarlarını korumak amacıyla bir işbirliği konseyi kurma niyetiyle hareket ettiği ifade edilmekte ve kıtadaki diğer tüm Ermeni örgütlerin bu kapsamda işbirliğine katılmaya davet

edildiği görülmektedir (*FAAE Home*). Bugün ise Forum Fransa, Almanya, İngiltere, Rusya, Belçika, Romanya, Kıbrıs, Avusturya gibi 21 ülkeden 30 kuruluşu bünyesinde barındırmaktadır (*FAAE Member Organisations*). Forumun temel amaçları arasında Türkiye'nin AB üyeliğinin Ermeni taleplerinin karşılanmasında araç olarak kullanılması, Türkiye-Ermenistan sınır kapısının açılması ve Ermenistan'a uygulanan ambargonun kaldırılması¹¹⁶ da yer almaktadır (Özocak, 2015: 13). Açıkça görülmektedir ki Diaspora, tipik bir ulus-ötesi aktör olarak devletler arası ilişkilerde siyasetleşmiş bir aktör şeklinde yer almaya ve siyasi gündemlere dokunmaya çalışmaktadır. Kavramsal ve kuramsal başlık altında yer verilen –Arı'nın deyişiyle– devletlerle rekabet içinde olan ulus-ötesi örgütlere tipik bir örnek teşkil etmektedir. Forum, bünyesindeki Avrupa Ermeni İşadamları Forumu ve organize ettiği çeşitli toplantılar ile kıta genelinde Ermeni iş adamlarının ve ticari yaşamının ihtiyaçlarına da hitap etmektedir. Böylece Avrupa'da Ermeni iş dünyasının ihtiyaçları ve küresel işbirliği ağlarını ortak çıkarlar doğrultusunda bir araya getirmekte, istişare ortamı oluşturmaktadır. Ayrıca sadece Avrupa içinde değil, Rusya ve Birleşik Devletler'deki Ermeni iş dünyası mensuplarıyla da Avrupalı soydaşları arasında koordinasyonu sağlamaya yönelik organizasyonlar gerçekleştirmektedir. Yine böylece kuramsal başlık altında yer verilen Tayyar Arı'nın 'ulusal çıkarların uluslararasılaştırılması' anlayışının, Ermeni diasporik örgütlerde kendine yer bulduğu teyit edilebilir. Resmi sitesinde yer aldığı şekliyle Forum, Avrupa'nın çeşitli yerlerinde (Budapeşte, Bonn, Paris, Bratislava, Venedik, Cenevre, Viyana gibi) işadamlarına, medyaya, hukukçulara yönelik çeşitli forumlar düzenlemekte, 24 Nisan konulu konferanslar organize etmektedir (*FAAE Ten Year Activity Report*). Bütün bu faaliyetleri ve organizasyon yapısı dikkate alındığında Diaspora'nın tipik bir ulus-aşırı aktör olduğu görülmektedir.

¹¹⁶ Türkiye-Ermenistan sınırında bulunan Alican karayolu sınır kapısı ile Akyaka demiryolu sınır kapısı –ve 1995'te uluslararası uçuşlara açılana kadar hava koridoru–, Ermenistan'ın 1993'te Azerbaycan toprağı olan Karabağ'ı işgal etmesinin ardından Türkiye tarafından tek taraflı olarak kapatılmıştır. Bunun yanı sıra Ermeni ulusal otoritesinin 'soykırım' iddiaları, Doğu Anadolu'ya dair toprak talepleri ile bu taleplere bağımsızlık bildirgesi ve anayasal metinlerde yer vermesi diplomatik ve ticari ilişkilerin kesilmesindeki başlıca nedenler arasında sayılmaktadır. Doğu-batı ekseninde Türkiye ve Azerbaycan tarafından uygulanan kapalı sınır politikaları –diğer bir deyişle ekonomik ambargo– Ermenistan ekonomisine ciddi zararlar vermektedir. Kapalı sınırın Ermenistan ekonomisinde yarattığı etkilere dair okumalar için bkz. Bayram Güngör, "Türkiye-Ermenistan Sınırının Açılması Neden Gündemde?: Jeo-Ekonomik Bakış", *International Journal of Economic and Administrative Studies*, Vol.1, Num.1, Summer 2008, s. 11-34. Ersan Bocutoğlu ve Emre Bulut, "Türkiye-Ermenistan Sınırının Açılmasının Olası Ekonomik Etkilerinin Ulaştırma Maliyetleri Açısından Değerlendirilmesi", Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 25, Mayıs 2012, s.231-240.

Birçok ülkede eş zamanlı ve koordineli faaliyetlere girişen Ermeni Yardımlaşma Genel Derneği (*Armenian General Benevolent Union, AGBU*) Avrupa çapında faaliyet gösteren bir diğer Ermeni örgütüdür. AGBU, 1906'da Kahire'de kurulan kâr amacı gütmeyen bugün dünya çapında 500.000 civarında soydaşına hitap eden en etkin ve büyük sivil toplum örgütü olarak lanse edilir (*AGBU Our Mission*). Resmi sitesindeki tanıtım metni ışığında AGBU'nun Diaspora ve anavatan Ermenileri tarafından desteklendiği ve iki topluluk arasında önemli bir köprü işlevi gördüğü ifade edilir. Bu söylem, Sheffer'ın devlet bağlantılı diaspora anlayışını destekleyen en açık ifade olarak kabul edilebilir. New York merkezli dernek, dünya çapında Ermeniler arasında bir iletişim ve dayanışma platformu oluşturma ve Ermeni kimliğinin muhâfaza etme dâhil bir seri amaç gütmektedir. Eğitim programları öncelikli olmak üzere kültürel ve insani 69 farklı alan ve başlıkta, dünya çapında 47 merkez ve ofis, 27 Genç Mesleki Gruplar (*Young Professional Groups*), Ermenistan Amerikan Üniversitesi gibi çeşitli kurumlarla koordinasyon halinde okul, yaz kampı, kültürel ve sportif aktiviteler, staj, performans sanatları ve altı dilde 14 yayını desteklemektedir (*AGBU Our History*)¹¹⁷. Birlik misyonları arasında üyelerinin ve bağışçılarının desteği ile Ermeni gelenek ve değerlerinin zamanın ve dünya toplumunun gereklerine uygun şekilde sürdürülmesini sağlamak da yer almaktadır. 1906'dan beri temel hedefinin ise dünyadaki tüm Ermeniler'in refahını sağlayacak kurumsallaşmış bir dernek olmak olduğu ifade edilmektedir (*AGBU Our Mission*). Birinci Dünya Savaşı süresince ve sonrasındaki birçok kitlesel Ermeni göçünde soydaşlarına önemli finansal katkılar sunmuştur (*EV Consulting*, 2009: 3). Dernek, 46 milyon dolar civarında yıllık bütçeyle bugün 31 ülke ve 74 şehirde faaliyet göstermekte, soydaşları için oldukça geniş bir sosyal ağ yaratmaktadır. Bütün bu faaliyetler, AGBU'nun kurumsal ve idari açıdan oldukça iyi yapılandığını göstermektedir. Dernek, *AGBU Europe*¹¹⁸ ve *AGBU Armenia*¹¹⁹ olmak üzere aynı künye altında bölgesel olarak da örgütlenmiştir. *AGBU Europe*, 2009 yılında örgütün Avrupa genelinde faaliyetlerini koordine etmek, Avrupa'da Ermeni kimliğini ve çıkarlarını korumak ile kıta geneline yayılmış Ermeni kuruluşlarını tek çatı altında toplamak amacını güder. Ayrıca Avrupa Birliği kurumları nezdinde Ermeni Davası konusunda farkındalık oluşturmak da örgütün misyonları arasında sayılmaktadır (*AGBU in Europe*). *AGBU Europe* yönetim ve genel kurulu, Avrupa'nın dört bir yanında yaşayan

¹¹⁷ Derneğin 2015 yılı raporunda yer verilen dünya çapında gerçekleştirdiği organizasyonlar ve işbirliği projeleri için bkz. AGBU 2014-2015 Biennial Report, 89th General Assembly, 29 Ekim 2016, New York.

¹¹⁸ *AGBU Europe* resmi sitesi, <http://agbueurope.org> (Erişim: 5 Mart 2017).

¹¹⁹ *AGBU Armenia* resmi sitesi, <http://agbu.am/en> (Erişim: 5 Mart 2017).

Diaspora Ermenileri'nden oluşmaktadır¹²⁰. Örgütün stratejik partnerleri arasında 2007 yılında İstanbul'da kurulan Hrant Dink Vakfı da bulunmaktadır (*AGBU Strategic Partners*). Dernek iki yılda bir faaliyetlerine yönelik raporlar yayınlarak şeffaf bir yönetim süreci sergilemektedir¹²¹.

Adalet ve Demokrasi için Avrupa Ermeni Federasyonu (*European Armenian Federation for Justice and Democracy, EAFJD*), 2000 yılında Brüksel'de kurulan sivil toplum kuruluşudur. Federasyon, kendini Avrupa Konseyi (*Council of Europe*) ve Avrupa Birliği kurumları karşısında Ermeni kökenli Avrupa vatandaşlarının Birlik kurumları nezdindeki muhatabı olarak tanımlar (*EAFJD About*). Resmi açıklamalarına göre Federasyon, Avrupa Komisyonu'na ortak dış ve güvenlik politikası, genişleme, insan hakları gibi bazı konulardaki politik misyonuna ilişkin öneriler de sunar. Nitekim resmi sitesindeki açıklamada Federasyon'un eylemlerinin özellikle Güney Kafkasya ve Türkiye ile ilişkiler başta olmak üzere Birlik'in bazı politikaları üzerinde etkin olduğu ifade edilmiştir. Tam da bu noktada çalışmanın kuramsal çerçevesi hatırlanırsa, örgütün kendini tanımlama şekliyle ulus-ötesicilik yaklaşımının temel varsayımlarını doğrular nitelikte bir profil çizdiği, tipik bir ulus-ötesi aktörün karakteristik özelliklerini barındırdığı ve lobicilik faaliyetleri ile Türkiye-AB ilişkilerine dâhil olmaya çalıştığı görülecektir. Ayrıca örgüt kendine Birlik önünde Dağlık Karabağ, Gürcistan'da Ermeni nüfusun yoğun olarak bulunduğu Samtshe-Cavaheti bölgesi ile Türkiye'deki Ermeni nüfusun haklarını savunmak ve bu kitleye karşı düşmanca tutumları –bu tutumdan kasıt 'soykırımın' inkârı, Ermenistan'a uygulanan ambargo ve savaş tehdididir– itham etmek gibi de bir misyon serisi atfetmiştir. Bu misyonlar arasında Ermenistan'ın demokratikleşme sürecinde anavatandaki soydaşlarına yardım etmek de sıralanır.

Avrupa çapında faaliyette bulunan bir diğer kuruluş da Ermeni Davasını Savunma Komitesi (*Comité de Défense de la Cause Arménienne, CDCA*)¹²², dir. Komite, sosyalist karakterli Taşnaksutyun Partisi (Ermeni Devrimci Federasyonu)'nin inisiyatifi olarak 1965'ten beri faaliyettedir. Fransa, Belçika, İngiltere, Yunanistan, Rusya, Lübnan, Kanada, Amerika Birleşik Devletleri, Avustralya ve Arjantin örgütün aktif olduğu ülkeler arasındadır. Temel amacı, 1915 Olayları'nın uluslararası camia tarafından 'soykırım' olarak kabulünü

¹²⁰ Bkz. AGBU *Europe, Leadership*, <http://agbueurope.org/about/leadership/> (Erişim: 5 Mart 2017).

¹²¹ Yıllık raporlara ulaşmak için bkz. AGBU *Biennial Reports*, <http://agbu.org/about/biennial-report/> (Erişim: 5 Mart 2017).

¹²² Komite'nin resmi sitesi için bkz. <http://www.cdca.asso.fr/> (Erişim: 15 Mart 2017).

sağlamak, tazminat hakkını savunmak ve inkârcılığa (*négationnisme*) karşı savaşmak olan Komite, birçok ulusal parlamentoda (Bulgaristan, Yunanistan, Kıbrıs, Lübnan gibi) etkin sonuçlar almıştır (*ACAM CDCA*). *ACAM* tarafından ortaya konan kurum tarihçesinde Komite'nin iki noktada öncül rol oynadığı ifade edilmektedir. Bunlar –bir sonraki başlıkta değinilecek olan– 1985'te Birleşmiş Milletler Azınlıkların Korunması ve Ayrımcılığın Önlenmesi alt komisyonunda kabul edilen rapor ile 1987'de Avrupa Parlamentosu tarafından kabul edilen karardır. Bununla birlikte özellikle Fransa'da 'soykırımın' ve inkârına yönelik cezai yaptırımların yasalaşması sürecinde oldukça etkin lobi faaliyetleri yürütmüştür. Yine Karabağ sorunu, Ermenistan'ın uluslararası işbirliği sürecine dâhil edilmesi ve sosyo-politik sisteminin demokratikleştirilmesi ile ekonomik yardımlardan faydalanması yolunda önemli eylemsel faaliyetler yürütmektedir. Bu kapsamda Ermenistan-Diaspora ilişkilerinin geliştirilmesine önemli katkılar sunmaktadır. Komite, Fransa Ermenileri'nin ulusal temsilcisi sıfatıyla 1999'da gerçekleştirilen Ermenistan-Diaspora konferansında diasporik topluluk ile anavatan soydaşları arasında dayanışma ağlarının oluşturulmasına önemli katkılar sunmuştur (*ACAM CDCA*). Yine Ermenistan'ın bağımsızlığı süresince siyasi ve ekonomik dönüşümünde başat rol oynamıştır. Ermeni Davası Avrupa Komitesi (*Comité Européen de la Cause Arménienne, CECA*) ise Ermeni Davasını Savunma Komitesi'nin Avrupa'daki şubesidir. Komite 2002'de Brüksel'de açtığı ofis ile AB kurumları üzerinde ulusal çıkarlar doğrultusunda faaliyet göstermeye çalışmaktadır. Ofis, kıta çapında soydaşlarının taleplerinin üst mekanizmalara iletilmesinde aracı işlevi görmektedir (*ANC of Europe Opens Headquarters in Brussels, 2002*).

Özdal (2014: 3)'a göre Diaspora'nın Ermeni Davasını Savunma Komitesi (*CDCA*) ve Avrupa Ermeni Dernekleri Forumu (*FAAE*) aracılığıyla Brüksel'de mevcudiyeti, ulusal tezleri bağlamında 1915 Olayları ile Türkiye'yi ilgilendiren konularda etkili olduklarının / olabileceklerinin göstergesidir. Manaseryan (2004: 20-21), *FAAE*'nin bazı etkiler yaratmış olmasına rağmen Ermenistan'ın çıkarları (Birlik yardımlarının ve fonlarının aktarılması, yatırımların yönlendirilmesi, Karabağ sorununun Ermenistan lehinde desteklenmesi ve 'soykırımın' tanınması) konusunda lobicilik faaliyetlerini azalttığını ve isteksiz davrandığını dile getirmiştir.

Dünyanın geri kalanına baktığımızda ise, Diaspora faaliyetlerinin en yoğun ve en etkin olduğu ülkenin Amerika Birleşik Devletleri olduğu görülmektedir. Ülkedeki varlıkları 1.5

milyona kadar rakamlandırılan Diaspora'ya özgü dernekler ise şunlardır: Amerikan Ermeni Cumhuriyetçiler Konseyi, Amerikan Cumhuriyetçi Ermeniler Ulusal Kuruluşu, Amerikan Ermeni Sosyal Kulübü, Amerikan Ermeni Asamblesi, Ermeni Forumu, Ermeni Ulusal Komitesi... İlgili örgütler sadece buldukları kıtada değil, kurdukları iletişim ağları ve dayanışma platformları ile dünyanın dört bir yanına yayılmış soydaşlarına da hitap etmektedirler¹²³. Yine Rusya'da, Latin Amerika'da ve Avustralya'da ciddi bir diasporik topluluğun bulunduğu görülmekte, Arjantin ve Avustralya Ermeni Ulusal Komiteleri ile Rusya Ermenileri Birliği buldukları ülkelerde lobi faaliyetlerine girişmektedir.

Sonuç olarak, bugün dünyada 10 milyona yakın Ermeni yaşamakta, bunların yarısından fazlası anavatan dışında diasporada yaşamını sürdürmektedir. Yaşadıkları ülkelerde yerel nüfusla karşılaştırıldığında niceliksel olarak az olsa bile, topluluğun ortaya koyduğu lobi faaliyetleri ulusal otoriteleri ve siyasal karar alma mekanizmalarını oldukça etkin ve aktif kullanmakta, siyasal yaşamı kendi talepleri doğrultusunda etkileyebilmektedir. Siyasi iletişim ağları ve sosyal diyalogları sayesinde bugün birçok ülkede ulusal taleplerini kabul ettirebilmişlerdir. Özocak (2015: 14), bu duruma Belçika'da yaşayan 140.000 Türk'e karşılık sayıları 10.000'i bulmayan Ermeniler'in ülkenin yasama gündemlerinde 1915 Olayları'nı 'soykırım' olarak niteleyen ifadelerin yer almasını sağlamalarını örnek verir. Bu ve bunun gibi örneklerden hareketle, Diaspora Ermenileri'nin buldukları ülkelerde temel kimliksel söylemleri olan 1915 Olayları'nı kendi tezleri çevresinde şekillendirdiği görülmektedir. Çevik-Ersaydı (2011: 98)'ya göre Ermeniler, başka hiçbir etnik grupta veya millette görülmemiş bir bağlılığa sahiptirler ki bu nedenle Ermeni Diasporası, oldukça güçlü bir diasporadır. Nitekim bir sonraki bölümde Diaspora'nın hem ulusal yasama meclislerinde hem de Avrupa Parlamentosu başta olmak üzere Birlik kurumlarında Ermeni sorununa yönelik ciddi çıktılar üretebilecek yetkinliğe ve siyasi olgunluğa ulaştığına, ulusal ve uluslararası düzlemlerde politikleşmiş bir sivil toplum kuruluşu, lobi aktörü olarak varlık gösterdiğine değinilecektir.

¹²³ Ayrıntılı okuma için bkz. Şenol Kantarcı, Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.

4. ERMENİ LOBİCİLİĞİNİN AVRUPA BİRLİĞİ-TÜRKİYE İLİŞKİLERİNE ETKİSİ

Bugün anavatanlarındaki sayıdan epey fazla olan Diaspora Ermenileri buldukları ülkelerde ciddi bir baskı grubu olarak karşımıza çıkmakta, ortaya koydukları söylem ve eylemler ile ulusal hükümetlerin dış politikalarını etkilemeye çalışmakta, ulusal tezleri çerçevesinde Ermeni sorununa duyarlı bir dünya kamuoyu oluşturma siyaseti izlemektedir. Hedefledikleri amaca uygun olarak mesken ülkelerinde sosyal olarak güçlü bir örgütlenme profili çizen Diaspora, siyasi bir taban bulma eğilimi taşıırken, çalışmanın bu son başlığında da görüleceği üzere, görece bu konuda başarılı da olmakta ve kitlesel bir destek bulmaktadır. Sosyo-kültürel, ekonomik ve siyasi kulvarlarda aktif sonuç alma amacıyla gerçekleştirilen faaliyetler oluşturdukları dernekler, vakıflar, okullar ve basın-yayın araçları, ulusal ve yerel yaşama katılan etkin soydaşları ve kanaat önderleri ile lobicilik kavramının ve sürecinin tipik –belki de Yahudi Diasporası ile beraber en etkin– örneklerinden birini oluşturmaktadırlar.

Ermeni Diasporası, Türkiye'nin uluslararası siyasette imajını zedeleyen bir ulus-ötesi politik aktör olarak dikkat çekmektedir (TASAM, 2006: 4). Türk dış politikasını uluslararası ilişkilerde olumsuzlayan unsurlardan biri olarak gözlemlenmektedir. Diaspora'nın ortaya çıkış sürecine ve karakteristik özelliklerine bir önceki bölümde değinilmiş, 1915 Olayları'nın diasporalaşma sürecindeki başat rolü değerlendirilmişti. Diaspora'nın Ermeni sorununu 'uluslararasılaştırma' süreci ve lobicilik faaliyetleri de diasporalaşma sürecindeki ivmeye paralellik arz eder. Cengiz (2015: 7)'e ve daha önce çalışmada yer verilen sürece bağlı kalarak, Ermeniler'in Avrupa'da Osmanlı yönetimiyle başlayan ve bugün Türkiye Cumhuriyeti karşıtlığı ile devam eden lobicilik faaliyetlerine 18. yüzyıldan itibaren başladığı ifade edilebilir. Ermeni lobiciliğinin kökenleri çoğunlukla 19. yüzyılın başlarına tarihlendirilir (Laçiner ve Turgut, 2014: 4; Koçaş, 1967: 138 ve 259; Dadrian, 1995: 34-35). Diaspora'nın gelişim sürecinin ilk etabındaki bireysel hareketlilikler, zamanla kitlesel bir propaganda sürecine dönüşmüş, ulusal propaganda ağı uluslararası bir nitelik kazanmaya başlamıştır. 1878 Berlin Kongresi ile uluslararası bir sorun olarak nitelenmeye başlanan Ermeni meselesi, bu dönemden itibaren Diaspora Ermenileri'nin siyasallaşma süreci olarak adlandırılabilir. Kongre sürecinde Ermeniler yurt içinde ve dışında çeşitli örgütlenmelere gitmişler, dönemin etkin devletleri ile iletişime geçmeye çalışmışlardır. Buna rağmen Berlin Antlaşması'na giden

süreçte önemli sonuçlar alamayan Ermeni girişimlerin tekrar siyasi sahneye çıkışları Lozan Antlaşması sürecine denk gelir. Lozan'daki konferans süreci kurumsallaşmış ve kolektifleştirilmiş ilk Ermeni lobi hareketleri olarak gözlemlenir. Bu dönemde dağınık halde bulunan Diaspora mensuplarının barış anlaşmaları sürecinde 'Ermeni Milli Heyeti' adıyla lobicilik faaliyetlerine başladığına değinilir (TASAM, 2006: 1; Koçaş, 1967: 222 ve 255-256; Palabıyık, 2015: 65-66; Çiçek, 2012: 220). İlgili heyet, dönemin Avrupa ülkeleri (İngiltere, Fransa, İtalya, Yunanistan) nezdinde birtakım girişimlerde bulunarak Lozan sürecine dâhil olmaya çalışmışlardır.

1923-1973 yılları arasında Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin dostça geliştiği ve bu durumun da Diaspora'nın faaliyetlerine yansıdığı iddia edilir (Kodaman, 2014: 2). Nitekim bu dönemde Türkiye'ye ve Türkler'e yönelik aktif bir Diaspora faaliyeti gözlenmez. Dönemin siyasi ve sosyo-kültürel koşullarının bu durum üzerinde etkili olduğu iddia edilebilir. Buna rağmen yine de aynı dönem Diaspora'nın ve kimlik değerlerinin radikalleşme gösterdiği, tutum ve söylemlerinin kemikleştiği 1960'lı yılların ikinci yarısından itibaren net olarak görülecektir. Özellikle 1970'li yıllardan itibaren bu faaliyetler daha da radikalleşerek şiddet içerikli eylemlere dönüşmüştür.

Lozan'ın ardından Ermeni sorunu, uluslararası bir konu olarak Ermeniler tarafından 'soykırımın 50. yıldönümü' olarak kabul edilen 1965'te yeniden gündeme getirilmiş ve bu süreçten günümüze dek gündemdeki yerini korumuştur. Bu dönemde Diaspora Ermenileri ile işbirliğini yoğunlaştıran anavatan ulusal otoritesi, 24 Nisan'ı 'Ermeni Soykırım Günü' olarak kabul etmiştir. Aynı yıl dünyanın dört bir yanında bulunan Ermeni azınlıklar çeşitli faaliyetlere girişmeye başlamışlardır (*Club de Millénaire*, 2013: 3). 1965 yılı 'soykırım' iddialarının uluslararası camiaca kabulü yolunda '*annus mirabilis* (mucizevî yıl)' olarak nitelenmektedir (Palabıyık, 2015: 87; Tölölyan, 2001: 19). Palabıyık (2015: 84-86)'a göre, 1960'lardan itibaren diasporik faaliyetlerdeki hareketlilik mesken ülkelerde mensuplarının entegrasyonunun derinleşmesine ve uluslararası ilişkilerdeki konjonktürel duruma (Kıbrıs sorunu ile Sovyetler etkisi) bağlanabilir. Yine bu noktada aynı dönemin, uluslararası sistemdeki yapısal dönüşüm ve değişimlere, ulus-ötesi bir alanın ortaya çıkışına da denk geldiğine değinmek yerinde olacaktır. 1970'li yıllardan itibaren Diaspora faaliyetleri şiddet içerikli eylemler olarak ortaya çıkmaya başlamış, terörü kamusal bir farkındalık oluşturma aracı olarak etkin şekilde kullanmışlardır. 1975'te kurulan ve 1980'li yıllardan itibaren önemli

eylemlerde bulunan ASALA (*Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia* – Gizli Ermeni Kurtuluş Ordusu), uluslararası siyasette soruna görünürlük kazandırmaya başlamıştır. Silahlı mücadele olarak ortaya çıkan ASALA, başta Paris’te Türk diplomatik personeline gerçekleştirdikleri silahlı eylemler ile sorunu Avrupa gündemine tekrar taşımıştır (Selvi, 2006: 15). ASALA terörü özellikle 1980’li yıllarda Türk dış siyasi yaşamında ve Fransa başta olmak üzere birçok Avrupa ülkesinde ciddi yankılar uyandırmıştır. Örgütün faaliyetleri, 1973-1984 yılları arasında 42 Türk diplomatın ölümüne neden olmuştur (TASAM, a.g.m.). 1973 ve 1985 yılları arasında Ermeni terörü nedeniyle Avrupa’da hayatını kaybedenlerin buldukları ülkeler ve rakamlar incelendiğinde Yugoslavya, Bulgaristan, İsviçre ve Belçika’da birer kişi; Vatikan, Almanya, Yunanistan, Portekiz ve İtalya’da ikişer kişi; Avusturya ve İspanya’da üçer kişi; Fransa’da ise on altı kişi olmak üzere toplamda 36 kişinin yaşamını yitirdiği görülür. Avrupalı ülkelerin eylemlere yönelik etkisiz tutumu ve cezalandırmaya yönelik pasif politikalarının terör eylemlerinin artışında etkili olduğu, ancak bu eylemlerin kendi vatandaşlarını vurmaya başlayınca Avrupa otoriteleri tarafından Ermeni terörüne yönelik uygulanan engelleyici politikaların şiddetin durmasıyla sonuçlandığına bazı çalışmalarda yer verilmiştir (Laçiner ve Turgut, 2014: 8-9; Palabıyık, 2015: 90).

Yeni yüzyıla doğru Ermeni Diasporası faaliyetleri ve ASALA terörü yerini diyalog, algı yönetimi, lobcilik ve kamu diplomasisi gibi modern kavramlar ekseninde görece daha insancıl ve barışçıl yollarla propagandaya bırakmıştır. 1980’li yıllardan itibaren şiddet içerikli propaganda faaliyetleri ve girişimleri, diplomasi eksenli bir seyir izlemeye başlamıştır. Bu durum, ulus-ötesiciliğin savunduğu küresel sistemde çatışmadan uzak diplomasi eksenli politikaları destekler niteliktedir. Diaspora faaliyetleri Ermeni sivil siyasetinin ve kamu diplomasisinin bir aracı olmaya başlamış, ulusal tezler tabana yayılmaya çalışılmış, yasamaya ve yargıya yönelik girişimler hızlandırılarak ‘soykırım anıtlarının (*khatchkar*)’ inşası gibi sosyal girişimler ortaya çıkmaya başlamıştır. Nitekim ‘sözde soykırımı’ tanıyan ilk Avrupa ülkeleri bu döneme rastlar. 1990’lı yılların başında Ermenistan’ın bağımsızlığını kazanması ve 1993’te Dağlık Karabağ’ın Ermenistan tarafından ilhakının Diaspora Ermenileri’ne güç ve prestij kazandırdığı iddia edilmiştir (TASAM, 2006: 2). Soğuk Savaş’ın ardından lobcilik faaliyetlerinin yeni bir dinamizm kazandığı görülür. Bununla beraber 2005’te ‘sözde soykırımın’ 90. yılında siyasi faaliyetlerin artışı göze çarpar. Aynı yıl başlayan Türkiye-Avrupa Birliği üyelik müzakereleri sürecinde diasporik topluluk, Ermeni sorununu gündemde

tutmaya çalışmış, Fransa ve Almanya gibi görece daha yoğun buldukları ülkelerde gerginlikler yaşanmaya başlanmıştır (TASAM, a.g.m.).

Laçiner ve Turgut (2014: 24)'a göre, Ermeni lobilerin stratejileri tarihsel olarak kategorize edilirse 1965 öncesi göçmen faaliyetleri dönemi, 1965 ve sonrası uyanış dönemi, 1970'li yıllar terör ve protestolar dönemi, 1980'ler ve 1990'lar meclis tasarıları ve kararları dönemi, 2000'li yıllar ise yine meclisler ve mahkemeler dönemidir. İlk etapta siyasi saiklerden uzak göçmen platformları olarak ortaya çıkan Ermeni örgütler, kimliksel aidiyetleri ve ulusal dayanışma motivasyonları olarak 'soykırım' tezine daha sıkı sarılmaya başladıktan sonra –özellikle 1965'ten sonra– ilk etapta şiddet içerikli propaganda ve terör eylemlerine girişmiştir. 1980'li yıllardan itibaren strateji değiştirerek yerel ve ulusal parlamentolar aracılığıyla 'soykırım' iddialarını uluslararası düzlemde gündeme getirmeye çalışmışlardır. Bu faaliyetlerin özellikle 2000'li yıllarda ivme kazandığı ve 'sözde soykırımın' yüzüncü yılı olarak kabul edilen 2015'e giden süreçte birçok ülkede yasa tasarısı ve tekliflerinin gündeme getirildiği görülmektedir.

20. yüzyıldan itibaren aktif bir siyaset izleyen Ermeni Diasporası, bugün “Ermenistan dış politikasını yürüten bir kuruluşa dönüşmüştür” (TASAM, 2006: 1) ve uluslararası ilişkilerde adeta Ermenistan'ın diplomatik personeli gibi çalışmaktadır. Çalışmanın kavramsal ve kuramsal bölümünde yer verildiği şekliyle 'diaspora' sınıflandırmalarını da hatırlatarak Sheffer'in devlete bağlı diaspora (*state-linked*) sınıflandırmasına yine tipik bir örnek oluşturduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu noktada ulus-ötesi aktörler ile diasporaların devletler ile olan ilişkilerini ve lobicilik bağlantısını hatırlamak yerinde olacaktır. Bütün bu süreçte birçok diasporik örgüt, vakıf, dernek, kilise ve oluşumun ulusal otorite ile köprü işlevi gördüğü, 'soykırımın' tanınmasına dair propaganda çalışmalarında etkin bir rol oynadığı gözlemlenir. 1915 Olayları'nın Türkiye tarafından 'soykırım' olarak kabul edilmesi ve getirdiği ekonomik, siyasi ve sosyal sorumlulukların (toprak, tazminat ve özür gibi) karşılanmasının esas amaç olduğu bu süreçte, Diaspora'nın faaliyette bulunduğu süre zarfında sorunu üçüncü ülkeler ve uluslararası platformlarda dillendirerek konuyu 'sivilleştirilmeye' – bir başka deyişle kamuoylarının gündemine taşımaya– ve Türkiye üzerinde politik bir baskı oluşturmaya çalıştığı açıktır. Böylece 4T (tanı, tanıt, tazminat, toprak) stratejisi şiddetsiz bir çözüm yolunda etkin şekilde işletilen ulusal bir yol haritası işlevi kazanmaktadır. Bu

faaliyetler Türkiye'nin ikili ilişkilerinin yanı sıra Avrupa Birliği ve Birleşmiş Milletler gibi ulus-üstü kuruluşlarda da ciddi polemiklere neden olmuştur.

Diasporik propagandaların temel hedefi siyasi mekanizmalar, politikacılar, kanaat önderleri, siyasi parti mensupları, politik veya bürokratik kurum ve kişiler, yerel ve ulusal yöneticiler, sosyo-ekonomik sendikalar ve kamuoyu zihnini şekillendiren Louis Althusser'in devletin ideolojik aygıtları analizi bağlamında siyasi mekanizmayı etkileyebilecek nitelikte toplumun çoğunluğudur. Nitekim Fransa'daki Ermeni toplumu üzerinden ilerlediği çalışmada Akgönül (2002: 9), Ermeni lobi faaliyetlerinin hedef kitlelerini şöyle sıralar: kimliğin korunması ve asimilasyonu önlemek adına soydaş Ermeniler, ulusal tezlerin uluslararasılaştırılması bağlamında bulunulan ülke vatandaşları ve Türk dış politikasını olumsuzlayacak, Ermeni dış politikasını destekleyecek ulusal siyasi mekanizmalar. Bu bağlamda Akgönül (2002: 6)'e göre Diaspora Ermeni faaliyetlerinin amacı, bireylerden ziyade toplumun geneline yayılmış bir etki alanı oluşturmak, bu yolla sorunu siyasi mekanizmalara taşımaktır. Araçsallaştırılmış bireyler ve kitlesel destek Akgönül'e göre propaganda sürecinin ilk basamağı ve çekirdeğini oluşturur. İkna mekanizmasına dayalı kitlesel kazanım, politik bir argümana dönüştürülür, siyasi mekanizmalar üzerinde bir kamuoyu baskısı oluşturulur. Ulusal tezlerini ('soykırımın' varlığı) gerçek bir tarihi olay gibi kabul ettirmek istemektedirler (Akgönül, a.g.m.; Cengiz, 2015: 7). İdari birimlerin kamusal talebi gündeme alarak –siyasetin doğası gereği– konuyu politikleştirilmesi birtakım çıktıları ve polemikleri de beraberinde getirir. Sadece iç siyaseti değil, dış politikayı da etkileyecek bir sosyo-siyasal fenomen gün yüzüne çıkar. Böylece, çalışma sahamıza yansıyan ve Diaspora'nın temel hedefi de olan Türkiye üzerinde siyasi ve psikolojik bir uluslararası baskı oluşturulmakta, 'soykırım' tezinin Türkiye'ce kabulünün sağlanması kolaylaştırılmakta ve 4T stratejisi nihai hedefine ulaşmaktadır. Bu propaganda süreci ve mekanizması, siyaset bilimi literatüründe David Easton'ın 'Kara Kutu (*Black Box*)¹²⁴' modelini akla getirebilir.

¹²⁴ David Easton tarafından ortaya konan Kara Kutu (*Black Box* veya *Boîte Noire*) modeli devlet erklerinin ve siyasi yaşamının işlerliğini açıklamaya, bu işlerlik kapsamında toplumsal taleplerin siyasi mekanizmalarca nasıl politikleştirilerek tüm bir devlet sahasına kapsayan yasal bir çıktıya dönüşümünü ve toplumsal yapıya açık bir siyasi otoritenin sınırlarını çizmeye çalışan siyaset bilimi çalışmasıdır. Easton, 'Kara Kutu' olarak tanımladığı devletin yasal yönetim sürecinde öncelikle toplumdan gelen girdilere (*inputs*) odaklanır. Bu taleplerin siyasi mekanizmaya partiler gibi siyasi veya STK'lar gibi sivil örgütlerce taşındığını ve yasallaşma süreci içine girdiğini, daha sonra da çıktılar (*outputs*) ürettiğini ifade etmiştir. Kanunlar veya benzeri yasal metinler, söylemler olarak somutlaştırılabilir bu çıktılar ilerleyen süreçte toplumun ihtiyaçları ve talepleri doğrultusunda yeni girdiler oluşturabilmekte, günün ihtiyaçlarına ve taleplerine bağlı olarak uyarlanabilmekte ve

Lütem (2009: 88)'e göre, Ermeni sorununun Avrupa'da yasama gündemlerine gelmesinde Ermeni azınlığın ve lobi faaliyetlerinin yoğun olmasının yanı sıra Türk karşıtı ulusal tutumlar, Türkiye'nin AB'ye üyeliğinde karşıt argüman geliştirmek isteyen çevreler ve geçmişlerinde soykırım ile insanlığa karşı suçlardan dolayı mahkum olup olayları sıradanlaştırmak isteyenlerin (Almanya örneğinde olduğu gibi) çabaları gibi siyasi ve sosyo-kültürel bir seri nedenler temel güzergâhları oluşturmaktadır. Lütem 'Bugün Ermeni Sorunu (*The Armenian Question Today*)' adlı makalesinde Fransa ve İtalya'daki söylemleri yoğun diasporik azınlığın varlığına, Yunanistan ve Güney Kıbrıs'taki kararları Türk karşıtlığına, Vatikan'ın tutumunu dini nedenlere ve Litvanya ile Slovakya'yı da Alman siyasetine paralel şekilde tarihi tecrübelerine dayandırır. Bu çalışmada ise sadece diasporik topluluğun konumu ve faaliyetleri ele alınmaya çalışılmış, ancak diğer faktörlerin de süreçteki rollerinin göz ardı edilmemesi amaçlanmıştır. Yine bu bağlamda Cengiz (2015: 3) Ermeni Diasporası'nın Batı ile ilişkilerini iki motivasyon üzerine inşa eder. Bunlardan ilki, toplumsal ve coğrafi paydaşlık ile Türkler'e yönelik ortak bakış açısıdır. Cengiz'e göre, Diaspora Ermenileri ve Batı için 'soykırım', 'ortak bir enstrüman' olarak kullanılmaktadır. Böylece Ermeniler "çalışma alanlarını sürdürebilecekleri mükemmel bir sosyal hayat bulmuşlardır" (Cengiz, 2015: 7).

Ermenistan'ın dış siyaseti ve tezin çalışma sahası olan Avrupa Birliği ile ilişkileri, üye ülkelerde bulunan Ermeni azınlıklar ve bu kitlelerin siyasal alandaki lobicilik faaliyetleri aracılığıyla yürütülen ilişkiler ağıdır. Avrupa ise, Akgönül (2002: 1)'e göre, Batı yönlü lobicilik faaliyetleri arasında Diaspora sayesinde Ermenistan'ın en önemli sonuçlarını elde ettiği sahadır ve uzun yıllar boyunca ABD'de dâhil olmak üzere Avrupa'da ulusal tezlere paralel olarak Türk ve Türkiye karşıtı atmosferi beslemiştir. Ermeni Diasporası, 1915 Olayları'nın 'soykırım' olarak kabul edilmesine yönelik girişimlerle ulusal meclisler, yerel yöneticiler, hükümetler ve milletvekilleri üzerinde önemli bir kurumsallaşmış baskı grubu olarak karşımıza çıkmaktadır. Açıkça görülmektedir ki Diaspora kurumsallaşmış yapısı, geliştirmiş olduğu iletişim ağ ve mekanizmaları ile tipik bir ulus-ötesi aktör olarak ülke siyasetlerini yönlendirmektedir. Hatırlanmalıdır ki sıradan göçmen topluluklarının 'diaspora' olarak adlandırılması kurumsallaşmış olmalarına bağlıdır. Fonksiyonel ve sağlıklı

siyasi bir döngüyü tekrar tekrar çalıştırarak beslemektedir. Böylece devlet olarak nitelenen siyasi mekanizma kendisi için bir geri besleme (*feedback*) mekanizması oluşturmaktadır. Easton'ın bu siyasi alegorisine yönelik ayrıntılı okuma için bkz. David Easton, *An Approach to the Analysis of Political Systems*, World Politics, Vol.9, No.3, Nisan 1957, s.383-400, http://online.sfsu.edu/sguo/Renmin/June2_system/Political%20System_Easton.pdf (Erişim: 27 Şubat 2017).

örgütlenişlerinin onlara kamusal alanda bütüncül bir görünürlük kazandırdığı diasporik topluluğun mali ve siyasi motivasyonuna ihtiyaç duyan anavatan da bu kitlelerin faaliyetleri aracılığıyla sisteme dâhil olmaya çalışır. Bu noktada kuramsal altyapıda yer verilen ulus-ötesi aktörlerin fonksiyonlarını ve devletlerle olan ilişkilerini tekrardan hatırlatmak çalışmayı anlamlandırır.

Bu bölümde Diaspora'nın AB kurumlarından ziyade ulusal hükümetler nezdinde etkin olduğuna, ancak doğrudan seçilip yerelden gelen Avrupa Parlamentosu üyelerinin de lobi taleplerini üst kurumsal mekanizmaya taşımada başarılı çıktılar ürettiğine, hükümetler arası yapılanan Bakanlar Konseyi ve Avrupa Zirvesi'nden öte, lobi faaliyetlerinin Parlamento'daki temsilciler aracılığıyla Birlik kurumlarına taşındığına değinilecektir. Böylece esasen Ermenistan ve Ermeni sorunu konseptli Birlik çıktılarının neden Parlamento aracılığıyla olduğu da açıklığa kavuşturulmak istenmektedir. Birlik'in Ermeni sorununa yaklaşımı ve Türkiye-AB ilişkilerinde Diaspora'nın etkinliğinin iki düzlemde ele alınması uygun bulunmuştur. Bunlardan ilki Diaspora'nın Birlik üyesi ülkelerde alınan ulusal kararlara etkisi, diğeri ise Birlik kurumları nezdinde –özellikle Parlamento düzeyinde ve ilerleme raporlarında– Ermeni lobi faaliyetlerinin ne derece etkin olduğunu ortaya koyan söylem ve eylemlerdir.

4.1. Avrupa Birliği'ne Üye Devletlerde Diasporik Lobcilik

Birleşik Devletler ve Rusya'daki bir milyonu aşan diasporik soydaşlarının varlığına rağmen Ermeni Diasporası'nın en etkin olduğu siyasi platform –Birleşik Devletler'in ardından– Avrupa'dır. ABD'de etkin propagandalarına rağmen federal düzeyde¹²⁵ bir karar çıkartamayan Diaspora, Rusya'da 1995'te 'soykırım' iddialarını Duma'da kabul ettirebilmiştir¹²⁶. Avrupa'da ise Ermeni Diasporası, Birlik üyesi ülkelerde bulduğu sosyal taban ve kurdukları siyasi iletişim mekanizmaları ile ulusal otoriteleri ve karar alma mekanizmalarını kendi talepleri doğrultusunda yönlendirmede başarılı bir profil çizmiştir.

¹²⁵ Ermeni Diasporası her yıl gündeme getirmesine rağmen Birleşik Devletler Washington merkezi otoritesi nezdinde 1915 Olayları'nı 'soykırım' olarak kabul ettirememiştir. İlgili olayları 'soykırım' olarak tanıyan bazı federe devletler ise şunlardır: Alaska, Arizona, California, Florida, Georgia, Kentucky, Nevada, New York, Texas, Utah, Virginia, Washington D.C.. ABD'de Ermeni lobisi ile ilgili ayrıntılı okuma için bkz. Şenol Kantarcı, Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.

¹²⁶ Rusya'da Diaspora faaliyetlerine yönelik ek okuma için bkz. Hatem Cabbarlı, "Rusya'da Ermeni Diasporası: Oluşumu ve Faaliyetleri", Ermeni Araştırmaları, Sayı 3, 2001, http://www.eraren.org/index.php?Page=Derg_Icer_k&Icer_kNo=253 (Erişim: 27 Şubat 2017).

Ulusal çapta alınan kararlar ve ortaya konan söylemler, Türkiye'nin AB'ye üyeliği yolunda önemli parametreleri oluşturmakta, Birlik politikalarını da doğrudan etkileyebilmektedir.

Avrupa'da en çok Ermeni nüfusu barındıran ülkenin yarım milyona varan nüfus birikimi ile Fransa olduğuna daha önce değinilmişti. Bu niceliksel varlık ile Fransa, Ermeni Diasporası'nın en aktif olduğu ülkedir (Kasparian, 2007: 178). Diaspora'nın bu kalabalık mevcudiyeti ile ülkede etkin bir lobicilik faaliyeti yürüttüğü görülmekte, Birlik'in fikirsel ve eylemsel kurucu ülkesi Fransa ile Türkiye arasında ciddi tartışmaları beraberinde getirmektedir. Nitekim Avrupa'da –nüfus birikimine de paralel olarak– en çok siyasi çıktının ortaya konduğu ülke Fransa'dır ve Paris, Ermeni sorununun diplomatik ve siyasi merkezi olarak ifade edilmektedir (Kebabdjian, 1995: 2). Soğuk Savaş sonrasında Ermeni göçmenlerin birçoğunun Fransız vatandaşlığına geçmesinin (Sahilyol, 2012: 1), ulusal otoriteleri ve kişilikleri (milletvekilleri, kanaat önderleri gibi) etkilemede topluluğa önemli bir avantaj sağladığı görülür. 1990'lı yıllardan itibaren Ermeni kökenli Fransız vatandaşları, Fransız siyasal yaşamında önemli kadroları doldurmuşlardır. Daha önce anılan isimlerin yanı sıra Sahilyol (a.g.m.), bu kişilere başbakanlık yapan Edouard Balladur'u ve bakanlık yapmış Patrick Devedjiyan'ı da örnek verir. Nitekim Devedjiyan 2006'da kabul edilmeyen kanun metninin önemli savunucularından biri olarak lanse edilir (Sahilyol, 2012: 4; Laçiner, 2013: 314).

Fransa'da 'soykırımı' ilişkin Ermeni lobi faaliyetleri, 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren başlamış, yasamadaki 1975, 1985 ve 1987 girişimlerine rağmen herhangi bir sonuç elde edilememiştir (Laçiner ve Turgut, 2014: 18). Lobi faaliyetlerinin ilk siyasi girişimi ve 'soykırımın' tanınması yolunu açan çalışma 29 Mayıs 1998'de üretilmiştir. "Fransa, kamusal olarak 1915 Ermeni Soykırımı'nı tanıır"¹²⁷ şeklindeki tek maddelik yasa Fransa Ulusal Meclisi'nce kabul edilmiştir. Ancak Fransız yasama sisteminin iki kanatlı yapısı (Parlamento ve Senato) nedeniyle Meclis'te kabul edilen metnin Senato'da da kabul edilmesi süreci Türkiye'nin tepkileri nedeniyle askıya alma ile sonuçlanmış, metin kadük olmuş ve kanunlaşma 2001 yılına kadar gecikmiştir. Akgönül (2002: 11)'e göre bu süreçte Ermeni örgütler ve basın-yayın organları, soydaşlarını örgütlemeye çalışmış, gösteriler düzenlenmiş

¹²⁷ Kanun metni için bkz. "La France reconnaît publiquement le génocide arménien de 1915", *Loi n° 2001-70 du 29 Janvier 2001 Relative à la Reconnaissance du Génocide Arménien de 1915*, 29 Ocak 2001, <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000403928&categorieLien=id> (Erişim: 27 Şubat 2017).

ve milletvekillerine yönelik girişimlerde bulunmalarını istemişlerdir. Oluşturulmaya çalışılan toplumsal baskı sonuç getirmiş ve Senato aynı hükmü içeren metni, 7 Kasım 2000 itibariyle gündeme alarak kabul etmiştir. Metin, yasama usulü gereği 18 Ocak 2001'de Ulusal Meclis tarafından da kabul edilmiştir. İki kanatlı Fransız yasama organının kabulü ve dönemin cumhurbaşkanı Jacques Chirac tarafından 29 Ocak 2001'de onaylanmasıyla ilgili kanun metni yürürlüğe girmiştir. 'Soykırımın' kabulüne ilişkin bu ilk metin, Fransa'nın 1915 Olayları'nı 'soykırım' olarak nitelemesi dışında herhangi bir cezai yaptırım öngörmüyordu.

Buna karşın, 'sözde soykırımın' yasama organlarınca kabulünün ardından 2006'da inkârâ dair yeni bir metin gündeme getirilmiştir. 2006'da muhalif sosyalist vekiller tarafından yasamaya taşınan soykırımın inkârını cezai sorumluluğa bağlayan önerge, kamuoyunda çokça tartışılmıştır. Parlamento tarafından Ekim 2006'da kabul edilen metin, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin koruma altına aldığı düşünce, ifade ve vicdan özgürlüğü hükümleri bağlamında çokça tartışılrsa da Senato tarafından da kabul edilmiştir. İlgili yasa ile birlikte 'soykırımın' inkârına ilişkin yaptırımlar bir yıla kadar hapis cezası ile 45.000 euro tazminat olarak belirlenmiştir. Kanun metni, Fransa Anayasa Konseyi tarafından Anayasa'ya aykırı bulunarak iptal edilmiştir. Kararın alınmasında Diaspora Ermenileri'nin etkinliği tartışılmazdır (Selvi, 2006: 17). Nitekim yargısal organlar tarafından yürürlüğü engellenmiş olsa bile böyle bir kanun teklifinin ulusal parlamentoda tartışılması ve kabul edilmesi, Diaspora Ermenileri için 'büyük bir imaj tazeliği' olarak yorumlanmış, Birinci Dünya Savaşı süresince Fransız otoritesi altındaki Ermeni lejyonerlerine yönelik vefa borcunu ödemesi olarak değerlendirilmiştir (TASAM, 2006: 3). Akgönül (2002: 10)'e göre, ortaya konan bu yasama metinleri ve diğer propaganda çıktıları ile Fransız Ermenileri Fransız kamuoyunu 'soykırım' söylemlerine inandırmış durumdadır.

Akgönül (a.g.m.)'e göre, Fransa Ermeni lobisinin 'soykırımın' tanınması yolundaki ana güzergâhlarından biri de Yahudi soykırımına yönelik çıkarılan Gayssot Kanunu¹²⁸

¹²⁸ *Gayssot Kanunu*, 1990 yılında Fransa'da kabul edilen Nürnberg Uluslararası Askeri Ceza Mahkemesi'nin temel statüsünü belirleyen 1945 tarihli Londra Antlaşması kapsamında tanımlanan insanlığa karşı suçlar çerçevesinde ırkçı, antisemitist ve yabancı düşmanı eylemler ile nefret söylemlerinin yasaklanmasını konu edinen ve inkârını suç sayan yasadır. İlgili kanun Fransa'da tarihi olaylara yönelik alınmış sayılı kanunlar arasında sayılır. Bu kanunlar arasında 1939-1945 yılları arasında Üçüncü Reich döneminde gerçekleşen Holokost'a yönelik 1954 tarihli yasa, Cezayir Savaşı ile Tunus ve Fas'ta gerçekleşen çatışmalara ilişkin 1999 tarihli kanun, 1915 Olayları'nı 'soykırım' olarak tanıyan 2001 tarihli kanun, köleliği ve köle ticaretini insanlığa karşı suç olarak tanımlayan kanun sayılmaktadır. Gayssot Kanunu, bugün dahi düşünce ve ifade özgürlüğü ile tarihi araştırma özgürlüğü gerekçesiyle sıkça tartışılmaktadır. Konuya ilişkin yasal metin ve medyatik tartışmalar

kapsamına 1915 Olayları'nı da dâhil etmektir. Bu kapsamda ilerleyen süreçte Fransa'da Ermeni lobi faaliyetleri etkisini arttırmaya devam etmiş ve Aralık 2011'de önce Ulusal Meclis'te, ardından Ocak 2012'de Fransız Senatosu'nda bir başka kanun metni kabul ettirilmiştir¹²⁹. Tıpkı bir önceki metin gibi bu metin de Şubat 2012'de Fransa'da Anayasa Mahkemesi tarafından ifade özgürlüğüne aykırı bulunmuş, yasama fonksiyonunun yetki aşımı olarak değerlendirilmiş ve iptal edilmiştir¹³⁰. Bu durum yargısal organların anayasal ve evrensel özgürlüklerin en temel yapı taşı olan düşünce ve ifade özgürlüğü bağlamında siyasi kararlar önünde engelleyici bir hukuki erk olarak varlığına en iyi kanıtlardan biridir. Buna rağmen Laçiner ve Turgut (2014: 19)'a göre karar, Anayasa Konseyi'nden dönmüş olsa bile kararın bu aşamaya kadar gelmesi, Fransa'da Diaspora'nın gücünü tescillemiştir. Gerek 1998'de alınan kararda gerekse sonraki süreçlerde CDCA'nın Fransız siyasal yaşamında özellikle senatörler ve vekiller üzerinde etkin bir lobicilik yürüttüğü görülmektedir (ACAM CDCA).

Fransa'da Ermeni lobi faaliyetlerinin hareketlendiği ve siyasi birimlerle iletişimin yoğunluk kazandığı süreçler ulusal seçim propaganda dönemleridir. Ermeni nüfusun belirli bölgelerde toplanmış olması, yerel birimleri etkileme ve seçim dönemi topluluk taleplerinin karşılanmasında kayda değer bir olgudur. Bu tespite dayalı olarak Ermeni lobi faaliyetlerinin dönemsellik arz ettiğini söylemek yanlış olmaz. Nitekim özellikle Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Ermeni Diasporası aracılığıyla 'soykırım' söylemlerinin ve bu söylemlerin eyleme dönüştürülmesine yönelik politik vaatlerin sosyal gündemlerde ve partilerin ajandalarında dillendirildiği görülmektedir¹³¹. Laçiner ve Turgut (a.g.m.)'a göre 2001

için bkz. *Loi n° 90-615 du 13 juillet 1990 tendant à réprimer tout acte raciste, antisémite ou xénophobe*, 13 Temmuz 1990, **Légifrance**, <https://www.legifrance.gouv.fr/WAspad/UnTexteDeJorf?numjo=JUSX9010223L> (Erişim: 27 Şubat 2017). *Négationnisme: la loi Gayssot jugé conforme à la Constitution*, **L'Express**, 8 Ocak 2016, http://www.lexpress.fr/actualite/societe/negationnisme-la-loi-gayssot-juge-conforme-a-la-constitution_1751699.html (Erişim: 27 Şubat 2017). *La loi Gayssot est-elle conforme aux principes de liberté et d'égalité ?*, **Egalité et Réconciliation**, 24 Mayıs 2016, <http://www.egaliteetreconciliation.fr/La-loi-Gayssot-est-elle-conforme-aux-principes-de-liberte-et-d-egalite-39542.html>, (Erişim: 27 Şubat 2017).

¹²⁹ Kanun metninin yasama sürecindeki akışı için bkz. *Proposition de loi visant à réprimer la contestation de l'existence des génocides reconnus par la loi*, *Sénat*, <http://www.senat.fr/dossier-legislatif/pp11-229.html> (Erişim: 27 Şubat 2017).

¹³⁰ Fransa Anayasa Konseyi'nin kararı için bkz. *Loi visant à réprimer la contestation de l'existence des génocides reconnus par la loi*, *Décision n° 2012-647 DC du 28 février 2012*, *Conseil Constitutionnel*, 28 Şubat 2012, <http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/root/bank/download/2012647DC2012647dc.pdf> (Erişim: 27 Şubat 2017).

¹³¹ Özellikle 2012 seçim sürecinde gündeme gelen konuya dair haber bültenleri için bkz. *Sarkozy et la Turquie, le feuilleton du génocide arménien*, **Slate**, 2 Mart 2012, <http://www.slate.fr/story/50809/armenie-genocide-turquie-sarkozy-hollande> (Erişim: 27 Şubat 2017). Esther Benbassa, *La tragédie arménienne instrumentalisée*

Kanunu, Sahilyol (2012: 4)'a göre 2012 tasarısı Fransa'daki Ermeni kökenli vatandaşların oylarına yöneliktir. Nitekim yerel ve ulusal seçim sürecinde konunun sıkça tartışılması, 'soykırım' fenomeninin Ermeni kitlelerin oy potansiyeli nedeniyle siyasi mekanizmalar nezdinde daha da görünür hale gelmesine sebebiyet vermiştir. Açıktır ki bu siyasi dokunuş, ülkede yerleşik durumda bulunan ve vatandaşlık statüsü kazanmış 350.000-400.000 civarındaki Ermeni kitlenin (Akgönül, 2002: 2) siyasi rolü ve seçim sonuçlarını etkileyebilecek kapasitede olduğundan kaynaklanmaktadır. Karagül (2003: 6)'e göre, 'soykırım' iddialarının yasalaşmasında ve cumhurbaşkanlığı seçimlerine yönelik propaganda sürecinde CDCA Avrupa ciddi girişimlerde bulunmuş, adaylara Ermeni meselesi, Dağlık Karabağ sorunu, sınır kapısının açılması ve ambargonun kaldırılmasına ile Türkiye'nin AB'ye üyelik sürecine yönelik sorular yöneltilmiş, adayların da bu konularda Ermeni kitlelerin oy potansiyelini düşünerek argüman geliştirdiklerini söylemiştir. Hatta Karagül (a.g.m.), "Fransa'daki Türk derneklerinin çabalarına rağmen oy potansiyelleri dolayısıyla CDCA Avrupa'nın bu girişimini dengelemelerinin güçlüğü ortadadır" ifadesini kullanır. Siyasi kulvarda kamusal bir kitleye hitap şekli, elbette ki kitlenin taleplerinin karşılanması yönünde olacaktır. Nitekim siyasetin doğası bunu gerektirir. Fransız siyasi yaşamında politikacıların Ermeni asıllı seçmen kitlesine hitap biçimi ve kitlesel taleplerinin yorumu 'soykırım' söylemlerinin kabulü üzerinden şekillenmektedir. Jacques Chirac'ın 2006'da, Hollande'ın da 2015'te Erivan'a ziyaretleri¹³² sırasında 'soykırım' anıtını ziyaretleri, anma törenlerine

par les politiques, **Huffington Post**, 25 Mart 2012, http://www.huffingtonpost.fr/esther-benbassa/tragedie-armenienne-genocide-turquie_b_1230160.html (Erişim: 27 Şubat 2017). Audrey Salor, *Génocide arménien: un enjeu de mémoire opportun pour Sarkozy*, **Le Nouvel Observateur**, 21 Mart 2012, <http://tempsreel.nouvelobs.com/politique/election-presidentielle-2012/20120318.OBS4038/genocide-armenien-un-enjeu-de-memoire-opportun-pour-sarkozy.html> (Erişim: 27 Şubat 2017). *Génocide arménien: Sarkozy appelle la Turquie à "revisiter son histoire"*, **Le Monde**, 6 Ekim 2011, http://www.lemonde.fr/politique/article/2011/10/06/genocide-armenien-sarkozy-appelle-la-turquie-a-revisiter-son-histoire_1583611_823448.html (Erişim: 27 Şubat 2017). Vivien Vergnaud, *Duel de campagne autour du génocide arménien*, **leJDD.fr**, 24 Nisan 2012, <http://www.lejdd.fr/Election-presidentielle-2012/Actualite/Presidentielle-en-direct-duel-de-campagne-autour-du-genocide-armenien-505581> (Erişim: 27 Şubat 2017).

¹³² Jacques Chirac en Arménie pour 'un voyage de mémoire', **Le Figaro**, 15 Ekim 2007, http://www.lefigaro.fr/international/2006/10/02/0100320061002ARTFIG90120jacques_chirac_en_armenie_pour_un_voyage_de_memoire.php (Erişim: 27 Şubat 2017). *Génocide des Arméniens: "Nous n'oublierons jamais"*, dit François Hollande, **Le Monde**, 24 Nisan 2015, http://www.lemonde.fr/politique/article/2015/04/24/nous-noublierons-jamais-dit-francois-hollande-aux-armeniens_4622035_823448.html (Erişim: 27 Şubat 2017). *Hollande appelle la Turquie à reconnaître le génocide arménien*, **Libération**, 24 Nisan 2015, http://www.liberation.fr/planete/2015/04/24/armeniehollandeattenddautresmotsdelaturquie_1263786 (Erişim: 27 Şubat 2017). *Hollande appelle 'au partage du destin' des Arméniens*, **Libération**, 24 Nisan 2015,

katılmaları ve 1915 Olayları'na yönelik tutumları Diaspora'nın Fransız otoriteleri üzerindeki etkinliğinin somut adımları olarak değerlendirilebilir. Yine Ermeni örgütlerin Fransa'daki etkinliğine en iyi örneklerden biri de Amerikalı tarihçi Bernard Lewis'in 1997 yılında Ermeni 'soykırımını' reddetmesi nedeniyle, özellikle CECA etkisiyle, Fransız mahkemesince mahkûm edilmesidir (Laçiner ve Turgut, a.g.m.; ACAM CDCA). Bu süreçten sonra, Laçiner ve Turgut'a göre, Fransa'daki entelektüeller Ermeni tezlerinin reddi konusunda eleştirilere yanaşamamıştır.

Konuya ilişkin siyasi çıktılarının yanında ülkenin farklı yerlerinde dikilen 'soykırım' anıtları da görsel propaganda araçları olarak varlığını sürdürmektedir¹³³. Anıt tarzı sanatsal ürünlerin inşası diasporik topluluğun yerel birimler (belediyeler gibi) üzerindeki etkinliğinin göstergesidir ve görsel propagandanın tipik örneklerden biri olarak değerlendirilir (Cengiz, 2015: 8). Yine eğitim sistemi üzerinden –ders kitaplarında– 'soykırım' söylemlerine yer verilmesi, Fransız siyasi yaşamında Diaspora'nın etkinliğinin yoğunluğunu gösterirken kamuoyu zihninin şekillendirilmesinde ulusal sistemin araçsallaştırıldığı gözlemlenir. Fransa'nın aldığı kararlar birçok Avrupa ülkesinin (2004'te Hollanda ve Slovakya, 2005'te Polonya, Litvanya ve Almanya, 2010'da İsveç) ardı ardına benzer kararlar almasına vesile olmuştur (Kasım, 2014: 7; Laçiner, 2013: 429 ve 438).

Bütün bu girişimlere rağmen Fransa'da Ermeni lobisi, Laçiner ve Turgut (2014: 20)'a göre son yıllarda zayıf bir profil çizmektedir. Bu durumun nedenleri arasında kimliksel çözülme ve asimilasyon esas noktayı oluştururken, Ermeni kimliğinin devamlılığına dair somut araçların giderek kamusal alandan çekilmesi ve Fransız siyasetinin tutumu sayılmaktadır: *Haratch* gazetesinin kapanması (1925-2009)¹³⁴, Anayasa Konseyi'nin inkârın cezalandırılmasına yönelik olumsuz tutumu gibi.

http://www.liberation.fr/planete/2015/04/24/hollandeappelleaupartagedudestindesarmeriens_1264914 (Erişim: 27 Şubat 2017).

¹³³ Bugün Fransa'da toplamda 39 tane Ermeni 'soykırım anıtı' bulunmaktadır. 1915 Olayları'na ithafen ortaya konan '*khatchkar*'ların bulunduğu bazı şehirler şunlardır: Arnouville, Aix-en-Provence, Avignon, Bouc Bel Air, Cannes, Chaville, Decines, Grenoble, Lyon, Marseilles, Montpellier, Paris, Saint Brice, Saint Etienne, Sarcelles, Toulon, Valence. Dünyada ve Avrupa'da Ermeni 'soykırımına' ilişkin anıtların tamamı için bkz. *Memorials to the Armenian Genocide*, <http://www.armenian-genocide.org/memorials.html> (Erişim: 27 Şubat 2017).

¹³⁴ 1925 yılında Schavarch Missakian tarafından kurulan *Haratch* gazetesi, Avrupa'daki ilk ve bugün de Batı Avrupa'daki tek Ermenice günlük gazete olarak bilinmekteydi. 2009 yılında finansal nedenlerden dolayı kapatılmıştır. Bkz. *Le dernier numéro d'Haratch: le quotidien arménien de Paris*, www.armenweb.org/espaces/louise/articles/haratch.htm (Erişim: 27 Aralık 2017). "*Haratch*", 31 Mai 2009: *Fin*

Almanya'nın Ermeni sorunundaki konumu, diğer Avrupa ülkelerinkinden farklı bir nitelik taşımaktadır. Laçiner (2013: 399)'e göre Almanya'nın soruna yönelik bakış açısı, Osmanlı ile ilişkileri, ülkedeki Ermeniler'in görece daha pasif kalan niteliği ve kendi tarihi tecrübelerinin eksenindeki farklılıklara dayanmaktadır. Birinci Dünya Savaşı'ndaki Türk-Alman işbirliği ve ittifakı, Ermeni tezlerince 'soykırım' olarak nitelendirilen 1915 Olayları'nda Alman makamlarının da sorumluluk taşıdığı yönünde değerlendirilmektedir (Dadrian, 1995: 248-300). Ermeniler'in Yahudi holokostundan önce 1915'te uğradıklarını iddia ettikleri 'soykırımı' tarihin ilk deneyimi olarak tanımlamaları ve Hitler'in Türkler'den esinlendiği yönündeki söylemleri Alman entelektüelleri tarafından da zaman zaman desteklenmekte, böylece Almanya'nın tarih sahnesindeki olumsuz imajını aşındırmakta, olayları sıradanlaştırmakta, "Almanlar'ın bu konudaki biricikliği ortadan kalkmış olmakta" ve "üzerlerindeki büyük bir siyasi-ahlaki yükü kaldırmaktadır" (Laçiner, 2013: 400-401). Bu noktada "Almanya'nın soykırımında dünyada tek ülke olma görünümünden çıkma politikası" süreci şekillendirmektedir (TASAM, a.g.m.). Nuremberg Mahkemesi tarafından açıkça hukuki sonuçlarını doğuran Almanya'nın İkinci Dünya Savaşı'nda Yahudiler'e yönelik gerçekleştirdiği holokost tarihin ilk soykırımı olarak kabul edilmektedir. Bu süreçte Almanya, uluslararası siyasetteki bu ahlaki ve tarihi olumsuz imajını 1915 Olayları'nı 'soykırım' olarak niteleyerek ulusal sorumluluğunu diğer tarihi olaylarla sıradanlaştırma eğilimi taşımaktadır. Buna rağmen Alman entelektüel ve siyasiler ile kamuoyunda 'soykırım' söylemlerinin yaygınlığı gözlemlenmektedir. Ayrıca Ermenistan ile Almanya arasında tarihi bir yakınlığın olmayışı, Türkiye-Almanya arasındaki ilişkiler ile ülkedeki 3 milyona yakın Türk'ün varlığı Ermeni Diasporası'nın ve lobicilik faaliyetlerinin etkinliğini azaltmaktadır (Laçiner, 2013: 401).

Bu bağlamda Birlik'in ekonomik alanda lokomotif ülkesi Almanya'da Diaspora, 1915 Olayları ile ilgili radikal bir karar aldırılmamıştır. 2005 öncesinde Alman hükümetlerinin konuyu tarihsel bir mesele olarak değerlendirdiği ve Türkiye-Ermenistan arasındaki ilişkiler olarak ele alan söylemlerine (Karagül, 2003: 6) rağmen, 'soykırımın' tanınması Şubat 2004'te Hristiyan Demokratlar tarafından yasama gündemine taşınmıştır. Diaspora'nın etkin çalışmalarına karşın Parlamento'nun 15 Haziran 2005'te aldığı kararda birçok tarihinin,

de la parution du dernier quotidien de langue arménienne en Europe occidentale, Acam France, www.acam-france.org/contacts/journaux/haratch-fin.htm (Erişim: 27 Aralık 2017).

uluslararası örgütün ve ulusal parlamentonun 1915 Olayları'nı 'soykırım' olarak nitelediği ifade edilmiş, böylece Almanya her iki tarafı da memnun etmeyen bir karar almıştır (Kasım, 2014: 7). Böylece iki toplum arasında 'orta yol' bulunmaya çalışılmıştır (Laçiner, 2013: 407). Yine Almanya'da da farklı şehirlerde (Braunschweig, Bremen ve Stuttgart) dikilen anıtlar görsel hafızayı besleyen unsurlar olarak dikkat çekmektedir. Almanya gibi Birlik'in başat aktörlerinden birinin konuya ilişkin girişimlerde bulunması –tıpkı Fransa örneğinde olduğu gibi– Birlik'in diğer ülkeleri üzerinde konuya eğilimi arttırabileceği izlenimini ve kaygısını beraberinde getirmektedir (Şahin, Ceran ve Servantie, 2015: 8). Ayrıca Nisan 2015'te Almanya Cumhurbaşkanı Joachim Gauck'ın Berlin'de anma törenlerinde 'soykırım' ifadesini kullanması görsel medyada yer bulmuştur¹³⁵.

Diğer yandan 15.000'i aşan Ermeni azınlık ile İngiltere'de varlık gösteren Diaspora, bu ülkede 'soykırım' ile ilgili herhangi bir siyasi çıktı üretmemiştir. Laçiner (2013: 361)'e göre, İngiliz politikaları üzerinde Ermeni sorununun –Türkiye ile ilişkiler bağlamında– kendine has bir uluslararası tartışma platformu olması, İngiliz ulusal çıkarları ve faydacılığı ışığında ele alınmalıdır. İngiltere'nin Türkiye ve Azerbaycan ile ilişkileri, konuya soğukkanlılıkla ve temkinli yaklaşmasına sebep olmaktadır (TASAM, 2006: 3). 1970'li yıllarda ülkede siyasi propaganda yapabilecek etkinlikte olan Ermeniler, ASALA'nın silahlı eylemlerine rağmen hedefledikleri amaca ulaşamamışlardır. Bunun en önemli nedenleri etnik temelli çatışmaya izin vermeyen İngiliz politikası ve Kuzey İrlanda ayrılıkçı faaliyetlerine olan Ermeni desteği olmuştur (Laçiner, 2013: 366-369). Ayrıca az sayıda olan İngiltere Ermenileri'nin diğer soydaşlarına göre ülkede 'pasif' kalması, İngiltere iç politikasında lobcilik faaliyetlerinin –günümüzde azalmış olsa bile– kamusal tabanda huzursuzluk yaratması, İngiliz dış politikasının elitist ve çıkar odaklı geleneksel pragmatik yapısı¹³⁶ Ermeniler'in İngiltere'de etkin olamamasının önündeki engeller olarak sıralanmaktadır (Laçiner, 2013: 379-380). Bütün bu nedenler ışığında İngiltere'de Diaspora'nın 'soykırımın' kabulüne ilişkin toplumsal baskı oluşturma girişimleri siyasi basamaklara erişememiş, anma toplantıları ve gösteri yürüyüşleri olarak kalmıştır. 2001'de Ermeni lobisinin 1915 Olayları'na Holokost ile benzerlik atfetmesi ve 'Soykırım Kurbanlarını Anma Günü' kapsamına dâhil

¹³⁵ Almanya Cumhurbaşkanı Gauck'tan şoke eden 'soykırım' açıklaması, Hürriyet, 24 Nisan 2015, <http://www.hurriyet.com.tr/almanya-cumurbaskani-gaucktan-soke-eden-soykirim-aciklamasi-28821431> (Erişim: 27 Şubat 2017).

¹³⁶ "Politikalar 'ulusal çıkarlara göre', 'profesyonel' bir ekip tarafından hazırlanınca ideoloji ve ideallerin etkisi azalmakta, çıkarıcı bir anlayış politikalara hâkim olmaktadır" (Laçiner, 2013: 380).

etmek istemesi başarısız olmuştur. Karagül (2003: 6)'e göre, çeşitli basın-yayın söylemleri ve anma günü etkinliklerinin kamuoyundaki yankıları, İngilizler'in iki tarafı da destekleyici bir siyasi tutum sergiledikleri anlamında değerlendirilebilir. Buna rağmen Birleşik Krallık siyasi birliği içinde yer alan Galler (2006)¹³⁷ ve İskoçya (2013)¹³⁸ 1915 Olayları'nı 'soykırım' olarak tanıyan siyasi birimler olarak gözlemlenir.

Benelux ülkeleri, Ermeni lobiciliğinin ulusal mekanizmaları etkilemede siyasal manada görece başarılı olabildiği ülke gruplarından biridir. Belçika Senatosu, Mart 1998'de Türkiye'den 'soykırımı' tanınması yönünde bir seri karar alarak soruna yönelik bazı taleplerde bulunmuştur¹³⁹. Karar, Ermeni sorununa dair uluslararası çalışmalara, 1948 BM Sözleşmesi'ne, 1987 Avrupa Parlamentosu kararına ilişkin hatırlatmalarla başlar ve "Ermeniler'in düzenli ve sistematik biçimde öldürülmelerine dair tarihsel kanıtların üzerinde en ufak bir şüphe bile bulunmaması" (Karagül, 2003: 4) ifadesine yer verir. Ayrıca tarihi suçların ve hataların kabul edilmesi, uzun vadede barıştan başka seçeneğin olmayışı ve uzlaşmaya yönelik çaba sarfedilmesi gerektiği, bu yolda 1987 Kararı'nın Türkiye için 1915 'soykırım' gerçeğinin tanınmasında yol gösterici olması, bu çabaların Birlik kurumlarınca ve üye ülkelerce desteklenmesi ile siyasi diyalogun kurulmasındaki aracı rolünün önemi raporda değinilen taleplerdir. 2006'da ise 'soykırımın' inkârının cezai yaptırıma tabi tutulması yönünde teklifler yasama organında ve kamuoyunu gündeminde kendine yer bulmuştur¹⁴⁰. Laçiner (2013: 426)'e göre, Belçika'daki Ermeni lobisi faaliyetlerinin önündeki en büyük engellerden biri ülkede bulunan ve az da olsa siyasi birimlerde kendine yer bulmuş Türk azınlıktır. 100.000'i aşan Türk nüfusa karşın 3.000-5.000 Ermeni nüfus düşünüldüğünde etkin bir Türk lobisinin alternatif bir akım oluşturabileceği açıktır.

¹³⁷ *Wales National Assembly Resolution, Assyrian And Armenian Genocide in 1915*, 24 Ocak 2006, *Armenian National Institute*, http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.370/current_category.158/affirmation_detail.html (Erişim: 27 Şubat 2017).

¹³⁸ *The Scottish Parliament, Remembering the Armenian Genocide*, 18 Haziran 2013, *Armenian National Institute*, http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.522/current_category.158/affirmation_detail.html (Erişim: 27 Şubat 2017).

¹³⁹ *Proposition de Résolution relative au Génocide des Arméniens de Turquie en 1915, Texte adopté par la Commission des Affaires Etrangères, Sénat de Belgique, Document législatif 1-736/3, Session de 1997-1998*, 17 Mart 1998, http://www.senate.be/www/?MIval=/ndex_senate&MENUID=27000&LANG=fr (Erişim: 27 Şubat 2017). *Belgium recognizes alleged Armenian genocide*, **Hürriyet Daily News**, 31.03.1998, (Erişim: 27 Şubat 2017).

¹⁴⁰ Anne Marie Mouradian, *Débat belge sur une pénalisation de la négation du génocide rwandais*, RFI, 1 Nisan 2006, http://www1.rfi.fr/actu/fr/articles/076/article_42835.asp (Erişim:27 Şubat 2017).

Hollanda ise 1915 Olayları'nı yine Ermeni tezlerine paralel şekilde Aralık 2004'te 'soykırım' olarak kabul etmiştir¹⁴¹. Ülke çapında 24 Nisan gösterileri ve anıt mezarlara benzer girişimler gündeme gelebilmektedir (Karagül, 2003: 6). Ermeni lobisi ve Hollanda Ermeni Federasyonu bu süreçte önemli bir rol oynamaktadır (Laçiner, 2013: 434; Karagül, a.g.m.). Güncel olarak Hollanda Parlamentosu, Şubat 2018 tarihi itibariyle 1915 Olayları'nı 'soykırım' olarak niteleyen bir başka metni kabul etmiştir. Ancak metne dair hükümet üyelerince yapılan söylemlerde tarihi olaya ilişkin Birleşmiş Milletler veya uluslararası herhangi bir mahkemece alınmış bir kararın bulunmadığı hatırlatılmış, bu nedenle kararın bağlayıcılıktan uzak olduğu ifade edilmiş ve ikili ilişkilerde uzlaşımın desteklendiği söylenmiştir¹⁴². Lüksemburg ise oldukça az nüfus birikimine rağmen –sadece 10– 'soykırım' iddialarını 15 Nisan 2015'te kabul eden son bölge ülkesidir¹⁴³.

Batı Avrupa ülkeleri arasında yer verilen Avusturya ise 2000 ve 2001'de Ulusal Meclis'e sunulan önerilerin reddedilmesine rağmen (Karagül, a.g.m.) 1915 Olayları'nı 2015'te 'soykırım' olarak tanımıştır¹⁴⁴.

Güney Avrupa ülkeleri Portekiz, İspanya, İtalya, Yunanistan, Hırvatistan, Malta ve Slovenya ise, daha önce belirtildiği üzere, az sayıda Ermeni nüfusu barındırırlar. Birlik üyelerinden Yunanistan 25 Nisan 1996'da 24 Nisan'ı 'soykırımı anma günü' olarak kabul eden¹⁴⁵ ilk Avrupa Birliği ülkesi olmuştur. Alınan kararda anma törenine ilişkin organizasyonların ülkede en çok tanınan Ermeni kuruluşlarının önerileri dikkate alınmak suretiyle başbakanlık tarafından belirlenmesi kararlaştırılmıştır (Karagül, 2003: 4). Cezai yaptırıma ilişkin olarak ise 10 Nisan 2014 tarihli Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle

¹⁴¹ *Netherlands Parliament Resolution, Armenian National Institute*, 21 Aralık 2004, http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.355/current_category.7/affirmation_detail.html (Erişim: 27 Şubat 2017).

¹⁴² İlgili haber metinleri için bkz. Yusuf Özkan, Hollanda Parlamentosu 1915 Olaylarını 'soykırım' olarak tanıyan tasarımı kabul etti, **BBC Türkçe**, 22 Şubat 2018, <http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-43161556> (Erişim: 9 Mart 2018). Hollanda Parlamentosu'ndan 1915 Kararı, **CNN Türk**, 22 Şubat 2018, <http://www.cnnturk.com/amp/son-dakika-hollanda-hukumetinden-1915-olaylariyla-ilgili-aciklama> (Erişim: 9 Mart 2018)

¹⁴³ *Grand Duchy of Luxembourg Chamber Resolution, Armenian National Institute*, 15 Nisan 2015, http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.459/current_category.7/affirmation_detail.html (Erişim: 27 Şubat 2017).

¹⁴⁴ Avusturya Parlamentosu Ermeni Soykırımı'nı tanıdı, **Ermeni Haber Ajansı**, 21 Nisan 2015, www.ermenihaber.am/tr/news/2015/04/21/Avusturya-Ermeni-Soykırımı'nı-tanıdı/56008 (Erişim: 27 Şubat 2017).

¹⁴⁵ *Greece (Hellenic Republic) Parliament Resolution, Armenian National Institute*, 25 Nisan 1996, http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.156/current_category.7/affirmation_detail.html (Erişim: 27 Şubat 2017).

Parlamento tarafından tanınan ‘soykırımların¹⁴⁶’ reddine üç yıla kadar hapis veya 25.000 avroya kadar para cezası yaptırımını öngörülmüştür (Şahin, Ceran ve Servantie, 2015: 5). İtalya Parlamentosu ise Kasım 2000’de Avrupa Parlamentosu’na paralel bir karar almıştır. Bu karara giden süreçte yerel siyasi birimlerin etkili olduğu ifade edilir (Karagül, 2003: 5). Nitekim yerel düzeyde Roma Şehir Meclisi’nin Haziran 2000’de kabul ettiği kararda hükümetten ‘soykırımın’ resmi olarak tanınması istenmiştir. ‘Soykırımın’ kabul edilmesine yönelik girişim ve kararların hemen hemen tamamında değinilen 1985 Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu Alt Komitesi kararı¹⁴⁷, Avrupa Parlamentosu kararı ve diğer ulusal parlamento kararları ile Osmanlı dönemi yargı kararlarına atıf yapılmıştır. Metnin ilginç olan noktası ise, ‘soykırımın’ tanınmasının AB’ye üyelik süreciyle ilişkilendirilmesi ve bu tanınmanın Türkiye’nin çıkarına olacağına, sorunun ahlaki ağırlığından kurtulunabileceğinin dile getirilmesidir. Bu süreçte Ermeniler ile dayanışma içinde olduğuna da yer verilir. Ulusal Parlamento, Avrupa Parlamentosu’nun kararına atıf yaparak AB sürecinde Türkiye’nin demokratikleşme, ceza hukuku reformu ve yargı bağımsızlığı, ifade özgürlüğü ve azınlık hakları konusundaki çabalarının desteklenmesini istemiştir. Metinde Ermeni meselesine ilişkin olarak AP kararındaki üç noktaya özel vurgu yapıldığı görülür: ‘soykırımın’ tanınması, Kafkasya ile ilişkilerin geliştirilmesi ve Ermenistan’a uygulanan ambargoyu kaldırarak ekonomik ve ticari ilişkilerin geliştirilmesi. Parlamento bu kapsamda hükümete bölgede azınlıklar ve topluluklar arasındaki gerilimi azaltıcı, Türkiye-Ermenistan arasında insan haklarına saygılı, sulh içinde bir arada yaşama tezini destekleyici ve Türkiye’nin Birlik üyeliğini hızlandırıcı girişimlerde ve önerilerde bulunmuştur. Vatikan da 1915 Olayları’nı aynı yıl ‘soykırım’ olarak kabul etmiş, konuyu dini düzlemde aynı metot ile ele almıştır. Papa Fransuva 12 Nisan 2015’te Ermeni hükümet temsilcilerinin de bulunduğu anma töreninde ve 2016 Erivan ziyaretinde ‘soykırım’ ifadesini kullanmıştır¹⁴⁸. İspanya’da ise soykırıma yönelik

¹⁴⁶ Yunanistan, Pontus Rumları ile Küçük Asya Rumları’na da ‘soykırım’ uygulandığını kabul etmektedir (Şahin, Ceran ve Servantie, 2015: 5).

¹⁴⁷ Birleşmiş Milletler Ayrımcılığın Önlenmesi ve Azınlıkların Korunması Alt Komisyonu’ndaki çalışma için bkz. *United Nations Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities, Review Of Further Developments In Fields With Which The Sub-commission Has Been Concerned-Revised and updated report on the question of the prevention and punishment of the crime of genocide*, 2 Haziran 2005, http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.169/current_category.6/affirmation_detail.html (Erişim: 27 Şubat 2017).

¹⁴⁸ *His Holiness Pope Francis, Greeting of the Holy Father at the Beginning of Celebration*, 12 Nisan 2015, http://www.armeniangenocide.org/Affirmation.461/current_category.189/affirmation_detail.html (Erişim: 27 Şubat 2017). *Pope speaks of Armenian 'genocide' in Yerevan visit*, **BBC News**, 24 Haziran 2016, <http://www.bbc.com/news/world-europe-36624479> (Erişim: 27 Şubat 2017). *En Arménie, le pape évoque le «*

yasalar yerel yönetimlerce (2010'da Katalonya, 2007'de Balear ve Bask Bölgesi) kabul edilmiş, ancak ulusal nitelikli kararlar alınmamıştır. Ülkedeki diasporik yapının kurumsallaşamamış niteliğinin bu duruma neden olduğu söylenebilir. Yine Diaspora'nın niceliksel azlığına bağlı olarak Güney Avrupa ülkeleri Portekiz, Hırvatistan, Malta ve Slovenya'da 1915 Olayları'na ilişkin alınmış herhangi bir kararın söz konusu olmadığına değinmek gerekir.

Kuzey Avrupa ülkeleri ise konuyu tarihi bir mesele olarak ele almışlar, parlamentoların bu konuda karar almasının uygun olmayacağını, konunun tarihlere bırakılması gerektiğine dair bir tutum sergilemişlerdir. Konu, çoğunlukla demokratik değerler ve insan hakları bağlamında ele alınmaktadır (Laçiner, 2013: 454). Ancak bölge ülkelerinden İsveç, Mart 2010'da 'soykırım' iddialarını kabul etmiş¹⁴⁹, aldığı kararda 'soykırım' söylemlerinin kabulünün Türkiye'nin demokratik kimliğini güçlendireceğine yer vermiştir (Karagül, 2003: 4). Ayrıca sorunun bağımsız ve tarafsız bir uluslararası düzlemde tartışılması ve çözümün Kafkasya'da istikrar için önemli bir adım olacağına da değinilmiştir. Kararda 1985 Birleşmiş Milletler ve 1987 Avrupa Parlamentosu kararları hatırlatılmıştır. Finlandiya ve İrlanda ise konuya ilişkin herhangi bir karar almamıştır. Danimarka ise Ocak 2017 tarihi itibarıyla 1915 Olayları'na dair karar¹⁵⁰ alan son Kuzey Avrupa ülkesidir. Birlik üyesi olmasa bile Norveç'in Ermeni soykırımına dair tutumuna bakıldığında, ulusal birimlerin NATO müttefiki olan Türkiye ile ilişkilerini olumsuz etkilememek, Azerbaycan ile petrol-gaz eksenli ekonomik ilişkilerine zarar vermemek adına aktif bir tutum sergilemediği iddia edilir (Laçiner, 2013: 455). Ancak ülkede bulunan Ermeniler, diğer tüm soydaşları gibi sosyo-kültürel faaliyetlerde (gösteri, basın-yayın gibi) bulunmaktadır.

Mikro ölçekte Baltık ülkeleri (Letonya, Litvanya, Estonya) arasında iddiaları siyasi zeminde sonuçlandıran tek ülke Litvanya (2005)'dir. Ermenistan ve Litvanya arasındaki

*génocide » et la « réconciliation entre nations », La Croix, 24 Haziran 2016, <http://www.la-croix.com/Religion/Pape/En-Armenie-pape-evoque-genocide-reconciliation-entre-nations-2016-06-24-1200771317> (Erişim: 27 Şubat 2017). *Europe, génocide... les propos du pape à la presse, La Croix, 26 Haziran 2016, <http://www.la-croix.com/Religion/Pape/Europe-genocide-les-propos-du-pape-a-la-presse-2016-06-26-1200771681> (Erişim: 27. Şubat 2017).**

¹⁴⁹ *Sweden Parliament Resolution, 11 Mart 2010, Armenian National Institute, http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.414/current_category.7/affirmation_detail.html (Erişim: 27 Şubat 2017).*

¹⁵⁰ *Denmark Parliament Resolution, 26 Ocak 2017, Armenian National Institute, http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.597/current_category.7/affirmation_detail.html (Erişim: 27 Şubat 2017).*

siyasi ilişkiler oldukça yoğundur ve ‘soykırım’ üzerine aktif faaliyetler gözlemlenmektedir¹⁵¹. Estonya¹⁵² ve Letonya¹⁵³’da ise resmi bir süreç gözlemlenmese bile siyasilerin söylem ve eylemlerinin bu yönde olduğu gözlemlenir. Nitekim Letonya’nın Ermenistan’ı tanıyan ilk ülke olması, ülkedeki Ermeni azınlığın kayda değer niceliksel varlığı ile ilişkilendirilebilir.

Doğu Avrupa ülkelerine bakıldığında ise, Slovakya 2004’te (cezai yaptırım da dâhil olmak üzere), Polonya 2005’te, Bulgaristan 2015’te 1915 Olayları’nı ‘soykırım’ olarak tanımıştır. Bulgaristan’daki kararın alınmasında aşırı sağ eğilimli ATAKA Partisi’nin rolü ve girişimleri önemli bir rol oynamış, ‘soykırım’ kavramı yerine ‘katliam’ ifadesi karar metninde yer almıştır (Şahin, Ceran ve Servantie, 2015: 8). Bölgenin diğer ülkeleri Macaristan, Çek Cumhuriyeti ve Romanya’da ise konuya ilişkin herhangi bir karar alınmamıştır. Ancak Çek Cumhuriyeti’nde Nisan 2015’te Meclis dış ilişkiler alt komisyonunda 1915 Olayları’na dair Ermeni tezlerine paralel bir karar kabul edildiği çalışmalarda yer alır (Şahin, Ceran ve Servantie, a.g.e.). Güney Kıbrıs ise –her ne kadar o dönemde Birlik üyesi olmasa da– Nisan

¹⁵¹ Bkz. Litvanya’daki gelişmeler için bkz. *Lithuanian Parliament Recognizes Armenian Genocide*, **Radio Free Europe/Radio Liberty**, 16 Aralık 2005, <http://www.rferl.org/a/1063936.html> (Erişim: 15.03.2017). *Lithuanian Defense Minister visits Genocide Museum*, **Armenpress**, 13 Kasım 2007, <https://armenpress.am/eng/news/520002/lithuanian-defense-minister-visits-genocide-museum.html> (Erişim: 15 Mart 2017). *Lithuanian President visits Armenian Genocide Memorial*, **PanARMENIAN**, 5 Mayıs 2011, <http://www.panarmenian.net/eng/news/69165/> (Erişim: 15 Mart 2017). *Victims of Armenian Genocide commemorated in Lithuania*, **Armenpress**, 25 Nisan 2013, <https://armenpress.am/eng/news/716659/victims-of-armenian-genocide-commemorated-in-lithuania.html> (Erişim: 15 Mart 2017). *Lithuania Defense Minister visits Armenian Genocide Memorial*, **Armenia News**, 23 Nisan 2014, <https://news.am/eng/news/205872.html> (Erişim: 15 Mart 2017).

¹⁵² Estonya’daki gelişmeler için bkz. *Estonian Minister of Justice pays official visit to Armenia*, **Armenpress**, 20 Mayıs 2013, <https://armenpress.am/eng/news/719430/pashtonakan-aycov-hayastanum-e-gtnvum-estoniayi-ardaradatutyan.html> (Erişim: 15 Mart 2017). *Edward Sharmazanov attends Armenian Genocide Centennial concert in Estonia*, **Panorama Armenian News**, 13 Mart 2015, <http://www.panorama.am/en/news/2015/03/13/estonia-concert/94271> (Erişim: 15 Mart 2017). *Estonia opened the exhibition on the genocide of Armenians in the international press*, **Gagrul.net**, 14 Mart 2015, <http://www.gagrul.net/estonia-opened-the-exhibition-on-the-genocide-of-armenians-in-the-international-press/> (Erişim: 15 Mart 2017). *Armenian Genocide recognition campaign starts with Estonia*, **Armenia News**, 26 Mart 2015, <https://news.am/eng/news/258957.html> (Erişim: 15 Mart 2017). *No official Estonian position on Armenia massacre, says Raidma*, **ERR News**, 24 Nisan 2015, <http://news.err.ee/115720/no-official-estonian-position-on-armenia-massacre-says-raidma> (Erişim: 15 Mart 2017).

¹⁵³ Letonya’daki gelişmeler için bkz. *Latvian President Valdis Zatlers to pay official visit to Armenia*, **PanARMENIAN**, 9 Aralık 2009, <http://www.panarmenian.net/eng/news/40319/> (Erişim: 15 Mart 2017). *Latvian FM to visit Armenia*, **News.az**, 14 Kasım 2012, <http://news.az/articles/armenia/71888> (Erişim: 15 Mart 2017). *Latvian parliamentary delegation visits Armenian Genocide Memorial*, **Armenia News**, 24 Ekim 2013, <https://news.am/eng/news/177547.html> (Erişim: 15 Mart 2017). *Latvian MP pays tribute to Armenian Genocide victims*, **Armenpress**, 11 Nisan 2016, <https://armenpress.am/eng/news/843000/latvian-mp-pays-tribute-to-armenian-genocide-victims.html> (Erişim: 15 Mart 2017).

1982’de ‘soykırımı’ kabul eden ilk ülkelerden biridir¹⁵⁴. 2 Nisan 2015’te de Güney Kıbrıs Parlamentosu, ‘soykırımın’ inkârını cezai yaptırıma (beş yıl hapis veya on bin avro para cezası) bağlayan bir karar¹⁵⁵ daha almıştır.

Görüldüğü üzere, Ermeni Diasporası buldukları ülkelerde gerek baskı unsuru oluşturarak gerekse üyelik konusunda Türkiye aleyhine olan siyasi gruplarla –ki çoğunlukla aşırı sağ partiler– işbirliğine yönelerek çeşitli çıktılar üretir ve başarıları göstermişlerdir. Buldukları ülkelerde Türkler’le aynı veya daha az nüfus potansiyeline sahip olmalarına rağmen örgütlenme motivasyonlarını, siyasi mobilizasyon yetilerini, kapasitelerini ve olanaklarını oldukça iyi kullanmışlardır. Etkin bir lobicilik faaliyeti yürüttükleri, ulus-ötesi aktörler olarak küresel sistemde Tayyar Arı’nın (2013: 286) deyiimiyle devletlerle –Türkiye ile– rekabet içinde oldukları görülür. Diaspora örgütlenme disiplini, dayanışma ve birlikte var olabilme duygusuyla hareket ederek siyasal ve sosyal anlamda sağlıklı bir kimliksel örgütlenme oluşturmuş, savunduğu tezlere stratejik ve uzun vadeli bir vizyon çizmiştir. Temel amacı Türkiye’ye 1915 Olayları ‘soykırım’ olarak kabul ettirmek olan Ermeni lobiciliği, Avrupa Birliği üzerinden siyasi bir baskı oluşturmaya çalışmakta, Birlik ile olan müzakere sürecinden yararlanarak iki ülke arasındaki tarihi bir fenomeni üçüncü platformlara taşımakta ve Türk dış politikasını her kulvarda olumsuzlamaktadır. Bu noktada ulus-ötesi karakteriyle uluslararası ilişkilerde devlet dışı aktörler arasında kendine yer bulur ve karar alma süreçlerine dâhil olur. Böylece Ermenistan’ın dış politika aktörleri olarak karakterize edilir, Safran’ın devlet bağlantılı (*state-linked*) diasporasının tipik bir örneğini oluşturur.

4.2. Avrupa Birliği Kurumlarında Ermeni Lobiciliği

Diaspora’nın bir kimlik söylemi olarak ‘soykırım’ odaklı radikal tutumu ve söylemleri, elbette ki AB nezdinde de bazı çıktılarının ortaya konulmasında etkili olmuştur. Yerelden ulusala, ulusaldan bölgesel işbirliği platformlarına uzanan bu süreçte Birlik üyesi ülkelerde alınan kararlar, Birlik kurumları üzerinde etkili olduğu kadar İtalya ve İsveç örneklerinde ve konuya ilişkin diğer tüm siyasi dokümanlarda vurgulandığı gibi Birlik

¹⁵⁴ *Cyprus House of Representatives Resolution*, 29 Nisan 1982, *Armenian National Institute*, http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.150/current_category.7/offset.50/affirmation_detail.html (Erişim: 27 Şubat 2017).

¹⁵⁵ *Cyprus criminalizes denial of 1915 Armenian genocide by Turks*, **Reuters**, 2 Nisan 2015, <http://www.reuters.com/article/us-cyprus-armenia-turkey-idUSKBN0MT0YS20150402> (Erişim: 27 Şubat 2017). *Cyprus Criminalizes Denial of Armenian Genocide*, **The Armenian Weekly**, 2 Nisan 2015, www.armenianweekly.com/2015/04/02/cyprus-denial/ (Erişim: 27 Şubat 2017).

kararları, söylemleri ve eylemleri de –özellikle Avrupa Parlamentosu’nun 1987 Kararı– üye ülke politikaları üzerinde de belirleyici bir rol oynamaktadır. Ulusal parlamentolarda kabul edilen yasa tasarı ve tekliflerinin, elbette ki AB kurumlarında da politik yankılar uyandırması sistemin olağan akışında kaçınılmaz bir olgudur.

Avrupa Birliği organları, Türkiye’nin adaylık süreci göz önüne alındığında, Ermeni Diasporası için güçlü bir yaptırım aracı olarak kullanılmakta, tipik bir ulus-ötesi baskı grubu görevi üstlenebilmektedir. Birlik idari yapısı içinde geliştirilen lobi ağları ve iletişim platformları ile doğrudan Birlik’in karar çıkartması sağlanabileceği gibi (1987 kararı gibi) ilerleme raporları üzerinden hem Parlamento’nun hem de Avrupa Komisyonu’nun etkin olarak kullanıldığı da görülmektedir. Nitekim üyelik yolunda ortaya konan kriterler içinde bulunan insan hakları ve azınlıkların korunması prensibi çerçevesinde ilerleme raporlarında Türkiye’deki Ermeniler ve Ermeni meselesi konusunda Birlik’in önerileri ve değerlendirmeleri de yer almaktadır. Bu vasıta ile Diaspora’nın temel misyonu unutulmadan adaylık süresince kurumlar ‘soykırımın tanınması’ fenomenini ön koşul olarak sunabilirler ve Türk politika sahasını daraltabilirler. Nitekim 1987 Kararı ve bu karara değinen Parlamento çıktıkları (Güney Kafkasya raporu, müzakerelerin başlaması kararları, 2015 Kararı ve müzakerelerin ilerleyişine dair nihâî şekil verici fonksiyonu ile ilerleme raporları) bunun en somut örnekleri arasındadır.

Genel bir çerçeve çizmek gerekirse, Ermeni lobi faaliyetlerinin Birlik nezdindeki temel hedefleri şöyle sıralanabilir: Adaylık süresince Avrupa ülkeleri ve Birlik kurumları aracılığıyla Türkiye üzerinde uluslararası bir baskı oluşturmak, Türkiye’yi 1915 Olayları’nı ‘soykırım’ olarak kabul etmeye zorlamak ve tarihi sorumluluğun getirdiği yükümlülükleri (tazminat ve toprak istemi gibi) tazmin ettirmek. Buna ek olarak, ilerleme raporlarında yer aldığı şekliyle, Türkiye-Ermenistan sınır kapısının açılmasını sağlamak da temel misyonlar arasında yer alır. Bu stratejik yolda ulusal birimler kadar Avrupa Birliği kurumları da araçsallaştırılmakta ve Türk dış politikası ‘soykırımın’ kabulü sürecine yönlendirilmeye çalışılmaktadır. Nitekim Türk dış politikasının en önemli çalışma sahası, bulunduğu geo-stratejik konum ve tarihi geçmişi dikkate alındığında Avrupa coğrafyasıdır. Siyasi ve ekonomik ilişkilerin yoğunluğu ve Türkiye’nin Birlik’e üyelik yolunda yarım yüzyılı bulan adaylık süreci göz önüne alındığında, Ermeni topluluğu nezdinde Avrupa, sorunun çözümünde iyi bir aracı-aktör (*médiateur*) izlenimi uyandırmaktadır. AB’ye üyelik süreci

Türkiye üzerinde hukuki yaptırım baskısını arttırabilir (Kuyumjian, 2011: 288 ve 304). Selvi (2006: 17), Türkiye'nin Birlik'e girme arzusunun Ermeniler'in taleplerinin gerçekleştirilmesi için daha iyi bir ortam sağlayacağını ifade etmektedir. Akgönül (2002: 6-9)'e göre diasporik topluluğun AB kurumlarında yaymak istedikleri temel düşünce, Türkiye'nin Birlik'e adaylığının uygun olmadığıdır. Bu kapsamda 1915 Olayları siyasallaştırılarak adaylık süreci zedelenmekte, 'soykırım' iddialarının tanınmasında katılım süresince Türkiye'ye uluslararası baskı uygulanmaya çalışılmaktadır. Böylece Akgönül için 'soykırım' tanınmasının entegrasyon yolunda bir önkoşul olarak kabul edilmesi sağlanmak istenmektedir.

Özdal (2014: 1 ve 5-6)'a göre, Avrupa Birliği'nin Ermeni meselesine yönelik ilgisi 1987 öncesine, Türkiye'nin ortaklık statüsü ile Birlik'e katılımının hukuki başlangıcı sayılan 1964 yılına dayanmaktadır. Yazar, aynı tarihin Ermeni Diasporası'nın 'soykırım' iddialarını uluslararası platformlarda gündeme getirdiği sürece denk geldiğinin de altını çizer. Türkiye'nin AT'ye ortaklık başvurusu ve aynı dönem Kıbrıs sorununun canlanması, Özdal'a göre Ermeni Diasporası'nı harekete geçiren önemli gelişmelerdir –ki 1923'ten 1960'lı yıllara kadar fark edilebilir bir diasporik girişim olmamıştır. Bu noktada, 1960'lı yıllardan itibaren Türkiye'nin Avrupa ile entegrasyon sürecini Diaspora'nın ulusal tezlerini kabul ettirme sürecinde araçsallaştırmaya başladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Diğer yandan Özdal (2014: 2 ve 9), ilerleme raporları çerçevesinde ele aldığı AB-Türkiye-Ermenistan ilişkileri çalışmasında Avrupa Birliği'nin, ikili ilişkileri konjonktürel değişimlere paralel okuduğunu da ifade etmiştir. 1998'den 2005'e kadar yayınlanan hiçbir raporda Ermenistan-Türkiye ilişkilerine değinilmemesi, Özdal'ın bu görüşünü destekleyen somut örneklerden biridir. Buna rağmen, Birlik'e katılım yolunda müzakerelerin başladığı 2005 yılından itibaren hemen hemen raporların tamamında konuya doğrudan veya dolaylı olarak değinildiği görülür. Özdal, AB'nin konuya artan ilgisinin nedenini –tıpkı 1965 sürecinde olduğu gibi– Diaspora'nın Avrupa'daki lobi faaliyetlerine yeniden hız kazandırmasıyla açıklar. Böylece ulus-ötesicilik kuramının uluslararası ilişkiler yazınına taşıdığı devlet dışı aktörlerin ulusal birimlerle ilişkisi anlam kazanır. Ulus-aşırı niteliği ile Diaspora'nın AB-Türkiye ilişkilerinde kendini konumlandırmaya çalıştığı görülmektedir.

Avrupa Birliği kurumlarının Ermeni meselesine yönelik ortaya koyduğu söylemler incelendiğinde ise konunun çoğunlukla Avrupa Parlamentosu ve Komisyonu aracılığıyla ele alındığı görülmektedir. Adaylık sürecindeki baskın rolleri nedeniyle bu iki kurum konuya sık

sık vurgu yapmıştır. Süreçte en etkin kurum yasama sürecindeki baskın fonksiyonu ile Avrupa Parlamentosu'dur. Parlamento, 1987'de ve 2015'te olduğu gibi doğrudan aldığı kararlar kadar Güney Kafkasya ile ilişkiler, insan haklarının korunması gibi alanlarda kendi bünyesinde hazırlanan raporlar aracılığıyla ve ilerleme raporlarının genel kurulda kabul süreci vasıtasıyla dolaylı olarak Türk-Ermeni ilişkilerinde kendine yer açar. Avrupa Komisyonu ise çoğunlukla adaylık süresince müktesebatın uyumlulaştırılması ve işlerliğinin takibinde ortaya koyduğu ilerleme raporları aracılığıyla sürece katılır. AB Konseyi ise sürece doğrudan müdahil olmaktan uzak bir profil çizmekte, idari işleyiş ve prosedürel manada sürece dâhil olmaktadır.

Çalışmanın bu bölümü AB kurumlarınca soruna ilişkin ortaya konan çıktılara odaklanacaktır. Bölümün iki alt başlığa ayrıldığı görülür: Avrupa Parlamentosu kararları ve AB Komisyonu'nca her yıl yayınlanan ilerleme raporları. Avrupa Zirvesi'ne ve Konsey'e bu kapsamda ek bir başlık açılmamış olmasının temel nedeni sürece dair pek fazla söylem ve eylem içinde olmayışlarındandır. Ancak içerikte her iki kuruma da yer verilmiştir. Yine Avrupa Adalet Divanı'nın konuya ilişkin tutumu AP ve ulusal parlamentolar üzerinden ilerlediğinden yasama çıktıları başlığı altında ele alınmıştır. Bölümün ilk alt başlığı Parlamento kararları üzerinedir. Burada özellikle 1987'de alınan karara değinilecektir. Nitekim ilgili karar dünden bugüne AB'nin 1915 Olayları'na bakışının dayanak noktasını ve esas metnini oluşturmaktadır. Ardından Parlamento'nun konuyu ele aldığı farklı metinleri (Güney Kafkasya ilişkileri raporu ve müzakerelerin başlamasına dair öneri gibi) tarihsel perspektifte analiz edilmeye çalışılacak, en son aşamada Komisyon öncülüğünde 1998'den beri yayınlanan Türkiye'nin yıllık ilerleme raporları üzerinden Birlik'in konuya ilişkin bürokratik tutumu değerlendirilmeye çalışılacaktır.

4.2.1. Avrupa Parlamentosu'nun Ermeni Meselesine İlişkin Tutumu ve Kararları

Birlik kurumları arasında Ermeni iddialarına en net ve etkili yaklaşımı Avrupa Parlamentosu göstermektedir. Avrupa Parlamentosu'nun konuya ilişkin ilk bildirisi, 1987 yılında kabul edilen karardır. Türkiye'nin Birlik¹⁵⁶'e tam üyelik başvurusunun ardından ortaya konan tavsiye nitelikli metin "Ermeni Sorununun Siyasi Çözümü"¹⁵⁷ başlığını

¹⁵⁶ Bu süreçte Birlik'in kurumsal yapısı Maastricht Antlaşması ile gelen nitelendirmeden farklı olduğu için 'Birlik' adlandırılmasından kasıt Avrupa Ekonomik Topluluğu'dur.

¹⁵⁷ European Parliament, *Resolution on a Political Solution to the Armenian Question*, Doc.A2-33/87, 18 June

taşımaktadır. Türkiye'nin Topluluk'a tam üyelik başvurusunu takiben üç ay sonra kabul edilen metnin giriş bölümünde konuya yönelik daha önce ortaya konan birtakım girişimlere vurgu yapılarak bu girişimler ve çalışmalar üzerinden konu ele alınmaktadır. Bu ilk girişimler, Fransız ve Yunan asıllı sosyalist milletvekillerinin önerge ve tekliflerinden oluşmaktadır. Metin, konuya ilişkin genel tespitler ve çıkarımlar ile başlar. Türkiye'de ulusal tarihleri de dikkate alınarak, Ermeniler'in etnik, kültürel, dilsel ve dini bir azınlık olarak tanındığı ve Ermeniler açısından 1915 Olayları'nın 1948 Birleşmiş Milletler Şartı¹⁵⁸ bağlamında planlı bir soykırım olarak tanımlandığı ifade edilir. Türkiye'nin ise bu suçlamaları asılsız olarak niteleyerek reddettiği ve Ermeniler'i kendi tarihlerinden mahrum bırakmaya devam ettiği söylenir. 'Tarihi olarak kanıtlanmış Ermeni soykırımının' bugüne kadar ne politik bir mahkûmiyet ne de tazminat konusu olduğu, bu yüzden Ermeni 'soykırımının' tanınmasının Ermeniler nezdinde tamamen ahlaki rehabilitasyonun –manevi itibarlarının iadesi yolunda– insancıl bir eylemi olarak görülmesi gerektiği ve bu tanınmanın Türk hükümetini onurlandırabileceği metinde kendine yer bulur. Diğer yandan, 1973 ile 1986 yılları arasında masum sivillere yönelik yapılan haksız ve ölümlü sonuçlanan şiddet eylemlerinden sorumlu olan Ermeni grupların düşüncesiz (*mindless*) terörizminden üzüntü duyulduğu ve kınandığı – ki bu eylemler ezici bir Ermeni çoğunluk tarafından üzüntüyle karşılanmaktadır– ifade edilir. Buna rağmen soruna yönelik Türk hükümetlerinin katı tavrının çözüm yolunda yardımcı olmadığı da metnin altını çizdiği noktalardan biridir.

Bu tespitler ışığında uzun yıllar referans noktası yapılacak metinde Avrupa Parlamentosu şu önerileri getirmiştir:

- Ermeni sorunu ve Türkiye'de azınlıklar meselesi Topluluk ve Türkiye arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi bağlamında ele alınmalıdır¹⁵⁹.
- 1915-1917 'trajik' olayları, 1948 Birleşmiş Milletler Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Hakkındaki Sözleşme'ye göre 'soykırım' tanımına uygun bulunmakta ve Konsey bu durumun kabulünü Türkiye'ye

1987, http://www.europarl.europa.eu/intcoop/euro/pcc/aag/pcc_meeting/resolutions/1987_07_20.pdf (Erişim: 16 Şubat 2017).

¹⁵⁸ Birleşmiş Milletler Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Hakkındaki Sözleşme (1948) kastediliyor.

¹⁵⁹ Parlamento, aynı madde içinde kültürel ve etnik çeşitlilik de dâhil olmak üzere bir ülkenin tarihini tanımadığı ve zenginleştirmedeği sürece o ülkede demokrasinin tam anlamıyla yerleşmeyeceğine de değinmiştir.

önermelidir. Osmanlı topraklarında gerçekleşen bu olaylardan bugünün Türkiye'si sorumlu tutulamaz ve politik, yasal veya mali bir talepte bulunulamaz.

- Türk hükümeti bu tarihsel gerçekliği kabul etmeli ve Konsey bu bağlamda Türkiye ve Ermeni temsilciler arasında diyalog atmosferinin oluşturulmasını desteklemelidir.
- İlgili olayların 'soykırım' olarak kabul edilmemesi, Türkiye'nin Topluluk'a üyeliği önünde aşılabilir engellerden biridir¹⁶⁰.
- Türkiye'den Ermeni azınlığın dini, kültürel ve eğitimsel durumları ile tarihi mimari birikimlerinin korunmasına yönelik iyileştirmeler yapılması istenmeli ve Topluluk konunun işlerliğine katkı sunmalıdır¹⁶¹.
- Türkiye Lozan Antlaşması'nda da yer verilen gayri-müslimlerin korunmasına ilişkin hükümlere sadık kalmaya çağırılmaktadır.
- Ermeni halkını temsil etmeyen izole olmuş gruplarca gerçekleştirilen her türlü şiddet ve terör eylemlerini kınamak suretiyle Türkler ve Ermeniler arasında uzlaşma sağlanmalıdır.
- 20. yüzyılda –özellikle Ermeniler'e ve Yahudiler'e karşı– gerçekleşen insanlığa karşı suçlar ve 'soykırımı' anmaya yönelik bir anma günü atfedilmesi için Topluluk üyesi devletlere çağrıda bulunulmalıdır.

Bütün bu önerilere ek olarak Parlamento, Türkler ve Ermeniler arasında uzlaşmanın cesaretlendirilmesine yönelik inisiyatiflere ciddi katkılar verilmesi konusunda kendisine misyon atfetmiştir.

Topluluk'un 1987'de aldığı bu kararın konuyla ilgili mihenk taşı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim ilgili karar metni tavsiye niteliğinde olmasına karşın ilerleyen süreçte sık sık bu metne atıflar yapılmıştır. Karar, Topluluk'un konuya dair ilk resmi yayınıdır ve sorunu Türkiye ile entegrasyon bağlamında ele almıştır. 'Soykırım' ifadesinin kullanılması, Kasım (2014: 2)'a göre metnin tek yanlı olduğuna açık kanıttır. Öneriler arasında yer alan 'soykırım' iddialarının kabulünün politik veya mali bir yükümlülük

¹⁶⁰ Ermeni sorunu ile beraber Yunanistan ile olan uyuşmazlıklarda uluslararası hukuka başvurulması yönündeki isteksizlik, Türkiye'nin Kıbrıs'taki varlığı, Kürt sorununun varlığının reddi, gerçek bir parlamenter demokrasinin eksikliği, özellikle din ve vicdan özgürlüğü başta olmak üzere kolektif ve bireysel haklara saygı konusunda başarısızlık Topluluk'a entegrasyon yolunda aşılabilir engeller olarak sıralanmıştır.

¹⁶¹ İlgili kararda Ermeni azınlık ve bu azınlığın sosyal ve kültürel yaşamına dair iyileştirmeler, İran ve Rusya'ya da hitap etmektedir.

getirmeyeceğine dair görüş, Karagül (2003: 2)'e göre Birlik'in "Türkiye'nin 'soykırımı' kabulünün kolaylaşması için güvence verir görüntüsüne bürünmesi" olarak yorumlanmıştır. Buna rağmen Lütem (2009: 78)'e göre, Ermeni propagandası bu metinde beklediği etkiyi yakalayamamıştır. Lütem, Türkiye'nin sorumluluğunun mevcut olmayacağına dair görüş ile Ermeni terörünün kınanmasını Türkiye lehine değerlendirmiş, 'soykırım' nitelemesini ise Ermeni kitlelere yönelik olarak ele almıştır. Bu nedendir ki ona göre Avrupa Parlamentosu iki taraf arasında dengeli bir pozisyon oluşturmuştur.

Kararın dikkat çeken bir başka noktası ise, 1915 Olayları'nın 1939-1945 Yahudi Soykırımı ile beraber ele alınmasıdır. Bu noktada çalışmanın ilk etapta Ermeni tezlerine paralel şekillendiği söylenebilir. Nitekim Tacar (2005: 3), kararın alınış sürecinde Parlamento üyelerine uygulanan baskının karar metninin tek yanlılığını açıkladığını dile getirir. Ermeni Davasını Savunma Komitesi (CDCA)'nin ve Avrupa şubesinin (CECA) Avrupa Parlamentosu tarafından kabul edilen bu kararda öncül bir rol oynadığı ifade edilir (ACAM CDCA, t.y.; Karagül, 2003:6).

Parlamento'nun konuya değindiği diğer metinler ise 28 Şubat 2002¹⁶² ve 26 Şubat 2004¹⁶³ tarihli Güney Kafkasya'da bölgesel işbirliği, kalkınma ve koordinasyon projeleri üzerine hazırlanan Birlik raporlarıdır. 2002'de yayınlanan raporda Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ile ilişkilere yönelik Avrupa Birliği stratejilerine ve politikalarına yer verilmiş, bölgesel işbirliği platformlarına (Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü gibi) ve ikili ilişkilere (AB-Azerbaycan, AB-Ermenistan ve AB-Gürcistan Parlamenterler İşbirliği Komiteleri) dikkat çekerek ortaklık anlaşmaları çerçevesinde bölgesel dayanışmaya, karşılıklı güvene dayalı işbirliği projelerine değinilmiş, silahlı çatışmaların barışçıl çözümüne vurgu yapılmıştır. Raporun çalışmamız açısından dikkat çeken tarafı, bölgedeki istikrarı ve güveni tehdit eden çatışmaların sonlandırılmasında Ermeni sorununa (*Armenian question*) değinmesidir. Yeşiller Grubu'nun İsveçli üyesi Per Garhton tarafından hazırlanan raporda

¹⁶² *EU Relations with South Caucasus, European Parliament resolution on the communication from the Commission to the Council and the European Parliament on the European Union's relations with the South Caucasus, under the partnership and cooperation agreements, P5_TA(2002)0085, 28 Şubat 2002, http://www.europarl.europa.eu/intcoop/euro/pcc/aag/pcc_meeting/resolutions/2002_02_28.pdf (Erişim: 16 Şubat 2017).*

¹⁶³ *EU Policy towards South Caucasus, European Parliament resolution with a European Parliament recommendation to the Council on EU policy towards the South Caucasus, P5_TA(2004)0122, 26 Şubat 2004, http://www.europarl.europa.eu/intcoop/euro/pcc/aag/pcc_meeting/resolutions/2004_02_26.pdf (Erişim: 16 Şubat 2017).*

Birlik'e yapılan çağrıda –1987 Kararı tekrarlanarak– Türkiye'nin AB'ye uyum sürecinde Ermenistan'a karşı uygulanan blokajı kaldırmaya ve uzlaşmaya çağrılması istenmiştir. Ermeni Davası Avrupa Komitesi (CECA), raporun Parlamento'da kabulü sırasında parlamenterler nezdinde birtakım girişimlerde bulunmuştur (Karagül, 2003: 6). 2004'te yayınlanan içerik bakımından hemen hemen aynı olan raporda ise iyi komşuluk ilişkilerinin gerekliliği, Ermenistan ile olan sınır kapısının açılması ve ticaretin geliştirilmesi vurgusu yapılmıştır. Bu raporda da Birlik aynı tavrını tekrarlamıştır: Ermeni sorununun siyasi çözümüne dair 1987 Kararı çerçevesinde Türkiye ve Ermenistan arasındaki sorunun çözümü ile tansiyonun düşürülmesi. İlgili maddenin devamında ise 'geçmişin bu trajik yaşanmışlıklarının' aşılacak diyalog atmosferinin oluşturulması, bu süreçte Türk ve Ermeni akademisyenlere, sivil toplum kuruluşları ile hükümetler dışı organizasyonlara çağrı yapılması istenmiştir¹⁶⁴.

İlerleyen süreçte Avrupa Parlamentosu, 15 Aralık 2004'te aldığı Türkiye ile müzakerelerin başlaması tavsiyesinde bulunduğu kararda Türkiye'nin hala 1987 Kararı'nı yerine getirmedeği tespitini yapmıştır. Diaspora, müzakerelerin başlaması kararı alınan 17 Aralık 2004 Brüksel görüşmelerinde önemli bir sosyal grup olarak gözlemlenmiştir (TASAM, 2006: 3). Nitekim tavsiye niteliği taşıyan bu kararın akabinde gerçekleşen ve Türkiye ile müzakerelerin başlaması kararının alındığı Brüksel Zirvesi sonuç bildirgesinde Parlamento'nun bu kararı hatırlatılmıştır¹⁶⁵.

2005 yılında yayınlanan 'Türkiye ile müzakerelerin açılması'¹⁶⁶, başlıklı Avrupa Parlamentosu kararı da yine Ermeni meselesinin gündeme getirildiği en önemli metinlerden biri olmuştur. Giriş bölümünde 15 Aralık 2004 İlerleme Raporu ve 17 Aralık 2004'te gerçekleşen Brüksel Zirvesi kararları hatırlatılmış, Kopenhag kriterleri ile Kıbrıs meselesine yer verilmiştir. Çalışma alanımızla ilgili olarak ise Türk otoritelerinin hala Ermeni meselesine

¹⁶⁴ "...The European Parliament reiterates its position set out in its Resolution of 18 June 1987 on a political solution to the Armenian question; calls on Turkey and Armenia to promote good neighbourliness in order to defuse tension and calls on Turkish and Armenian academics, social organisations and NGOs to embark on a dialogue with each other in order to overcome the tragic experiences of the past" (EU Policy towards South Caucasus, 2004)

¹⁶⁵ Presidency Conclusions, Brussels European Council, 16-17 Aralık 2004, http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/83201.pdf (Erişim: 27 Şubat 2017).

¹⁶⁶ Opening of negotiations with Turkey, European Parliament resolution on the opening of negotiations with Turkey, European Parliament, P6_TA(2005)0350, 28 Eylül 2005, <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&language=EN&reference=P6-TA-2005-0350> (Erişim: 16 Şubat 2017).

dair talepleri karşılamadığı 1987 Kararı hatırlatılarak yer almıştır¹⁶⁷. Parlamento yaptığı bu tespit üzerine getirdiği öneride ise Türkiye'yi Ermeni 'soykırımını' tanımaya çağırması, bu tanımın Avrupa Birliği'ne katılım sürecinde önkoşul anlamına geleceğini ifade etmiştir¹⁶⁸. İlgili metin, Türkiye'nin Birlik'e üyelik yolunda Ermeni sorununun önemli bir engel olacağını göstermektedir. Nasıl ki 1987 Kararı, Avrupa'nın soruna bakış açısını ve nitelendirmesini yansıtmaktaysa, bu metin de üyelik yolunda meselenin ön koşullardan biri olacağını dile getirmekte ve bütün bir müzakere sürecinde ele alınacağını göstermektedir. Bir sonraki başlıkta ilerleme raporlarında insan hakları, azınlıklar, ekonomik ve dış ilişkiler bağlamında sık sık Ermeniler'in ve Ermenistan'ın söz konusu edildiği görülecektir.

Yine 2006'da Parlamento tarafından kabul edilen Camiel Eurling'in raporunun Dış İlişkiler Komitesi'ndeki ilk halinde Aralık 2004 ve Eylül 2005 müzakerelerin başlamasına ilişkin Parlamento kararları üzerinden 'soykırımın' Türkiye tarafından tanınması talep edilmiş ve bu tanımın AB üyeliğinin ön koşulu olduğu belirtilmiştir¹⁶⁹. Aynı raporun 50. maddesinde ise bu tanımın Kopenhag Kriterleri arasında bulunmadığı, ancak Türkiye'nin tarihiyle yüzleşmesi gerektiği ifade edilmiştir. Yine bu alanda çalışma yürütenlere (araştırmacı, akademisyen, entelektüel gibi) arşivlere erişimde kolaylık sağlanması istenmiştir. 'Soykırımın' tanınması çağrısında bulunulan madde daha sonra Genel Kurul'daki görüşmelerde geri çekilmiştir¹⁷⁰.

Ermeniler'e ve 1915 Olayları'na değinilen bir başka değerlendirme ise 12 Mart 2015'te Parlamento tarafından kabul edilen "2013 Yılında Dünyada İnsan Haklarının Durumu ve Avrupa Birliği'nin Konuya İlişkin Politikaları"¹⁷¹ adlı karardır. Kararda Avrupa Parlamentosu Genel Kurulu, Birlik üyesi devletlere 1915 Olayları'nı 'soykırım' olarak

¹⁶⁷ "whereas the Turkish authorities have also still not complied with demands regarding Armenian issues, as expressed by the European Parliament in its resolution of 18 June 1987".

¹⁶⁸ "Calls on Turkey to recognise the Armenian genocide; considers this recognition to be a prerequisite for accession to the European Union"

¹⁶⁹ Report on Turkey's progress towards accession, European Parliament Committee on Foreign Affairs, Rapporteur: Camiel Eurlings, P6_TA(2006)0381, 13 Eylül 2006, <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=REPORT&language=EN&reference=A6-2006-0269> (Erişim: 27 Şubat 2017).

¹⁷⁰ Avrupa Parlamentosu - Türkiye Raporu – Derleme (27.09.2006), Türkiye Cumhuriyeti Avrupa Birliği Bakanlığı, <http://www.ab.gov.tr/index.php?p=39667&l=1>, (Erişim: 27 Şubat 2017).

¹⁷¹ Rapport annuel sur les droits de l'homme et la démocratie dans le monde en 2013 et sur la politique de l'Union européenne en la matière, Parlement Européen, P8_TA(2015)0076, 12 Mart 2015, <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+TA+P8-TA-2015-0076+0+DOC+PDF+V0//FR> (Erişim: 27 Şubat 2017).

tanımları ve Birlik kurumları da dâhil olmak üzere tüm üyelerin ilgili olayların uluslararası alanda tanınması yolunda katkı sunmalarını istemiştir.

Kasım (2014: 5-6)'a göre, Avrupa Parlamentosu 2008'den sonra Türkiye ile Ermenistan arasında imzalanan –ancak hala yürürlüğe girmeyen– protokollerin taşıdığı olumlu atmosfer içinde ‘soykırım’ vurgusunu bırakmıştır. Kasım’ın çalışması 2014 tarihlidir ve o tarih itibarıyla tespiti doğrudur. Nitekim Parlamento bu süre zarfında ‘soykırımın’ kabulü söylemlerine yer veren herhangi bir metin kabul etmemiştir. Ancak ‘sözde soykırımın’ yüzüncü yıldönümü olarak 2015’te Parlamento tarafından kabul edilen metin, Parlamento’nun 1987 Kararı’ndaki ısrarcı tutumunu sürdürdüğünün ve Diaspora’nın lobi etkinliğini devam ettirdiğinin en somut göstergesidir. Bu son karar göstermektedir ki Avrupa Birliği, bugün hala 1987 Kararı’yla aynı çizgidedir. Parlamento’nun ‘sözde soykırımın’ yüzüncü yılı münasebetiyle yayınladığı Nisan 2015 tarihli ‘*Armenian Genocide 100th Anniversary*¹⁷²’ adlı kararda ısrarla ve yeniden 1987’de yayınlanan karara vurgu yapmıştır. 1948 Birleşmiş Milletler Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Hakkındaki Sözleşme, Türkiye-Ermenistan arasında Ekim 2009’da imzalanan Zürih Protokolleri, Nisan 2015 Papa Francis’in açıklamaları ile insan hakları ve demokrasinin işlerliğine dair çalışmalar hatırlatılarak metne giriş yapılmıştır. 2015’in Osmanlı İmparatorluğu egemenliğinde gerçekleşen Ermeni ‘soykırımının’ yüzüncü yılı olduğu, giderek daha da çoğalan sayıda ulusal parlamentonun ve devletin Ermeni ‘soykırımını’ tanıdığı tespitinde bulunulmuştur. Avrupa entegrasyon hareketinin temel motivasyonlarından birinin kıtada insanlığa karşı suçlar ve savaşın tekrarlanmasını önleme iradesi olduğu, geçmişin hatıralarını canlı tutmanın önemli bir misyon olduğu, anılar ve gerçekler olmaksızın uzlaşının mümkün olamayacağı metinde yer almıştır. Kararda ‘1.5 milyon masum Ermeni’ kavramı kullanılmış, Avrupa’nın adalet ve dayanışma ruhu içinde anmalara katıldığı ifade edilmiştir¹⁷³. 1915 Olayları, 1948 Birleşmiş Milletler Şartı kapsamında ‘soykırım’ olarak tanımlanmış¹⁷⁴, ‘Uluslararası Soykırım Anma Günü’

¹⁷² *Armenian genocide 100th anniversary, European Parliament resolution of 15 April 2015 on the centenary of the Armenian Genocide*, European Parliament, P8_TA(2015)0094, April 2015, <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+TA+P8-TA-2015-0094+0+DOC+PDF+V0//EN> (Erişim: 16 Şubat 2017).

¹⁷³ “... pays tribute, on the eve of the centenary, to the memory of the one-and-a-half million innocent Armenian victims who perished in the Ottoman Empire; joins the commemoration of the centenary of the Armenian Genocide in a spirit of European solidarity and justice; calls on the Commission and the Council to join in the commemoration” (Armenian Genocide 100th Anniversary, 2015).

¹⁷⁴ “... recalls its resolution of 18 June 1987 in which inter alia it recognised that the tragic events that took place in 1915-1917 against the Armenians in the territory of the Ottoman Empire represent a genocide as

önerisi getirilmiş, insanlığa karşı suçların ve soykırımın zamanında önlenmesi ve etkin şekilde cezalandırılmasının uluslararası toplum ve Avrupa Birliği'nin öncelikli hedefleri arasında olduğu, 2014 yılında dönemin Türk başbakanının yayınladığı taziye mesajının¹⁷⁵ memnuniyetle karşılandığı, arşivlerin açılması önerilerinin ve geçmişin araştırılmasının ilişkilerin normalleştirilmesinde önemli adımlar olarak görüldüğüne değinilmiştir. Türkiye ve Ermenistan'ın Avrupa ulusları arasındaki başarılı uzlaşmayı örnek alarak önkoşulsuz tarihi bir uzlaşmaya varmalarında, ilişkilerin normalleştirilmesinde, ekonomik entegrasyon ve işbirliğine özel referans yaparak sınır kapılarının açılmasında AB'nin her türlü sivil toplum inisiyatifini desteklediği metinde yer bulmuştur. Kararın alınmasında Ermeni Diasporası etkin çalışmış, yüzüncü yıl nedeniyle Avrupa çapında gösteriler ve yürüyüşler düzenlemişlerdir¹⁷⁶. Bu nedenle Kasım (2014: 4), alınan kararların sağlıklı bir çalışmanın ürünü olmadığına ve diasporik baskıların önemli rol oynadığına değinmektedir. Diğer yandan, Parlamento tarafından alınan radikal kararların bazı Birlik yetkililerince AB-Türkiye ilişkilerinin sorundan etkilenmemesi yönünde değerlendirildiği, ancak diasporik kişiliklerin gerçekleştirdikleri ziyaretler ve girişimler ile siyasi kadroları etkilemeye çalıştığı görülür¹⁷⁷.

defined in the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide of 1948; condemns all occurrences of crimes against humanity and genocide, and strongly deplores any attempts at their denial" (Armenian Genocide 100th Anniversary, 2015).

¹⁷⁵ Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Sayın Recep Tayyip Erdoğan'ın 1915 Olaylarına İlişkin Mesajı, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık, 23 Nisan 2014, http://www.basbakanlik.gov.tr/Forms/Article/pg_Article.aspx?Id=974ccd3b-fb77-499a-ab6a-7c5d2a1e79c9 (Erişim: 27 Şubat 2017).

¹⁷⁶ 2015 yılında Avrupa basınında yer alan Ermeni lobisi gösterileri ve politikacıların söylemleri için bkz. *Manifestation des Arméniens devant le Consulat de Turquie à Lyon jeudi, Lyon 1ère*, 22 Nisan 2015, http://www.lyonpremiere.com/Manifestation-des-Armeniens-devant-le-Consulat-de-Turquie-a-Lyon-jeudi_a8935.html (Erişim: 27 Şubat 2017). Thibault Maisonneuve, *Manifestations pour la commémoration du centenaire du génocide arménien à Marseille, France Bleu Provence*, 24 avril 2015, <https://www.francebleu.fr/infos/societe/manifestations-pour-la-commemoration-du-centenaire-du-genocide-armenien-marseille-1429853719> (Erişim: 27 Şubat 2017). *Manifestation à Bruxelles pour la reconnaissance du génocide arménien, 7sur7*, 24 Nisan 2015, <http://www.7sur7.be/7s7/fr/3007/Bruxelles/article/detail/2298478/2015/04/24/Manifestation-a-Bruxelles-pour-la-reconnaissance-du-genocide-armenien.dhtml> (Erişim: 27 Şubat 2017). *François Hollande rencontre les Arméniens de France, La Croix*, 28 Ocak 2015, <http://www.lacroix.com/Actualite/Monde/Francois-Hollande-rencontre-les-Armeniens-de-France-2015-01-28-1273897> (Erişim: 27 Şubat 2017).

¹⁷⁷ *Pat COX receives petition on Armenian Genocide*, The President of the European Parliament Press Releases, 18 Haziran 2003, http://www.europarl.europa.eu/former_ep_presidents/president-cox/press/en/cp0071.html (Erişim: 27 Şubat 2017). *President Buzek on a three day official visit to the South Caucasus (18-21 May 2011)*, The President of the European Parliament Press Releases, 17 Mayıs 2011, http://www.europarl.europa.eu/former_ep_presidents/president-buzek/en/press/press_release/2011/2011-May/press_release-2011-May-18.html (Erişim: 27 Şubat 2017). *EP President commemorates Armenian Genocide, PanArmenian*, 18 Mayıs 2011, <http://www.panarmenian.net/eng/politics/news/70236/> (Erişim: 27 Şubat 2017). *Pat Cox: civil society can help solve conflict by promoting values of peaceful coexistence, PanArmenian*, 20 Ekim 2011, <http://www.panarmenian.net/eng/news/81465/> (Erişim: 27 Şubat 2017). *Génocide arménien: Aznavour écrit à Sarkozy, Express*, 26 Aralık 2011,

EAFJD'nin AB-Güney Kafkasya ilişkilerine ilişkin 2010 yılında dönemin Avrupa Parlamentosu başkanı Jerzy Buzek'e gönderdiği mektup¹⁷⁸ bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Bu noktada yeniden Diaspora'nın ulus-ötesi bir aktör olarak konumu teyit edilebilir. Yine AB kurumlarını Türkiye ile ilişkilerde araçsallaştırması da AB'nin ulus-ötesi bir baskı unsuru olarak kullanılması sonucunu da getirmektedir. Ulus-ötesicilik bağlamında hem Ermeni diasporik lobi faaliyetlerinin hem de AB kurumlarının Türk dış politikasında üçüncül ulus-aşırı konumları korunabilir.

Bir diğer Birlik kurumu olarak Avrupa Adalet Divanı'nın konuya bakış açısı dolaylı bir süreç olarak gözlemlenmektedir. Meseleye ilişkin Divan çıktıları, çoğunlukla Avrupa Parlamentosu veya ulusal parlamentolar nezdinde kabul edilen kanunlara ve kararlara yönelik bireysel veya kurumsal iddialarla kendisine gelen davalar üzerinden gelişmiştir. Bu bağlamda Divan'ın 2004 yılında aldığı karar önemlidir. İlk derece mahkemesinde açılan dava, Ekim 2003'te Fransa'da yaşayan Gregoire ve Suzan Krikoryan çiftinin Euro-Ermenistan adlı dernek ile birlikte bireysel başvurularına ilişkindir. Krikoryan çifti, 1999 Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'nin aday ülke ilan edilmesine ilişkin alınan kararın Avrupa Parlamentosu'nun 1987 Kararı'na aykırı olduğunu iddia etmektedir. Bu nedenle adaylık statüsünün iptalini talep ederek Birlik kurumlarını (Parlamento, Konsey ve Komisyon) Divan'a şikâyet etmişlerdir. Adalet Divanı ise ortaya koyduğu kararla sorunun AB nezdindeki görünürlüğüne farklı bir bakış açısı getirmiştir. Nitekim Parlamento'nun 1987'de aldığı kararın siyasi nitelikli olduğu, buna bağlı olarak Parlamento'nun alacağı başka herhangi bir kararla ilgili iradesini değiştirebileceği, bu nedenle kararın hukuki olarak yaptırım sonucunu doğuramayacağı karar metninde yer almıştır¹⁷⁹. Böylece Adalet Divanı, Parlamento'nun 1987 Kararı'nın hukuki ve yasal niteliğini aştığını, siyasi saiklere dayandığını dolaylı da olsa ima etmektedir.

http://www.lexpress.fr/actualite/politique/genocide-armenien-aznavour-ecrit-a-sarkozy_1065572.html (Erişim: 27 Şubat 2017). *Martin Schulz: Genocide recognition precondition to Turkey EU bid*, **PanArmenian**, 18 Eylül 2012, <http://www.panarmenian.net/eng/news/123559/> (Erişim: 27 Şubat 2017). Avrupa Parlamentosu Başkanı Schulz'dan Erdoğan'a mektup, **Habertürk**, 9 Haziran 2016, <http://www.haberturk.com/dunya/haber/1251393-avrupa-parlamentosu-baskanindan-erdogana-mektup> (Erişim: 27 Şubat 2017).

¹⁷⁸ *Lettre en référence au rapport sur le Sud Caucase*, EAFJD to Jerzy Buzek, 3 Haziran 2010, [http://www.europarl.europa.eu/RegData/courrier_official/arrivee/2010/EP-PE_LTA\(2010\)006660_FR.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/courrier_official/arrivee/2010/EP-PE_LTA(2010)006660_FR.pdf) (9 Kasım 2017).

¹⁷⁹ *Grégoire Krikorian, Suzanna Krikorian and Euro-Arménie ASBL v European Parliament, Council of the European Union and Commission of the European Communities*, Order of the Court of First Instance (First Chamber), Case T-346/03, 17 Aralık 2003, <http://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?jsessionid=9ea7d2dc30d56a99a76234b2478bb824aa562a19a707.e34Kax>

4.2.2. İlerleme Raporlarında Ermeni Meselesi

Avrupa Parlamentosu tarafından ortaya konan metinlerde –gerek konuya dair doğrudan alınan kararlarda (yüzüncü yıl metni) gerekse bölgesel işbirliği üzerine hazırlanan çalışmalarda (Güney Kafkasya ile ilişkiler gibi)– sürekli olarak 1987 Kararı’na atıf yapıldığı görülmektedir. Buna karşın, Türkiye’nin Birlik’e adaylığı süresince düzenli olarak yayımlanan ilerleme raporlarında 1987 Kararı’ndaki ‘soykırım’ söylemine veya buna benzer ifadelere yer vermemesi oldukça ilginçtir. Raporlarda Ermeniler’e, Ermenistan’a ve Ermeni sorununa dair içerikler ve değerlendirmeler çoğunlukla insan hakları ve azınlıkların korunması, adalet ve içişleri, dış ilişkiler başlıkları altında yer almıştır. İlerleme raporları konuyu genel anlamıyla ‘soykırım’ söylemlerinden öte sınır kapısının açılması, ilişkilerin normalleştirilmesi, Lozan Antlaşması bağlamında tanımlanan dini bir azınlık grubu olarak korunması ve sosyo-kültürel varlığının geliştirilmesi, mülkiyet hakkı çerçevesinde ele almıştır. 2005’e kadar raporların hiç birinde ‘Ermeni soykırımı veya sorunu, 1915 Olayları’ ifadeleri yer almamış, doğrudan veya dolaylı herhangi bir nitelendirme yapılmamıştır. Ancak 2005’ten sonra ‘1915 Olayları’ adı altında birtakım değerlendirmelere gidildiği görülmüştür.

Komisyon’un Türkiye’nin katılım yönünde ilerleyişine dair yayımladığı ilk rapor olan 1998 Raporu’nda Ermeniler’e dair tek içerik, Azınlık Hakları ve Azınlıkların Korunması başlığı altında sayısal rakam (50.000) olarak verilmiş, Lozan Antlaşması kapsamında kabul edilen bir dini azınlık grubu (Rumlar ve Museviler ile beraber) tespiti yapılmıştır (1998 İlerleme Raporu: 16). Raporda Türkiye-Ermenistan ilişkilerine veya Ermeni sorununa değinilmemiştir. 1999 Raporu’nda Türkiye’de Ermeni azınlıkların durumuna dahi değinilmemiştir. 2000 yılındaki raporda ise ilk iki rapora göre konuya yönelik içerik daha yoğundur. İnsan Hakları ve Azınlıkların Korunması başlığı altında Türkiye’deki Ermeni azınlığın sosyo-kültürel varlıkları, medeni hakları (dini özgürlükler ve dil kullanımı) ile ortak dışişleri ve güvenlik politikası başlığı altında Kafkasya ve Orta Asya ilişkileri bağlamında ele alınmıştır. İlk kez bu raporda Ermenistan ile ilişkili olarak Dağlık Karabağ sorununa ve kapalı tutulan sınır kapısına değinilmiştir. 2001 raporu bir önceki raporun değerlendirmelerini

iLc3qMb40Rch0SaxyKchn0?text=&docid=48869&pageIndex=0&doclang=FR&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=592422 (Erişim: 27 Şubat 2017).

hemen hemen tekrarlayan bir içeriğe sahipken, Türk-Ermeni Uzlaştırma Komisyonu¹⁸⁰, nun – gayri resmi bir yapı bile olsa– diyalogun geliştirilmesindeki yerine değinir. 2002 Raporu mülk edinme, dini özgürlükler, sınır problemi, üst düzey siyasi temaslara değinmeye devam eder. Türk-Ermeni İş Konseyi'nin –2003 Raporu'nda da Türk-Ermeni İş Geliştirme Konseyi'nin– önemi tekrardan vurgulanır. 2003 Raporu'nda Eylül 2003'te New York'ta gerçekleşen ikili temaların Dağlık Karabağ sorununun çözümü ve diplomatik ilişkilerin geliştirilmesindeki rolü vurgulanır. İki ülke arasında üst düzey temaların gerçekleştirilmesi her raporda giderek daha olumlu gelişmeler olarak karşılanır. 2004 Raporu'nda ise aynı konu başlıkları altında aynı değerlendirmeler devam etmekle birlikte sınırın hala kapalı tutulmasına rağmen Türkiye ve Ermenistan arasında hava ve demiryolu ulaşım faaliyetlerinde ilerleme kaydedildiği, 2004 Haziran'ında Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye arasında ilk kez üçlü temasta bulunulduğuna yer verilir. Raporda dipnot olarak geçen ifadelerde Türkiye'de bulunan Ermeni azınlığın resmi olmayan rakamlara göre 62.500¹⁸¹ olduğu görülür. Rutinleşen 'kapalı sınır kapısı' vurgusu akabinde “sınırın yeniden açılmasının faydalarına ilişkin bilinçlenmenin ve üçüncü ülkelerden gelen malların geçişine izin vermeye yönelik hazırlıkların arttığı görülmektedir” ifadesiyle devam eder.

2005 Raporu'nda ise Komisyon konuyu iki temel başlık altında ele almaya devam etmiştir: İnsan hakları ve azınlıkların korunması ile dış politika. İfade özgürlüğü (Orhan Pamuk ve Hrant Dink söylemleri üzerinden), dini özgürlükler ve eğitim mekânlarındaki idari işleyiş ile bürokratik engeller olumsuzlanmış, Ermeni dili üzerine akademik çalışmalar (üniversite bünyesinde kürsü kurulması) yetersiz bulunsa da basın-yayın faaliyetlerinde ve akademik platformlar ile sivil tartışma atmosferlerinde (konferans gibi) ilerleme kaydedildiği belirtilmiştir. Dış politika başlığında ise sınırın kapalı tutulduğu yinelenmiş, ancak ikili diyalogların devam ettiği, Türkiye'nin soruna ilişkin bağımsız uluslararası bir tarih komisyonu kurulması ve arşivlerin şartsız açılması önerisi, Ermenistan'ın diplomatik ilişkileri

¹⁸⁰ Türk-Ermeni Uzlaşma –veya Barışma– Komisyonu (*Turkish Armenian Reconciliation Commission*), Türk ve Ermeni entelektüel, akademisyen ve bürokratlardan oluşan iki ülke arasında ilişkilerin normalleştirilmesi yolunda 2001 yılında kurulan ve aynı yıl sona eren sivil bir inisiyatiftir. Komisyonunda emekli bakan ve öğretim görevlileri İter Türkmen ile Alexander Arzoumanian, büyükelçiler Gündüz Aktan, David Hovhannissian, Özden Sanberk, emekli general Sadi Ergüvenç, akademisyenler Üstün Ergüder, Andranik Migranian, Vamık D. Volkan ve Amerikan Ermeni Asamblesi Başkanı Van Z. Krikorian bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kamer Kasım, “Türk-Ermeni Barışma Komisyonu: Kaçırılan Fırsat”, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı 4, Aralık 2001- Ocak-Şubat 2002, <http://www.eraren.org/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=277> (Erişim: 27 Şubat 2017).

¹⁸¹ Raporda bu rakam, din kriteri ile kategorize edilmiştir. Rakam 60.000'i Ermeni Ortodoks Hristiyan, 2.000'i Ermeni Katolik ve 500'i de Ermeni Protestan olarak ayrıma tabi tutulmuştur.

ve sınır problemi dâhil kritik sorunların çözümüne yönelik hükümetler arası bir komisyon önerisi, karşılıklı akademik ve bürokratik ziyaretler yer almıştır. 2005 Raporu'nun en dikkat çeken noktası, ikili diyalog çalışmaları özetlenirken kullanılan "1915 yılı trajik olayları" ifadesidir. Parlamento çıktılarının aksine 'soykırım (*genocide*)' teriminden çok 'trajik olaylar' nitelendirmesi, Komisyon'un görece daha bürokratik ve uzlaşmadan yana bir değerlendirme içinde olduğu yönünde yorumlanabilir. Diplomatik ilişkiler henüz kurulamasa da resmi temasların varlığı uzlaşma ve diyalog için önemli adımlar olarak görülmüştür.

2005'ten itibaren raporlarda öncekiler gibi azınlık hakları, sosyo-kültürel ve medeni haklardan yararlanma durumları aynı şekilde yer alırken, ilerleme raporlarında değinilen güncel konu başlıklarını –Özdal'ın (2014: 6-7) çalışma tarzına paralel şekilde– başlıklar halinde kategorize ederek özetlemek, çalışmanın anlaşılmasını ve sorunun Komisyon tarafından ele alınış biçiminin analiz edilmesini kolaylaştıracaktır:

- Düşünce ve ifade özgürlüğü, basın özgürlüğü –ve basında çoğulculuk– (2006, 2007, 2010)-
- Din ve vicdan hürriyeti
- Hukuki manada tüzel kişilik kazanımı olarak vakıf statüsünün (2012, 2015) ve vakıf mallarının (2007) iadesi ile mülkiyet hakkı
- Sınırın kapalı tutulması (2000-2016)
- Hrant Dink davası (2007-2016)
- Dini mirasın korunması (2012), Akdamar Ermeni Kilisesi'nin açılması (2007) ve dini ayinlerin yapılması (2010, 2011)
- Ermenistan'a ilk kez bir Türk Cumhurbaşkanı'nın ziyareti (2008)
- İlişkilerin normalleştirilmesi ve ikili diplomatik diyalog süreci, üst düzey temasların gerçekleştirilmesi (2008, 2009), ekonomik ve ticari ilişkilerin geliştirilmesi (2007 ve 2008)
- Türkiye'nin ortak tarih komisyonu kurma önerisi (2008)
- Dağlık Karabağ sorununun çözümünü kolaylaştırıcı adımlar (2008)
- "1915'te Osmanlı Ermenileri'nin uğradığı Büyük Felaketin inkâr edilmesini" reddeden ve Ermeniler'den özür dileyen 30.000 kişi tarafından imzalanan dilekçe ve kampanya tartışmaları (2009)

- Okullarda ‘Sarı Gelin: Ermeni Meselesinin Ardındaki Gerçek’ adlı belgeselin gösterimi ve ayrımcılık yarattığı gerekçesiyle Ermeni cemaatinin bakanlık nezdindeki itirazları (2009), üniversitelerde Ermeni Kürsüsü’nün kurulması (2010)
- Devlet radyosunun Ermenice yayına başlaması (2009)
- Ermenistan ile imzalanan iki protokolün iç hukuk sürecinde altı hafta içinde tamamlanması (2009) ve protokollerin bugüne kadar hala beklemede tutulması (2010-2016)
- Birleşik Devletler ile ‘soykırım’ krizi (2010)
- Toplanma hürriyeti ile bağlantılı olarak “Sözde Ermeni Soykırımı’nı Anma Günü” etkinliklerinin barışçıl geçmesi (2011, 2014, 2015) ve anmalara siyasi kanattan (bakanlar gibi) katılımın olması (2015)
- Azınlıklara yönelik yaklaşımın kısıtlayıcı nitelik taşıması (2011), hükümet ve azınlık temsilcileri arasında diyalog (2016)
- 1915 Olayları sırasında yaşamını yitiren Ermeniler’in torunlarına hitaben Başbakan’ın taziye mesajları yayınlaması (2014, 2015)

Görülmektedir ki, Komisyon’un Ermeniler’e ve Ermenistan’a yönelik değerlendirmeleri iki ayrı düzlemde ele alınmaktadır. Bunlardan ilki, ulusal sınırlar içinde Lozan Antlaşması gereği kabul edilmiş dini bir azınlık grubu olarak Türkiye’deki Ermeni cemaati ve bu cemaate yönelik girişimler, politikalar ve söylemler, diğeri ise Türk dış politikası, bölgesel işbirliği ve ODGP kapsamında değerlendirilen Türkiye-Ermenistan ilişkileri. Türkiye’deki Ermeni cemaatine yönelik girişimler azınlık hakları kapsamında değerlendirilmektedir. Genel bir çerçeve çizmek suretiyle raporlarda, Türkiye’deki güncel meselelere paralel olarak Ermeniler ile ilgili tespitler, birkaç konu başlığı altında –kamusal ve bireysel haklar çerçevesinde– ele alınır: insan hakları ve azınlıkların korunması, adalet ve içişleri, yargı sistemi, düşünce ve ifade özgürlüğü, din ve vicdan hürriyeti, ibadet hakkı, medeni haklar bünyesinde mülkiyet hakkı ve mülk edinme, basın özgürlüğü, bilgi toplumu ve medya vb. Ermenistan-Türkiye arasındaki ilişkilerde ele alınan temel sorunlar ise sınır kapısının kapalı oluşu ve 1915 Olayları’na yönelik uzlaşma süreci (Tarih Komisyonu gibi) üzerinedir. Sınır kapısı problemi hemen hemen tüm metinlerde kendine yer bulur. 2000 ile 2016 arasındaki raporların tamamında “Türkiye, Ermenistan sınırını kapalı tutmaya devam etmekte, ... (kara) sınırı hala kapalı, ...kapalı tutmayı sürdürmüştür, ... sınırını açmamıştır”

ifadeleri yer almıştır (Özdal, 2014: 8). Bununla birlikte, 2009 sonrası iç siyasete paralel olarak, Ermeni azınlığın ‘soykırım’ söylemlerine yönelik girişimleri (anma toplantıları, konferanslar) ile Türk politikacılarının tutumu (taziye mesajları, vakıf mallarının iadesi gibi), Zürih Protokolleri’nin yürürlüğe konması konuları sıkça değinilen konular olmuştur.

Tablo 7. İlerleme Raporlarında Ermeniler ve Ermenistan

Ermeni azınlık

(İç siyasa)

- Düşünce, ifade ve basın özgürlüğü
- Din ve vicdan hürriyeti, dini mirasın korunması (mezarlıklar gibi)
- İnsan hakları, özelde azınlıklar ve azınlıkların korunması
- Vakıf statüleri ve malların iadesi, mülkiyet hakkı
- Eğitim ile ilgili konular (okullar, dil, öğretmenler, Ermeni Kürsüsü)

Ermenistan ile ilişkiler

(Dış siyasa)

- Diplomatik ilişkilerin ve siyasi diyalogun kurulması
- ODGP kapsamında iyi komşuluk ilişkilerinin tesisi, bölgesel istikrar ve işbirliği projeleri
- Sınır kapısının açılması
- Ön şart olmaksızın protokollerin işlerliği
- Dağlık Karabağ sorunu
- 1915 Olayları ve çözüm arayışları (Ortak Tarih Komisyonu kurma önerisi gibi)

Çalışmamız açısından ilerleme raporlarında dikkat çeken en önemli nokta, Komisyon'un Ermeni sorununa nasıl baktığıdır. Bu noktada Komisyon'un konuyla ilgili terminolojiyi nasıl kullandığının analizi yerinde bir çaba olacaktır. 2014 (s. 59 ve 73), 2015 (s. 73 ve 88) ve 2016 (s. 84) ilerleme raporlarında "1915 Olayları (*The 1915 events*)" ifadesi yer almaktadır. Diğer yandan, son iki yılda yayınlanan raporlardaki (2015 ve 2016) değerlendirmeler –1987 Kararı ile karşılaştırıldığında– olağan bir tespitten öteye gitmemiştir:

Ancak Türk makamları, söz konusu olaylar yurtdışında soykırım olarak her tanındığında, sistematik olarak ve güçlü bir biçimde tepki vermiştir ¹⁸² (2015 Raporu: 73 ve 88).

Türk makamları, 1915 Olayları yurtdışında soykırım olarak her tanındığında, sistematik olarak ve güçlü bir biçimde tepki vermeye devam etmiştir ¹⁸³ (2016 Raporu: 84).

Açıkça görülmektedir ki, ilerleme raporları, Parlamento tarafından ortaya konan kararlarla karşılaştırıldığında, Ermeni sorununa içerik olarak değinmemiş, olayları 'soykırım' olarak ima edecek herhangi bir dilde kullanmamıştır. Komisyon tarafından hazırlanan raporlarda 'soykırım' terimine yer verilmemiş olması, ikili ilişkilerin tarihi fenomenden öte iyi komşuluk ilişkileri, ekonomik ve ticari ilişkiler ile bölgesel istikrar bağlamında ön planda tutulduğu şeklinde yorumlanabilir. Açıktır ki, Avrupa Parlamentosu'nun bilahare yayınladığı kararlar ile Komisyon'ca hazırlanan düzenli raporların konuya yönelik tavrı farklılık arz etmektedir. Bu durum, bürokratik mekanizmaların ürünü olan bu metinlerin objektifliğini koruduğu çıkarımını getirebilir, siyasi etkilerden uzak olduğu da söylenebilir. Komisyon, Parlamento'ya göre daha bürokratik ve konudan uzak bir profil çizmekte, görece daha soğukkanlı yaklaşmaktadır. Özdal (2014: 9)'a göre bunun nedeni, Komisyon'un müzakereleri yürütmekle görevli oluşu ve Türkiye'nin üyelik sürecinde tutulmak istenmesidir. Bu bağlamda bakıldığında, Komisyon'un yerel etkilerden daha az etkilenebilecek teknokratik bir konumda oluşu da bu tutumunu açıklayabilecek önemli argümanlardan biri olarak kabul edilebilir. Bununla birlikte, 2005'ten itibaren Ermeniler ile ilgili sosyo-kültürel konulara ve dış ilişkilere daha fazla yer verilmesi, 2005'te müzakerelerin başlaması kararının alınmasının ardından –1965'te olduğu gibi– o dönemde Ermeni Diasporası'nın Avrupa'da Türkiye karşıtı faaliyetlerini arttırması ve Avrupa otoritelerine yönelik lobi faaliyetlerini hızlandırması ile de açıklanabilir. Nitekim bu çalışma da ulus-ötesicilik bağlamında böylece anlam

¹⁸² "The Turkish authorities responded strongly and systematically whenever the events were recognised as genocide abroad" (Turkey 2015 Report: 68 ve 82).

¹⁸³ "The Turkish authorities continued to respond strongly and systematically whenever the 1915 events were recognised as genocide abroad" (Turkey 2016 Report: 77).

kazanmaktadır. Aynı dönem Ermeni diasporik topluluğu çok sayıda yayın, gösteri ve yürüyüş aracılığıyla Avrupa’da daha sık görülmüştür¹⁸⁴. Kasım (2014: 1)’a göreyse, Ermenistan’ın bağımsızlığını kazanmasından itibaren Birlik nezdinde Türk-Ermeni ilişkilerinde farklı bir boyuta geçilmiş, AB kurumları ortaya koydukları verilerde Ermeni iddialarından çok Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yönelik bir değişim süreci yaşamıştır.

Parlamento Genel Kurulu’nun ilerleme raporlarına yönelik son kabul mercii olarak izlenimine baktığımızda ise, Komisyon’un tutumuna paralel raporlar ortaya çıkardığı görülür. İlerleme raporlarındaki yumuşak tutuma rağmen Parlamento, 1999 Düzenli Raporu’na ilişkin Kasım 2000’de kabul ettiği “Katılıma Doğru Türkiye’nin İlerlemesi Üzerine Komisyon’un 1999’daki Düzenli Raporu”na ilişkin Philippe Morillon tarafından hazırlanan dış ilişkiler, insan hakları, ortak güvenlik ve savunma politikası komitesindeki raporda Türk toplumunun önemli bir parçasını oluşturan Ermeni azınlığa modern Türkiye’nin kurulmasından önce gerçekleşen ‘trajedi’ nedeniyle destek verilmesinin Türk Hükümeti’nden ve Millet Meclisi’nden istendiği ifade edilmektedir. Kasım (2014: 3)’a ve Karagül (2003: 2)’e göre rapordaki ‘trajedi’ ifadesi Ermeni lobisinin baskıları nedeniyle ‘soykırım’ olarak değiştirilmiştir. Parlamento’nun Ekim 2001’de kabul ettiği Komisyon’un 2000 Düzenli Raporu’na ilişkin Fransız Alain Lamassoure tarafından hazırlanan raporda¹⁸⁵ ise ikili ilişkilerin geliştirilmesi yolunda sivil inisiyatiflerin önemi ile Türk-Ermeni Barışma Komisyonu’nun kurulması önerisine yer verilmiştir. Karagül (2003: 3 ve 6) raporun kabulü

¹⁸⁴ *La FRA Nor Seround appelle les organisations de défense des Droits de l’Homme à se mobiliser lors de la manifestation du 3 octobre prochain à Luxembourg*, **Nouvelles d’Arménie**, 1 Ekim 2005, http://www.armenews.com/article.php3?id_article=19144 (Erişim: 27 Şubat 2017). *La FRA rencontre François Hollande*, **Nouvelles d’Arménie**, 9 Mart 2005, http://www.armenews.com/article.php3?id_article=16539 (Erişim: 27 Şubat 2017). *Rassemblements à Paris et à Marseille*, **Observateur**, 24 Nisan 2005, <http://tempsreel.nouvelobs.com/monde/20050424.OBS4967/assemblements-a-paris-et-a-marseille.html> (Erişim: 27 Şubat 2017). *Collectif VAN, Liste des évènements du 24 avril 2005*, **Nouvelles d’Arménie**, 6 Nisan 2005, http://www.armenews.com/affiche_message.php3?ident=14456723550&id=72355&groupe=14456&famille=0&lapage=1299&idforum=f_asp (Erişim: 27 Şubat 2017). *La jeunesse militante arménienne prend acte de la résolution du Parlement européen*, **Nouvelles d’Arménie**, 30 Eylül 2005, http://www.armenews.com/article.php3?id_article=19117 (Erişim: 27 Şubat 2017). *Commémoration du Génocide des Arméniens 1915-2005, Les principaux rendez-vous de la diaspora arménienne de Suisse*, Nisan 2005, <http://www.armenian.ch/agenda/Pages/F/a19152005.html> (Erişim: 27 Şubat 2017). *Esther Benbassa, Génocide arménien, les raisons d’un déni*, **Libération**, 29 Nisan 2005, http://www.liberation.fr/tribune/2005/04/29/genocide-armenien-les-raisons-d-un-deni_518174 (Erişim: 27 Şubat 2017). *UE: manifestation d’Arméniens*, **Le Figaro**, 12 Aralık 2007, <http://www.lefigaro.fr/flash-actu/2007/12/14/0101120071214FILWWW00388-ue-manifestation-d-armeniens.php> (Erişim: 27 Şubat 2017).

¹⁸⁵ *Report on the 2000 Regular Report from the Commission on Turkey’s progress towards accession*, European Parliament Committee on Foreign Affairs, Human Rights, Common Security and Defence Policy, Rpr. Alain Lamassoure, 11 Ekim 2001, <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=REPORT&reference=A5-2001-0343&language=EN&format=PDF> (Erişim: 27 Şubat 2017).

aşamasında Ermeni lobisinin ve özellikle Ermeni Davası Avrupa Komitesi (CECA)'nin 'soykırım' argümanının metinde yer alması üzerine giriştiği siyasi değişiklik taleplerinin yasama içinde reddedildiğine yer verir. Morillon ve Lamassoure raporlarında CECA'nın lobi faaliyetlerinin etkin olduğu ifade edilir (Karagül, 2003: 6; *ANC of Europe Opens Headquarters in Brussels*, 2002).

Özetlemek gerekirse, ulus-ötesicilik bağlamında Ermeni Diasporası gerek tarihi hatıрата dayalı kimliklenme süreci gerek uluslararası ilişkilerde ortaya koyduğu söylem ve eylemlerle ulus-aşırı bir aktör olarak Türkiye-AB ilişkilerinde kendine yer bulmaktadır. Avrupa'da Ermeni azınlığın demografik yoğunluğu ve kurumsal iletişim ağları, kitleye ulusal birimlerin yanı sıra Birlik kurumları nezdinde de görünürlük kazandırmaktadır. 19. yüzyıl başlarına kadar indirgenebilecek Ermeni lobi faaliyetleri 1960'lı yıllardan itibaren artmış, bugün Türkiye-AB ilişkilerinde Ermeni sorununu gündeme getiren en önemli faktörlerden biri olmuştur. Topluluk yerelden ulusala, ulusaldan Birlik kurumlarına kadar aldırıldığı kararlar ve ortaya koydurduğu söylemler ile ulus-ötesi karakterini pekiştirmiştir. Birlik'in konuya ilişkin ilk bildirisi olan Avrupa Parlamentosu'nun 1987 Kararı, bütün bir süreçte mihenk taşı işlevi görmüş ve her fırsatta tekrarlanarak bugün dahi Birlik'in konuya bakış açısının temelini oluşturmuştur. Buna rağmen kurumların konuya dair duruşunda birtakım farklılıkların mevcudiyetinin de altı çizilmelidir. Avrupa Parlamentosu metinlerinde var olan ve sıkça vurgulanan 'soykırım' ifadesi ile Türkiye'nin durumu kabulüne ilişkin çağrı, Komisyon raporlarından ve Adalet Divanı kararlarından farklılık arz eder. AP'nin 1987 ve 2005 tarihli metinlerindeki doğrudan nitelendirmeleri ile diğer metinlerdeki göndermeleri Komisyon tarafından hazırlanan yıllık raporlardaki söylemlerden farklılaşır. Bu noktada AP'nin meselede görece daha radikal kaldığını, Komisyon söylemlerinin ise görece daha bürokratik nitelik taşıdığını söylemek yanlış olmaz. Bütün bu tutumsal farklılıklara rağmen söylemler ve eylemler üzerinde diasporik lobi faaliyetlerinin etkinliği tartışılmaz. Nitekim Birlik kurumlarının konuya bakış açısının Ermeni tezlerine paralel şekillendiği görülmektedir. Ancak söz konusu tarihi fenomenin Birlik gündeminde kendine yer bulması elbette ki sadece Ermeni diasporik faaliyetleri ile de açıklanamaz. Bu faaliyetler dışında kıta çapında tarihi tecrübeler dayalı Türk algısı, Türkiye'nin AB'ye üyeliğine karşı olan gruplar, ulusal çıkarlar ve dini faktörler gibi birçok faktör bileşeni etkili olmaktadır. Kopenhag kriterleri arasında yer almamasına karşın meselenin Türkiye'nin adaylığı önünde engel olarak lanse edildiği ve

siyasi kaygılarla ele alındığı görülmekte, bu durum da lobi faaliyetlerine anlam kazandırmakta, topluluğu Türkiye-AB ilişkilerinde ulus-ötesi varlığıyla görünür kılmaktadır.

5. SONUÇ

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından barışçıl ve istikrarlı bir dünya arayışı uluslararası düzeni geleneksel çatışmacı formundan uzaklaştırmış, işbirliğinin ve diyalogun öne çıktığı yeni bir düzeni beraberinde getirmiştir. Bu yeni düzen bireyin ve toplumun öncüllendiği, uluslararası sorunların çözümünün kolektif bir çaba ve işbirliği ile mümkün olabileceği dinamik bir süreçtir. Yeni düzende klasik dış politika amaç, araç, anlayış ve etkileri farklılaşmıştır. Çalışmanın kuramsal bölümünde değinildiği şekliyle, Hill'in sisteme yönelik öngörülerini bağlamında, yeni durumda merkezîyetçi yapılar adem-i merkezîyetçi görünüm kazanmış, ekonomik büyüme yerini finansal istikrara bırakmış, olay ve olgular karşısındaki müdahaleci anlayış önetkin (proaktif) bir karaktere bürünmüştür. Ekonomik fenomenlerin ön plana çıktığı, yumuşak güç unsurlarının dış politikada alternatif araçlar olarak kullanılmaya başlandığı bu yeni düzende güvenlik ve çatışma eksenli dünya gündemi çeşitlenmiştir. Bu süreçten itibaren yasadışı göç ve insan kaçakçılığı, çevre ve küresel ısınma, siber savunma, adil ve eşit gelir dağılımı, doğal kaynakların kullanımı, gıda güvenliği ve insani krizler, alternatif enerji kaynakları, uluslararası organize suçlar ve radikal hareketler ile küresel terörizm gibi sorunlar siyasi ajandalarda yer almaya başlamıştır. Geleneksel düzenin devletler sistemi dünya toplumuna evrimleşmiş, McLuhan'ın küresel köy tezi tam da bu noktada görünürlük kazanmıştır.

Küreselleşme olarak kavramsallaştırılan bu süreçte bilgi, iletişim ve ulaşım teknolojilerindeki gelişmeler ile dünya çapında oldukça kalabalık bir kitle, ortak bir paydada bir araya gelmeye başlamış, eş zamanlı ve çok kaynaklı bir iletişim ağı geliştirerek kamusal otoriteler karşısında yeni bir güç odağı oluşturmuşlardır. Ulusal sınırları aşan boyutlarda fikirlerin, sermayenin, objelerin ve insanların makro düzlemde etkileşime geçtiği bu süreç post-modern zamanların temel fenomeni olan ulus-ötesi ağları beraberinde getirmiştir. Medyanın siyasi yaşamdaki 'dördüncü kuvvet' niteliği kazanması gibi ulus-ötesi ağlar ve platformlar da devlet kontrolünden bağımsız bir sivil mobilizasyon ağı kurmaya başlamıştır. Uluslararası alan, ulusal otoritelerce kontrolü güç bir toplumlar arası ilişkiler ağına dönüşmüştür. Ulus-ötesicilik kuramı bağlamında bakıldığında, çoğulculuşan bu yeni düzende varlık kazanan ve çift yönlü olarak küreselleşmeyi hem besleyen hem de ondan beslenen uluslararası şirketler ve ekonomik ajanlar, sivil toplum kuruluşları ve aktivist örgütler,

kültürel ve sosyal yapılar, hükümetler arası veya hükümetler dışı örgütlenmeler sistemin yeni özneleri olarak sayılabilir. Bu bağlamda çalışmada kendine yer bulan ulus-ötesi sivil dayanışma platformları olarak diasporik topluluklar da sosyal ulus-ötesi pratikler bağlamında sisteme dâhil olan aktörlerdendir. Çalışmada örneklem grubu olarak ele alınan Ermeni Diasporası, diasporik ulus-ötesicilik anlayışına paralel şekilde iç ve dış dinamikleri ile analiz edilmeye çalışılmıştır.

Bugün dünyada 10 milyona yakın Ermeni yaşamakta, yarısından fazlası anavatan dışında diasporada yaşamını sürdürmektedir. Ermeni Diasporası, Ermenistan ve Dağlık Karabağ dışında yerleşmiş Ermeni topluluklara referans yapılan bir terimdir ve bu terim, 1920’li yıllardan beri “Haykakan Spyrk (Ermeni Diasporası)” olarak adlandırılır (Handbook for Armenians abroad, 2012: 20). 6-7 milyonluk nüfus birikimi ile anavatandaki üç milyonu aşan soydaşlarından daha kalabalık bir profil çizmektedirler. İki milyona yaklaşan Ermeni nüfusuyla Rusya bugün dünyadaki en büyük Ermeni azınlığı barındıran ülke konumundadır. Bir milyondan fazla Ermeni’yi barındıran Birleşik Devletler’in ardından Avrupa, yarım milyonluk Ermeni nüfusa ev sahipliği yapar. Kıtadaki en büyük nüfus birikimine sahip ülke ise Fransa’dır. Avrupa’nın ardından yine yarım milyon ile Yakın Doğu ülkeleri Ermeni Diasporası’nın üçüncü derece yoğun bulunduğu coğrafya olarak gözlemlenir.

Ermeni Diasporası, tipik bir klasik diaspora örneğidir. Ermeni göçmen kitlelere ‘diaspora’ adlandırmasını kazandıran en önemli nitelikler, tarihsel anlamda diasporalaşma sürecine de kaynaklık eden kimliklenme ve örgütlenme motivasyonu ile siyasi mekanizmalara dokunacak düzeyde kurumsallaşmış, sistematikleşmiş iletişim ağları ile lobicilik faaliyetleridir. Gerek göç motivasyonu gerekse kendisine atfettiği travmatik tarihi tecrübeler diasporik ulus-ötesicilik bağlamında topluluğa klasik manada diaspora unvanını kazandırmaktadır. Çalışmada diasporik ulus-ötesicilik yaklaşımı ışığında iç dinamikleriyle ele alınan topluluğa dair yapılacak en temel çıkarım, 1915 Olayları’nın Ermeni kimliğinde ontolojik bir fenomen olduğu gerçeği olmalıdır. İlgili olaylar maddi düzlemde diasporalaşma sürecini, manevi düzlemde ise ulusal bir aidiyeti, kimliksel bir motifi ve ulus-devletin temel bileşenini temsil etmektedir. ‘Soykırım’ iddialarına dayalı mitoloji, hem Ermenistan’daki siyasi mekanizmalarca hem de diasporik topluluk tarafından sosyo-psikolojik ve ideolojik bir ulusal referans noktasıdır. Bu tespit, çalışmada ‘öteki’ ve ‘ötekileştirme’ (Çevik-Ersaydı,

Laçiner, Özdemir), ‘seçilmiş travma’ (Vamık Volkan) ve ‘tarihsel kurgu ve geçmişin yaşatılması’ (Sarı ve Avcıoğlu, Özdemir) bağlamında değerlendirilmiştir.

Tarih boyunca birbirini takip eden bir seri göç dalgası halinde dünyanın dört bir yanına dağılan Ermeni kitleler, kimliksel ve ulusal karakterlerini muhafaza ederek geldikleri ülkelerde kurumsallaşmış sosyal platformlar oluşturmuşlardır. Bu yapılanmanın sağlıklı ve etkin nitelik taşıdığını söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim bugün bakıldığında Ermeni Diasporası, bünyesinde barındırdığı kuruluşlar, vakıflar, okullar, basın-yayın organları ve soydaşlarına sundukları imkânlarla buldukları ülkelerde oldukça iyi örgütlenmişler, mensuplarını tek bir çatı altında toplanma ve siyasi manada bir yöne kanalize ederek lobicilik faaliyetlerinde bulunma yolunda önemli adımlar atmışlardır. Kültürel, ulusal ve kimliksel sosyal değerlerini başarılı şekilde korumuş olmalarının yanında kurumsallaşmış ve işbirliği temelli organizasyon yapısıyla da dikkat çekmektedirler. Bu da Ermeni topluluğu diğer göçmen topluluklarından ayırarak ‘diaspora’ olarak nitelenmesindeki en önemli karakteristik özelliğidir. Sivil ve politik manada kurumsallaşma düzeyi yüksek, iletişim ağları ise oldukça yoğundur. Sadece buldukları ülkelerdeki soydaşlarını birbirine bağlamakla kalmaz, dünyanın diğer köşesindeki ve anavatanlarındaki paydaşlarıyla da ortak bir vizyon oluşturarak bünyesini sağlamlaştırır. Böylece tipik bir ulus-ötesi aktör olarak uluslararası sistemde kendine yer bulur.

Ermeni Diasporası, çalışmada anavatan Ermenistan ile olan ilişkileri ve Avrupa Birliği nezdindeki lobi faaliyetleri ile somutlaştırılmıştır. Örgütleniş biçimleri ve yoğunluğu, organizasyon yapısı dikkate alındığında siyasi bir propaganda merkezi olarak öne çıkmakta, anavatanları Ermenistan için potansiyeli oldukça yüksek bir kamu diplomasisi sahası oluşturmaktadırlar. Siyasi bağlantıları ve iletişim ağlarının yoğunluğu ile güçlülüğü ulusal mekanizmalara dokunma konusunda önemli avantajlar sağlamaktadır. Sivil toplum kuruluşu görünümleri ile sosyal tabanlarda yer bulurken, siyasi bağlamda ise lobicilik faaliyetlerinin önemli örneklerinden birini oluşturmaktadırlar. 21. yüzyılda dış politikada yumuşak güç unsuru olarak iknaya dayalı Ermeni kamu diplomasisinin temel siyasa yapıcısı ve uygulayıcısıdır. Bu bağlamda çalışmada sıkça Sheffer’in ‘devlet bağlantılı diaspora’ sınıflandırması içinde yer aldığına değinilmiş, Ermenistan’ın dünyanın en büyük ve sofistike diasporalarından birine sahip olduğu iddia edilmiştir (Makaryan ve Galstyan, 2013: 12). ‘Soykırım’ teması ile dış politikada varlığını görünür kılan Ermenistan için Diaspora’nın

etkinliği sayesinde ulusal bazda alınan kararlar, Ermenistan için Avrupa’da kamu diplomasisinin ve algı yönetiminin etkin kullanıldığının göstergeleridir.

Çalışmanın temel konusu Ermeni Diasporası’nın Avrupa’daki kurumsallaşmış varlığı ve lobicilik faaliyetleridir. Ulus-ötesi bir aktör olarak Diaspora’nın çalışma açısından temel ele alınmış biçimi ve yöntemi, özelde Avrupa Birliği-Türkiye ilişkilerindeki rolü üzerinedir. Avrupa’da diasporik faaliyetlerin Türkiye’nin Birlik’e adaylık yolundaki etkinliği sorgulanmaya çalışılmıştır. Ermeni nüfus Avrupa’daki varlığı, üye ülkeler arasındaki koordineli ve örgütlü işbirliği, dayanışma ruhu içinde geliştirdiği iletişim ağları ile yerelden bölgesel siyasi mekanizmalara kadar oldukça geniş bir lobicilik ağı oluşturmuştur. Böylece 1915 Olayları’na dair ulusal tezlerine duyarlı bir kamuoyu oluşturarak toplumsal bilinç uyandırma yolunda önemli lobi mekanizmaları ve araçları geliştirmişlerdir. Diasporik faaliyetlerin temel propaganda alanları, 1915 Olayları’nın Ermeni tezleri bağlamında ‘soykırım’ olarak kabul ettirilmesi ve Türkiye üzerinde uluslararası bir baskı oluşturarak kabul ettirilmesinin sağlanması, 4T stratejisi kapsamında hukuki yaptırım ve tazminat sorumluluğu şartlarının ortaya çıkarılması, Dağlık Karabağ sorununun Ermenistan lehinde çözüme kavuşturulması, Türkiye ile sınır kapısının açılması, anavatana politik ve ekonomik desteğin sağlanması ve soydaşlarına mesken ülkelerinde yardımcı olmak şeklinde sıralanabilir. Bu kapsamda Avrupa’da Ermeni kitlelerin taleplerine –ve özellikle de varlık nedeni ‘soykırım’ iddialarına– duyarlı bir kamuoyu oluşturma yolunda siyasi bir propaganda süreci işletilmektedir. Milli hafızada kendilerine referans noktası yaptıkları tezleri siyasi bir talebe dönüştürülmüş, ulusal gündemleri ve ikili ilişkiler başta olmak üzere çok taraflı platform gündemlerini meşgul etmişlerdir. 1915 Olayları, ulus-ötesi bir aktör olan Ermeni Diasporası için uluslararası sistemde siyasi bir mücadele sahasıdır. Bu siyasi mücadele, 4T stratejisi çerçevesinde diyalog eksenli ilerlemekte, önce yasama düzenlemelerine girmekte, ardından yargısal süreçte hukuki sorumluluğun getirilmesi elde edilmek istenmektedir. Hovanessian (2007: 19)’a göre bir diasporaya tabi olmak, azınlık olarak politik bir bağlılığı, politikleştirilmiş bir foruma dâhil olmak anlamına gelmektedir. Ermeni Diasporası için ise ulusal bir dava olarak 1915 Olayları bağlamında bir tartışmaya dâhil olmayı ifade eder.

Avrupa’da Ermeni Diasporası’nın etkinliği çalışmada iki düzlemde ele alınmıştır. Bunlardan ilki üye ülkeler nezdinde sürerken ikinci başlık topluluğunun Avrupa çapındaki faaliyetlerine odaklanmıştır. Diaspora’nın Avrupa’da kamusal ve siyasi alandaki görünürlüğu

sosyo-ekonomik yaşamda kurduğu dernekler vasıtasıyla somutluk kazanmaktadır. Birçok ülkede bu kurumsallaşmış ve sistematikleştirilmiş organizasyon kültürü sayesinde 1915 Olayları'na dair savundukları 'soykırım' iddialarını kabul ettirmeyi başarmışlardır. Bu noktada diasporik faaliyetlerin Avrupa kamuoylarını kendi tezleri bağlamında ikna etmede başarılı olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Savundukları tezlerle iktidarları etkileme yetileri kurumsal örgütlenme başarıları ve etkinlikleri ile doğru orantılıdır. Kurumsallaştırılan dayanışma ağları Fransa ve Belçika gibi ülkelerde ulusal tezlerine paralel argümanlı metinler ortaya çıkarırken İngiltere, İspanya, Portekiz, İskandinav ve Baltık ülkeleri ile birçok Doğu Avrupa ülkesindeki politik tutumlar ise zayıf niceliksel varlıklarına ve örgütlenememiş yapılarına bağlanabilir. Bu durumda vatandaşlığa geçtikleri ülkelerdeki siyasal taban olma duruşları da etkili olmuştur. Mesken ülke politikaları dâhilinde bakıldığında, bu iddialar için 'soykırım' söylemleri potansiyel oy kazancı olan sosyal bir kitleye hitap biçimine dönüşmüştür. Ermeni azınlık, yerel birimlerin gözünde siyasal potansiyeli yüksek kayda değer toplumsal bir tabakadır. Bu nedenledir ki, Ermeni azınlığın yoğun olarak bulunduğu ülkelerde ulusal seçim dönemlerinde konunun sık sık gündeme geldiği görülür. Yine soruna dair alınan kararların ve ortaya konan söylemlerin özellikle 24 Nisan arifesine (Danimarka, Bulgaristan gibi) denk gelmesi Diaspora'nın etkinliği ve mesken ülkelerdeki kamusal varlıkları ve lobicilik faaliyetleriyle ilişkilendirilebilir. 'Soykırım' söylemleri bu ülkelerde ulusal ve yerel politikacılar için Ermeni seçmen kitlesini yönlendirme biçimidir. Bu bağlamda Diaspora'nın buldukları ülkelerdeki nüfuslarıyla orantılı siyasi çıktılar ürettiklerini söylemek yanlış olmaz. Bu durumun en yoğun hissedildiği ülke ise Fransa'dır. Fransız siyasi yaşamında konunun sıklıkla gündeme gelmesi ve en fazla çıktının bu ülkede üretilmesinin temel nedeni ülkede bulunan, vatandaşlığa geçerek siyasi bir nüfuz oluşturan ve ulusal taleplerini sosyal gündemde ve kültürel ajandalarında muhafaza eden 300.000-400.000 Ermeni asıllı vatandaştır. Bununla birlikte Belçika'daki etkinlikleri ise niceliksel zayıflıklarına rağmen, örgütlenme ağının sağlıklı ve etkin işleyişi, sistematikleştirilmiş ve kurumsallaştırılmış iletişim ve lobi ağlarının genişliği ile siyasi iradelerinin güçlü oluşuyla açıklanabilir. Açıkça görülmektedir ki, 'soykırım' iddialarının kabul edildiği resmi metinler, diasporik topluluğun yoğun olarak bulunduğu ve sağlıklı örgütlenebildiği, siyasi birimlere dokunabildiği ülkelerdir. 1915 Olayları'nın 'soykırım' nitelendirmesi adı altında siyasi mekanizmalarca kabul edilmiş olması, Ermeni diasporik topluluk mensuplarının buldukları ülkelerde kurumsallaşmış olmaları ya da vatandaşlığa geçerek siyasi mekanizmalara katılmak suretiyle buldukları

ülkeye entegrasyon derecesi ve siyasi propaganda yolunda önemli bir nüfuz potansiyeline ulaştıklarının en iyi kanıtıdır. Yine iddiaların görsel propagandası olan ‘soykırım anıtlarının’ dikilmesi yerel birimler üzerindeki etkinlik olarak değerlendirilebilir. Birlik üyesi olup söylemleri kabul etmeyen ülkelerin önemsenecek sayıda Ermeni azınlığı barındırmadığı dikkat çekicidir. Bu bağlamdadır ki Ermeni kitlelerin etkinliği buldukları ülkelerdeki kantitatif varlığı ile örtüşen, siyasi etkinliği ise örgütlenme gücüne ve yetisine bağlı bir nitelik taşımaktadır. Sayısal azlığın olumsuz etkisi, Ermeniler’de organizasyon ve entegrasyon gücünün yüksek niteliği sayesinde olumlanmıştır. Böylece topluluğun niceliksel varlıktan çok niteliksel bir güç taşıdığı söylenebilir.

Sorunun Avrupa ülkelerinde gündeme gelmesinin ve Türkiye-AB ilişkilerine yansımalarının nedenleri arasında Diaspora faaliyetleri dışında bir seri farklı faktör de sayılabilir. Özellikle Lütem ve Cengiz’den yapılan analizlerden hareketle Avrupa’da Ermeni tezlerinin kabulünü kolaylaştıran nedenler arasında ilk etapta kıtada hali hazırda var olan Türk imajı ve Türk düşmanlığı sayılabilir. İlgili metinlerin çoğunlukla Türkiye’nin AB üyeliğine karşı olan –özellikle aşırı sağ veya muhafazakâr olarak bilinen– partilerce siyasi gündemlere taşınması buna kanıt olarak gösterilmektedir (Cengiz, 2015: 8): Bulgaristan’da ATAKA Partisi, Hollanda’da ve Almanya’da Hristiyan Birlik Partileri (*Christlich Demokratische Union*), Belçika’da Liberal Parti, Avusturya’da Özgürlük Partisi (*Freiheitliche Partei Österreichs*) ile Avusturya’nın Geleceği için Birlik (*Bündnis Zukunft Österreich*), Fransa’da Ulusal Cephe (*Front National*) ve Cumhuriyetçiler (*Les Républicains*) ile Avrupa Parlamentosu’nda yer alan muhafazakâr Avrupa Halk Partisi (*European People’s Party*) örnekleri gibi. Kıta genelinde tarihi ilişkilere bağlı oluşan Türk imajı ve düşmanlığı konuya yönelik tutumların Ermeni tezlerine paralel şekillenmesinde en önemli nedenlerden biridir. Böylece Cengiz (2015: 3)’in düşüncesini destekler şekilde ‘soykırım’ söylemleri Ermeni kitleler ve Avrupa tarafından ‘ortak bir enstrüman’ olarak kullanılmaktadır. Özdemir (2004: 11)’e göre, Avrupa’da sorunun gündeme gelmesindeki bir diğer neden ise insanlığa karşı suçların önlenmesine ve duyarlı bir kamuoyu oluşturma düşüncesine dayanmaktadır. Yine Göka (2009: 185-186) konuya yönelik ilgiyi İkinci Dünya Savaşı’nın ardından insan haklarına verilen önemin artışına bağlar. Bu noktada Avrupa ilgisi, kurumların kendi inisiyatifi doğrultusunda da ortaya çıkmış olabilir. Yine Avrupa demokrasi kültürüne atfedilen önem de ilişkilerde bu analizin akabinde kendine yer bulur. Nitekim Diaspora’nın ve

diasporik faaliyetlerin Avrupa'da varlık göstermesi, lobcilik faaliyetlerini etkin şekilde sürdürmesi ve ulusal birimlerce dikkate alınmasında bir diğer neden ise daha önce ulus-ötesi aktörlerin var olabilme koşulları olarak ifade edilen Batı'nın demokratik ve çoğulcu siyasi yaşamı içinde var olabilme şansı bulmuş olmalarına, çok kültürlü yaşam profiline ve gelişme olanaklarına kavuşmuş olmalarına bağlanmaktadır. Türkiye'nin Birlik ile olan ilişkileri, Avrupa'da mevcut Ermeni topluluğun faaliyetleri ile küreselleşen dünyada siyasi birimlerin ulus-ötesi aktörlere verdikleri önem ve Batı siyasetindeki temel değerlerden olan insan hakları, demokratikleşme ve çoğulcu anlayış konunun siyasi veya diğer saiklerle gündeme gelmesindeki başlıca nedenlerdir. Kuramsal altyapı çerçevesinde diasporik toplulukların karakteristik özelliklerine değinirken yer verilen Cohen'in 'özgün yaratıcılığın olabilirliği' tespiti böylece işlerlik kazanmaktadır. Yine Shain ve Barth'tan yapılan analizlerde ulus-ötesi aktörlerin kabiliyetlerinin ve siyasal sistemler üzerindeki etkinlik sınırlarının mesken ülkelerdeki motivasyon derecelerine, iç uyumlarına, ulusal birimler nezdindeki sosyal ve siyasi geçirgenliğe, iki ülke arasındaki konumlarına ve anavatanları nezdindeki algılara bağlı olduğunu yeniden hatırlamak faydalı olacaktır. Ayrıca Krasner'in bu aktörlere ancak çoğulcu atmosfer içinde var olabilme olanağı verdiği hatırlanmalı, Safran'ın diasporaların etki gücünü entegrasyon derinliği, bilinç özgürlüğü ve çoğulculuk ile ilişkilendirildiği de unutulmamalıdır. Batı'da var olan liberal, demokratik ve gelişmiş sivil toplum anlayışları ile yerelliğe, yönetişime atfedilen önem bu ülkelerdeki diasporik etkinliği anlamada önemli çıktılar sunmaktadır. Nitekim topluluğun en yoğun bulunduğu coğrafya olan Rusya'da lobi faaliyetlerinin etkin olamaması ülkedeki sivil toplum geleneğinin zayıf oluşuna bağlanır (Palabıyık, 2015: 80). Bütün bu tespitler, Ermeni Diasporası'nın Avrupa ülkelerindeki ve Birlik nezdindeki farkındalığını arttıran unsurlar olarak bu noktada tekrardan teyit edilir. Böylece çalışmaya teorik zemin teşkil eden ulus-ötesicilik kuramı da anlam kazanmaktadır.

Bunlar dışında değinilmesi gereken farklı motivasyonlar arasında Türkiye'nin AB'ye üyeliğine karşı olan politik çevrelerin faaliyetleri sayılabilir. Kasım (2014: 1)'a ve Lütem (2009: 85)'e göre, Birlik içinde Türkiye'nin adaylığına olumlu bakmayan kitleler (Fransa, Hollanda, Avusturya) bilerek ve isteyerek Türkiye'yi adaylık sürecinden vazgeçirmek için Ermeni sorununu ve diğer ulusal sorunları (Kıbrıs gibi) engelleyici bir siyasi malzeme olarak kullanmakta, konuyu araçsallaştırmaktadır. Diaspora ve AB'deki Türkiye karşıtları, Ermeni sorununu Türkiye karşıtlığının bir aracı haline getirmektedirler (Karagül, 2003: 1). Bu süreç

ulusal birimlerin Türkiye'nin AB üyeliği karşısı tutumlarına argüman geliştirme çabalarıdır. Avrupa'da Türkiye'nin adaylığına karşı olan kitleler çoğunlukla Ermeni meselesini gündeme getirerek olumsuz bir imaj yayarlar. Böylece "Türkiye'ye müzakereci ülke statüsü vermekle etik bir sorumluluk altına girmiş olan AB, Türkiye kendisi vazgeçerse bu sorumluluktan kurtulmuş olacaktır" (Kasım, a.g.m.). Bu nedendir ki Birlik kurumlarının konuya bakış açısı daha çok siyasi saiklere dayanmaktadır. Diğer yandan Kasım (2014: 2)'a göre, Ermeni Diasporası'nın lobicilik faaliyetleri kadar ilişkilerde dönemsel gelişmeler de üye ülkelerin ve kurumsal mekanizmaların konuya bakış açısını etkilemektedir. Sorun her daim dış politika zemininde varlığını korurken belli dönemlerde, belli ülkelerde (diasporik topluluğun yoğun olduğu ülkeler) ve ilişkilerde (Birleşik Devletler, Fransa ve AB ile ilişkilerde) daha fazla popülerleşmiştir. Laçiner (2013: 4)'e göre, Ermeni sorunu bazı zamanlar 'uyuma dönemine' girerken 1970'li ve 1980'li yıllardan itibaren görece daha fazla aktifleşmiştir. Açıkça görülmektedir ki, Birlik üyesi çoğu ülkede konunun gündeme gelmesi siyasi saiklere ve konjonktürel değişimlere paralel okunmaktadır. Diaspora konuyu siyasi iklimleri şekillendirmek ve baskı oluşturmak için kullanılmaktadır. 1915 Olayları'na dair tartışmalar, çoğunlukla günün değişkenlerine bağlı kalmaktadır. Bu duruma en tipik örnekler olarak Kıbrıs Barış Harekatı'nı takiben Güney Kıbrıs Rum Yönetimi tarafından alınan 'soykırım' iddialarının kabul edilmesi (İKV, 2015: 5; Palabıyık, 2015: 88) ve Fransa'da her ulusal seçim dönemi konunun adaylarca gündeme getirilmesi verilmektedir. Yine Türkiye'nin Topluluk'a tam üyelik başvurusundan birkaç ay sonra 1987 Kararı'nın alınması ilgili argümana iyi bir örnek teşkil eder. Kasım (2014: 3)'a göre, bu karar Türkiye'nin üyeliğini başlamadan engelleme amacı taşır. Yine bu bağlamda Türkiye-AB ilişkilerindeki durgunluk süreçlerinde Ermeni sorununa ilişkin çıktılarının ve lobi faaliyetlerinin aktif olmaması da bu durumu destekler. Kasım (2014: 8)'a göre Türkiye ve AB arasındaki ilişkilerin son yıllarda sağlıklı ve verimli bir çizgide sürmemesi ve görece daha durgun ve problemlili bir hal alması Ermeni Diasporası'nın Birlik nezdindeki görünürlülüğünü de azaltmıştır. Ancak "Türkiye'nin AB sürecinin yeniden ivme kazanması halinde Ermeni lobisinin AB kurumları ve üye ülkelerdeki çabaları hız kazanacaktır" (Kasım, a.g.m.). Ermeni meselesine dair tartışmalar ilerleyen süreçte hem ulusal birimlerce hem de Birlik kurumlarınca gündemdeki yerini dönemsel gelişmelere paralel korumaya devam edecektir. Diğer yandan AB ile ilişkilerde Ermeni sorununun gündemdeki yeri Türkiye-Ermenistan ilişkilerinden de etkilenmekte, iki ülke arasındaki protokoller AB nezdinde de olumlu karşılanarak ilerleme raporlarında 1987

Kararı'na karşın daha ılımlı bir tutum sergilenmektedir. Karagül (2003: 1)'e göre, Soğuk Savaş'ın ardından Ermenistan'ın bağımsız bir ulus-devlet olarak ortaya çıkışı ve ulus bilincini 'soykırım' argümanı üzerine inşa ederek uluslararası ilişkilerde 1915 Olayları'nı diplomatik bir misyon haline getirmesi lobicilik faaliyetlerini hızlandırmıştır. Nitekim AB üyesi ülkelerde ve AB kurumları nezdinde alınan kararlar 1960'lardan itibaren sıklaşır. Daha önce değinildiği gibi, Diaspora'nın 'soykırıma' dair yürüttüğü propaganda süreci evrimsel bir nitelik taşımakta, süreç ulus-ötesicilik kapsamında değinilen küresel sistemin sorunların çözümünde savunduğu diyalog ve barışçıl çözüme dair tutum değişikliği ile bugüne varmaktaydı. İkna ve algı yönetimine dayalı yeni propaganda ve lobicilik sürecinin bu değişime paralel ortaya çıkmış olabileceğine de değinmek gerekir.

Hem Diaspora'nın faaliyetleri hem Avrupa tarihinde var olan siyasi saikler, Ermeni meselesinde baskın gözükmektedir. Buna rağmen ulus-ötesicilik bağlamında Diaspora'nın Türkiye-AB ilişkilerindeki üçüncül konumu yazınsal sahada kendine yeterince yer açamamış, ihmal edilen tartışma sahalarından biri olarak kalmıştır. Ermeniler'in durumu özelde 'diaspora' üzerine şekillendiğinden konunun ilgili kavram üzerinden değerlendirilmesinin akademik anlamda yazına farklı bir bakış açısı kazandıracığı düşünülmüştür. Böylece çalışmada sadece diasporik topluluğun konumu ve faaliyetleri ele alınmaya çalışılmış, ancak diğer faktörlerin de süreçteki rollerinin göz ardı edilmemesi amaçlanmıştır. Çalışmanın konusu Ermeni meselesinin Türkiye-AB ilişkilerindeki rolü değil, AB'de sık sık kendine yer bulan Ermeni meselesinin gündeme gelmesinde diasporik topluluğun ve lobicilik faaliyetlerinin rolü üzerinedir. Bu kapsamda Türkiye'nin AB'ye entegrasyon sürecinde Diaspora'nın olumsuz tutumları analiz edilmeye çalışılmak istenmiştir. Ermeni diasporik topluluğun Türkiye-AB ilişkilerindeki üçüncül konumu ulus-ötesicilik kuramı çerçevesinde ele alınmıştır.

Bütün bu nedenler ışığındadır ki, Avrupa birliği nezdindeki karar ve söylemler anlam kazanmaktadır. AB-Türkiye ilişkilerinde Ermeni meselesi ve diasporik faaliyetler sık sık kendine yer bulan tartışma konularından biridir. Çalışma sahasına bağlı kalarak Diaspora'nın faaliyetleri bir yandan ikili ilişkilerde polemiklere neden olurken diğer yandan Türkiye-AB ilişkilerinin zaman zaman gerilmesine neden olduğu açıktır. Ermeni Diasporası hem üye ülkeler nezdinde hem de Birlik kurumlarında lobicilik faaliyetleri sürdürmekte, Avrupa çapındaki örgütleriyle (CECA, AGBU, EAFJD ve FAAE) de Brüksel mekanizmasını da

etkilemeye çalışmaktadır. Tarihsel uzlaşmazlığın diasporik topluluk tarafından Avrupa Birliği bünyesine de taşınması elbette ki kaçınılmazdır. Diaspora, Avrupa'da 1915 Olayları'na ilişkin Ermeni algısını pekiştirmek ve ilgili olayları 'soykırım' olarak kabul ettirmek amacıyla Türkiye'nin Birlik'e adaylık sürecini araçsallaştırmakta, Birlik kurumları nezdinde girişimlerde bulunmaktadır. Diaspora'nın Türkiye'nin adaylık sürecine doğrudan veya dolaylı olarak müdahil olduğu görülür. Çalışmanın son başlığında Avrupa Birliği kurumları nezdindeki girişimlere, özellikle 1987 Kararı'na özel bir önem atfederek değinilmiştir. Avrupa Parlamentosu'nun konuya ilişkin radikal tavrına, bu tavrının nedenlerine yer verilmiş, ilerleme raporlarındaki bürokratik ve görece daha yumuşak ve objektif bakış açısı karşılaştırması yapılmıştır. Bu noktada Komisyonca ortaya konan metinlerde 'soykırım' söyleminden çok 'sorun, olay, trajik hatırat (*question, event, tragic experiences*)' ifadelerinin yer alması terminolojik anlamda önem arz etmektedir. Böylece soruna yönelik en radikal tavrın Parlamento tarafından ortaya konduğu tezi somutlaştırılmaya çalışılmıştır. Özellikle Parlamento metinlerinde 1915 Olayları'nın kavramlaştırılış ve adlandırılış biçimi terminolojik olarak ele alındığında, Ermeni tezlerinin ve Diaspora etkisinin baskınlığı gözlemlenebilir. Nitekim tarihi olayın ne şekilde adlandırılacağına ilişkin tartışmalar hâlihazırda iki ülke arasındaki uyuşmazlığın temelini teşkil etmekte, akademik, siyasi ve tarihi bağlamlarda karşılıklı iddialar sürdürülmektedir. Bu başlık altında Diaspora'nın AB kurumlarından ziyade ulusal hükümetler nezdinde etkin olduğu, ancak yerelden gelen Parlamento üyelerinin de lobi taleplerini üst kurumsal mekanizmalara taşımada başat bir rol oynadığı gösterilmeye çalışılmıştır. Böylece Ermenistan konseptli AB çıktılarının neden Parlamento aracılığıyla olduğu da açıklığa kavuşmaktadır. Hükümetler arası yapılanan Bakanlar Konseyi ve Avrupa Zirvesi'nden öte, lobi faaliyetleri Parlamento'daki temsilciler aracılığıyla işlemektedir. Elbette ki bu durumda Parlamento temsilcilerinin vatandaşlarca doğrudan seçilmesi etkilidir. Bu kapsamda Birliğin Ermenistan konusundaki çıktıları –ekonomik işbirliği ve enerji diyalog platformları dışında– bir ulusal kimlik inşası ürünü olan 'soykırım' iddiaları üzerinden ortaya konmaktadır. Bununla birlikte bürokratik kişilikler ve milletvekilleri ile olan yakın ilişkiler de değinilen diasporik etkinin somut örnekleridir. Parlamento'nun ortaya koyduğu metinler ve çalışmalar ile ulusal parlamento kararları siyasi saiklerin ağır bastığı metinler olarak, Karagül (2003: 7)'ün de ifade ettiği gibi, Ermeni tezlerini destekleyen bir karakter taşımaktadır. Komisyon'un ve birçok yetkili makamın tutumu ise görece daha bürokratik, ılımlı ve Karagül'ün ifadesiyle daha diplomatiktir. Parlamento'nun aksine bu birimler meseleyi tarihsel

bir konu olarak ele almakta, daha yumuşak ve ılımlı bir tutum sergilemektedirler. Diğer yandan Karagül (a.g.m.)'e göre, kararlarda Türk tezlerini destekleyen tek tespit, sorunun tarihi bir mesele olduğu, tarihçiler tarafından sorgulanması gerektiği ve tarafsız bir uluslararası çalışma gerektirdiği olmuştur. Lütem (2009: 81) ise bu başlıklara Türkiye'nin toprak bütünlüğüne saygı duyulması ve Karabağ sorununun çözüme kavuşturulması seçeneklerini de ekler. Karagül'e göre, metinlerde Türkiye'den beklenen fedakârlıklar Ermenistan'a karşı gündeme getirilmemekte, Türkiye'ye yüklenen sorumluluk ve talepler karşısında Ermeni otoritelerin tutumları ve politikalarına yönelik herhangi bir değerlendirme yer almamaktadır. Bu da kurumların tek yanlı tutumunu açıklayan bir argüman olarak geliştirilebilir.

Sonuçları bugüne kadar uzanan bir seri tartışmayı beraberinde getiren Ermeni meselesi, hem Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde hem de taşındıkları üçüncü uluslararası platformlarda tartışmaları beraberinde getirmiştir. Bugüne kadar sorunun çözümüne yönelik atılan adımlar (2009 Zürih protokolleri ve bürokratik diyaloglar) hiçbir sonuç vermemiş, bu tarihi sorun iki ülke arasında her platforma taşınan tarihsel bir fenomen olarak kalmıştır. Bugün Birleşmiş Milletler üyesi 193 ülkeden 29'u¹⁸⁶, Avrupa Birliği üyesi 28 ülkeden 16'sı 1915 Olayları'nı 'soykırım' olarak tanımakta veya yasama süreçlerinde bu yönde resmi ifadeler kullanmaktadır. 'Soykırım' iddialarını tanıyan 29 BM ülkesi ülkeden yarıya yakını Avrupa Birliği ülkesidir. Ortaya koydurduğu karar ve söylemlere bakıldığında Ermeni Diasporası, kurumsallaşmış bir sivil toplum platformu ve başarılı bir lobicilik faaliyeti olarak görülebilir (Tüysüzöğlü, 2013: 253). Kararların ortaya çıktığı süreçler konunun her sene gündemdeki yerini koruduğuna ve Diaspora'nın lobi faaliyetlerine ve etkilerine bağlanabilir. Ancak gerek ulusal parlamentolar gerekse Birlik kurumları nezdinde alınan kararlar Türkiye üzerinde herhangi bir hukuki yaptırım gücüne sahip değildir. Ulusal parlamentolar tarafından alınan kararların dış politikaya doğrudan etkisi olmadığından (Lütem, 2009: 87) çoğunlukla siyasi saikler çerçevesinde değerlendirilmelidir. Buna rağmen alınan kararlar ikili ilişkilerde ve uluslararası platformlarda Türk dış politika sahasını daraltmakta, hareket kabiliyetini

¹⁸⁶ Uruguay (1965, 2004, 2005), Ermenistan, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (1982), Avusturya (2015), Arjantin (1993), Rusya (1995, 2005), Kanada (1996, 2000, 2004), Yunanistan (1996), Lübnan (1997, 2000), Belçika (1998), Fransa (1998, 2000, 2001, 2006), İsveç (2010), İtalya (2000), Vatikan (2000), İsviçre (2003), Slovakya (2004), Hollanda (2004, 2018), Polonya (2005), Almanya (2005, 2016), Venezuela (2005), Lüksemburg (2015), Paraguay (2015), Suriye (2015), Danimarka (2017), Litvanya (2005), Şili (2007), Bolivya (2014), Brezilya (2015), Bulgaristan (2015), Çek Cumhuriyeti (2015). Bununla birlikte, Birleşik Krallık nezdinde Galler, İskoçya ve Kuzey İrlanda yerel parlamentoları ile İspanya'da Bask ve Katalan özerk yönetimleri iddiaları kabul eden yerel birimlerdir. ABD'de ise 50 federe birimden 44'ü Ermeni tezlerine paralel kararlar almışlardır.

zayıflatmakta ve Türk imajını zedeleyen polemikleri beraberinde getirmektedir. Diaspora Türkiye'nin ikili ilişkilerini ve uluslararası işbirlikleri (AB, BM, AGİT, AİHM gibi) nezdindeki dış politikasını olumsuzlayan bir aktör olarak varlık göstermektedir. 1987 Kararı'nda olduğu gibi AB'ye üyelik sürecini zorlaştıran, Ermenistan ile ilişkilerin normalleştirilmesini geciktiren ve engelleyen bir seri olumsuz sonuç doğurmaktadır. Diasporik tutucu tavır bu durumda en temel rolü oynamakta, çalışmada değinildiği gibi özellikle dış politika konusunda anavatan siyasi otoriteleri üzerinde oldukça baskın bir rol oynamaktadır. Nitekim iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin tesisine dair imzalanan Zürih Protokolleri konusunda Diaspora, ulusal birimlere 'soykırım' davasının zedelenmesine neden olacağı düşüncesiyle ciddi eleştirilerde bulunmuştur.

Diaspora, 1915 Olayları'na dair dogmatik milliyetçi-muhafazakâr tutumu ile Ermenistan'ın bölgeye entegrasyonunda, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin geliştirilmesinde ve Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyeliği yolunda önemli bir engelleyici faktördür. Ancak aşılması imkansız bir engel olarak görülmemelidir. Diaspora'nın Türk dış politikasındaki olumsuz rolü çalışmada Avrupa Birliği'ne entegrasyon süreci özelinde ele alınmaya çalışılmıştır. Türkiye'nin dış politikada Diaspora'nın engelleyici tutumunu aşması konuya gereken önemi vererek aktif bir pozisyon alması ile mümkün olacaktır. Diaspora'nın faaliyetlerinin siyasi taban bulması bugüne kadar olduğu gibi bundan sonrada üyelik yolunda veya uluslararası platformlarda ciddi sorunlara yol açacaktır. Türkiye'nin sorundaki haklılığını gösterecek eylem planları oluşturması ve uluslararası alanda uygulaması gerekmektedir (Selvi, 2006: 18). "AB ülkelerinde kamuoylarında hâkim olan algının değişmesi için çaba sarfedilmesi, AB kurumları ve ülkelerinde karar vericilere yönelik doğru bir stratejiyle Türkiye'nin bakışının anlatılması kısa sürede sonuç alınamazsa da orta vadede etkili olacaktır" (Kasım, 2014: 9). Bu noktada Ermeni kimliğinin temel bileşenini oluşturan 'soykırım' iddialarının çürütülmesi lobi faaliyetlerinin azaltılması adına en etkili yol olacaktır. Türkiye'nin iddialar karşısında aktif bir tutum ve politika izleyerek Ermeni tezlerini çürütmesi sorunu doğrudan doğruya ortadan kaldıracaktır. Böylece Türkiye, diasporik faaliyetlerin temel dayanağını ortadan kaldıracaktır. 1915 Olayları'nda uzlaşmaya varılması ve Ermeni tezlerinin çürütülmesi, Diaspora'nın varlık nedeni olarak gördüğü kimliksel fenomenin geçersiz kılınması anlamına geleceğinden etkinliğini zayıflatacak ve sorunun çözümüne dair en radikal ve kesin sonucu getirecektir. Sahilyol (2012: 5-6)'a göre Türkiye, ikili ilişkilere

zarar vermeden rasyonel ve soğukkanlı politikalar ile sorunun temeline inerek kalıcı çözümler üretmelidir (Uluslararası Adalet Divanı'na gitmek gibi). Böylece Türkiye'nin tarafsız bir tarih komisyonu kurulması ve arşivlerin şartsız açılması teklifi önem kazanmaktadır. 'Ermeni tehciri tarihte yaşanmış gerçek bir olay, soykırım suçu da hukuki bir meseledir. Dolayısıyla, Ermeni tehcirini ve soykırım iddialarını çalışmak için kullanılması gereken disiplinler tarih ve hukuktur' (Palabıyık, 2015: 121). Konunun tarafsız, akademik ve bilimsel esaslara, tarihi gerçeklere uygun çözümü Avrupa'nın Türkiye'ye yönelik tutumunu görece daha hakkaniyetli bir aşamaya getirecektir. Yine Ermeni sorununu Türkiye'nin AB'ye üyeliği yolunda araçsallaştıranlara (Selvi, 2006: 18; Kasım, 2014: 1) karşı sorunun çözüme kavuşturulması en iyi seçenek olacaktır. Türkiye, 1915 Olayları'na dair var olan antitezini uluslararası platformda daha yüksek sesle dile getirmeli, stratejik bir süreç geliştirmeli, herhangi bir suretle alınan kararlar karşısında sert ve fonksiyonel tepkiler göstermelidir. Kamu politikalarının sağlıklı ve verimli işletilmesi, bütüncül ve güçlü bir siyasi iradenin oluşturulması Diaspora ile mücadelede etkin sonuçlar alınmasını sağlayacaktır. Konunun Diaspora'ca siyasallaştırılmasına engel olacak biçimde ele alınması gerekmektedir. Türkiye uzun yıllar sürdürdüğü savunma pozisyonundan proaktif politikalara geçmeli, konunun siyasi bir araç olarak kullanılması engellenmelidir (Palabıyık, 2015: 101 ve 122).

Türkiye'nin Avrupa'da diasporik etkinliği azaltılabileceği alternatif bir çözüm yolu da Türk Diasporası olabilir. Türkiye aleyhindeki politikalar karşısında mesken ülkelerinde Türkler'in ortak hareket etme yetisine kavuşturulması, ulusal çıkarlara kanalize edilmesi ve kurumsallaşmış yapısıyla ulusal birimleri etkileyebilecek lobi aktörü olması gerekir. Etkin bir Türk Diasporası ve lobisi oluşturmak sorunun Avrupa kamuoylarında Türkler lehine tutumunu kolaylaştıracaktır. Tarihi tecrübeler ve geçmişe dayalı gelişen olumsuz Türk imajı ve algısı olumlanmaya çalışılmalı, önyargılar kırılmalıdır. Bu noktada siyasi çözüm arayışları ne olursa olsun, sosyo-psikolojik algı ve düşünce değişimi öncül rol oynayacaktır. Yumuşak güç unsuru olarak Avrupa'da Türk lobiciliğinin geliştirilmesi, Türk dış politikasını ve AB üyeliğini de güçlendirecek, manevra kabiliyetini geliştirecektir. Ermeni meselesi, Türkiye'nin AB üyeliği önünde siyasi bir engeldir ve Türkiye diplomatik hamlelerle kamu diplomasisini ve Avrupa'daki Türk vatandaşlarının varlığını iyi kullanmalı, sivil inisiyatifler almalıdır. Böylece tarihsel olarak var olan Türk algısı dönüştürülebilir. AB sürecinde Ermeni faaliyetleri karşısında Avrupa otoriteleri için Türk Diasporası alternatif bir muhalif kutup ve politik

ağırlık oluşturmaldır. Yerel iletişim ağlarını geliştirerek tek taraflı bilgi akışını Türkiye lehine yönlendirmeli ve ulusal çıkarlara kanalize edilmelidir. Güçlü bir Türk kamuoyunun varlığı alternatif bir dış politika aracı olarak kullanılmalı, ulusal çıkarlar adına stratejik bir kulvar oluşturulmalıdır. Böylece Avrupa'daki Türkler, sosyal ve siyasi tabanda alternatif bir akım oluşturabilir, kamuoyu zihni bu yönde şekillendirilebilir. Türkiye üye ülke hükümetleri nezdinde organize edeceği soydaşları ile Ermeni tezlerine karşı canlı ve proaktif bir motivasyon alanı, güçlü siyasi bir taban oluşturmalı ve işbirliğini teşvik etmelidir. Kalabalık örgütlü bir Türk azınlığın varlığı ve Türkiye ile ilişkiler araçsallaştırılmalı, Türk kamu diplomasisinin etkin işleyişi sağlanmalıdır. Türkiye'nin üyeliğine karşı olanlarla rekabet edebilecek sistematikleştirilmiş bu tip lobicilik faaliyetleri ve organizasyonel çabalar süreklilik kazanmalıdır.

Diasporik etkinliği kırabilecek bir başka alternatif öneri ise, AB'ye entegrasyon sürecinin derinleştirilmesi olabilir (Lütem, 2009: 85). Reform ve uyum sürecinin hızlandırılması, katılım sürecinde müzakere başlıklarında olumlu gelişmelerin kaydedilmesi hem üyelik sürecini hızlandıracak hem de Ermeni meselesi benzeri siyasi saiklerin etkinliğini zayıflatacaktır. Diğer yandan Türkiye stratejik konumunun getirdiği avantajları ve ticari ilişkilerini Birlik üyeleri nezdinde etkin kullanabilir, bölgesel partnerlik konumunu geliştirebilir (İngiltere örneğinde olduğu gibi). Lütem (2009: 87)'e göre 'soykırım' iddialarının kabul edilmesi, Türkiye ile ilişkileri bozacağından hükümetlerin böyle bir sorumluluğu alabilmesi zorlaşacaktır. Yine Ermeni ulusal otoritesiyle doğrudan doğruya iletişime geçerek Diaspora'nın muhafazakâr ve radikal tutumu bertaraf edilebilir, ikili ve üçüncü platformlardaki ilişkilerinden soyutlayarak uzaklaştırabilir. Ermeni halkının güncel ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir Türk dış politikası, Diaspora baskısını azaltabilir. İşbirliğinin geliştirilmesi Ermeni yerel birimlerinin ve halkının tutumunu yumuşatabilir. Wakizaka (2015a: 3)'ya göre, Ermeni meselesi giderek Ermenistan ile değil, Diaspora ile Türkiye arasında bir soruna dönüşmektedir. Ermeni kimliğinin temel fenomenleri sosyo-psikolojik bağlamda iyi analiz edilmeli, Diaspora-Ermenistan ilişkileri zayıflatılmalıdır. Doğrudan Ermenistan halkıyla iletişime geçilmesi alternatif bir seçenek olabilir. Yine Kafkas coğrafyasına yönelik politikalar ve arabuluculuk çalışmaları (Karabağ sorunu gibi) Ermenistan ile ilişkileri geliştirebilir (Palabıyık, 2015: 102; Lütem, 2009a: 127). Bunun yanında algı değişimini oluşturabilmek adına Avrupa'da kendisini destekleyebilecek olan

gruplarla işbirliği yapabilir (Kasım, 2014: 9) veya Diaspora'nın radikal olmayan kesimleriyle temaslar kurabilir (TASAM, 2006: 4). İkna, lobcilik, propaganda ve algıya dayalı zihinsel dönüşümü kolaylaştıracak adımlar atabilir, tek yönlü ve önyargılı desenformasyonu (Göral Alkan, 2009: 200-201) zayıflatabilir. Kamusal farkındalığın ve bilincin Türkler lehine gelişmesini sağlamak adına görsel ve yazılı medya unsurları kullanılabilir. Sosyal açılımlar, konferanslar, seminerler, programlar ve basına dair girişimler sivil desteğin sağlanmasını kolaylaştırabilir. Uygulanacak aktivist çok yönlü ve eşgüdümlü politikalar sosyal desteği beraberinde getirecektir. Bütün bu süreçte Türkiye'nin diasporik faaliyetlere karşı sağlıklı, tutarlı, devamlı ve etkin bir söylem, pratik ve strateji belirlemesi gerekmektedir. Böylece orta ve uzun vadede Türkiye haklılığını ispat edebilecektir.

Avrupa Birliği bu tarihsel çatışmada diyalogun sağlanması ve uzlaşının kurulması adına atacağı objektif adımlar ve takınacağı tutum ile iki ülke arasında iyi bir aracı aktör olabilir, fonksiyonel bir rol üstlenebilir. Ancak diaspora eksenli lobcilik faaliyetleri –ve Avrupa'da var olan Türk imajı ile entegrasyona karşı tutum– Türkiye'nin AB'ye katılımını zorlaştırmaktadır. Çalışmanın temel öznesini oluşturan diasporik faaliyetler, Birlik'in Ermeni meselesine ilişkin tarafsız tutumunu zedeleyen temel unsurlardan biridir. Ermeni Diasporası, Avrupa'da etkin bir lobi faaliyeti yürütmekte, söylem ve politikalara bakıldığında görece başarılı da olmakta ve Türkiye'nin sadece AB nezdinde değil tüm bir dış politika sahasında karşıt bir propaganda yürütmektedir. Türkiye'nin bu faaliyetlere karşı atacağı her türlü adım, Birlik'e katılımını kolaylaştıracaktır. Tarihi uyuşmazlığın siyasal çözümü ve ilişkilerin normalleştirilmesi Palabıyık (2015: 101)'a göre, her iki ülke açısından da kazan-kazan politikası anlamına gelecektir. Böylece barış içinde birlikte yaşama ideali mevcudiyet kazanacaktır.

KAYNAKÇA

- Adalian, R. P. (t.y.) Armenian Genocide. *Armenian National Institute*. <http://www.armenia-genocide.org/genocide.html> (28 Mart 2017).
- AGBU Holland. (2015). *The rich history of the Armenian Community in the Netherlands*. <http://agbu.nl/news/rich-history-armenian-community-netherlands/> (30 Ocak 2017).
- Akgönül, S. (2002). Fransa Ermeni Toplumunu ve Türkiye: Propaganda ve Lobcilik. *Ermeni Araştırmaları*. 5. www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=Print&DergiIcerikNo=304&Yer=DergiIcerik (25 Mart 2017).
- Althusser, L. (2016). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*. İthaki Yayınları.
- Alver, F. (2013). Ulus Ötesi Tasarlanmış Cemaat Olarak Ermeni Diasporasının Almanya’da Politik Halkla İlişkiler Çalışmaları ve Geleneksel ve Yeni Medyayı Politik Mücadelede Araçsallaştırması. *Ermeni Araştırmaları*. 44, 85-122.
- Anteby-Yemini, L. ve W. Berthomière (2005). Diaspora: A Look Back on a Concept. *Bulletin du Centre de Recherche Français à Jerusalem*. <https://bcrfj.revues.org/257> (3 Nisan 2016).
- Arı, T. (2013). *Uluslararası İlişkiler Teorileri: Çatışma, Hegemonya, İşbirliği*. 8.Basım. Bursa: MKM Yayıncılık.
- Ari Tun (*Come Home*). <http://aritun.am/en/category/news/> (15 Mart 2017).
- Armenian Diaspora Community in the world*. (t.y.). Kaloustian.eu. <http://www.kaloustian.eu/Armeense%20Genocide/index%20The%20Armenian%20Diaspora%20Community%20in%20the%20World.htm> (30 Ocak 2017).
- Armenian Population in the world*. (t.y.) http://www.haias.net/news/_armenian-population.html (23 Ocak 2017).

Association Culturelle Arménienne de Marne-la-Vallée (ACAM). <http://www.acam-france.org/> (4 Ekim 2017).

_____. *Allemagne*. <http://www.acam-france.org/contacts/diaspora-monde/allemande.htm> (6 Mart 2017).

_____. *Associations Culturelles Arméniennes*. http://www.acam-france.org/contacts/index_associations_culturelles.php#30 (6 Mart 2017).

_____. *Belgique*. <http://www.acam-france.org/contacts/diaspora-monde/belgique.htm> (6 Mart 2017).

_____. *Bulgarie*. <http://www.acam-france.org/contacts/diaspora-monde/bulgarie.htm> (6 Mart 2017).

_____. *Chypre*. <http://www.acam-france.org/contacts/diaspora-monde/chypre.htm> (6 Mart 2017).

_____. *Comité de Défense de la Cause Arménienne (CDCA)*. <http://www.acam-france.org/bibliographie/auteur.php?cle=comitededefensedelacausearmenienne> (25 Mart 2017).

_____. *Espagne*. <http://www.acam-france.org/contacts/diaspora-monde/espagne.htm> (6 Mart 2017).

_____. *Italie*. <http://www.acam-france.org/contacts/diaspora-monde/italie.htm> (6 Mart 2017).

_____. *Pologne*. <http://www.acam-france.org/contacts/diaspora-monde/pologne.htm> (6 Mart 2017).

_____. *Suède*. <http://www.acam-france.org/contacts/diaspora-monde/suede.htm> (6 Mart 2017).

Associazione di Amicizia Italo-Armena (ZATIK). <http://www.zatik.com/> (6 Mart 2017).

Ateş, D. (2008). Uluslararası İlişkilerde Konstrüktivizm: Ortayol Yaklaşımının Epistemolojik Çerçevesi. *Sosyal Bilimler Dergisi*. 10.1: 213-235. <http://hdl.handle.net/11630/3714> (4 Ekim 2017).

Avrupa Adalet Divanı. 17 Aralık 2003. Case T-346/03. *Grégoire Krikorian, Suzanna Krikorian and Euro-Arménie ASBL v European Parliament, Council of the European Union and Commission of the European Communities, Order of the Court of First Instance* (First Chamber). <http://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?jsessionid=9ea7d2dc30d56a99a76234b2478bb824aa562a19a707.e34KaxiLc3qMb40Rch0SaxyKchn0?text=&docid=48869&pageIndex=0&doclang=FR&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=592422> (27 Şubat 2017).

Avrupa Dış Eylemler Servisi (European External Action Service). (t.y.) *EU Relations with Armenia*. http://eeas.europa.eu/armenia/index_en.htm (30 Mart 2017).

Avrupa Ermeni Dernekleri Forumu (Forum of Armenian Associations Of Europe, FAAE). <http://faaeurope.ofirme.sk/?lang=en> (10 Mart 2017).

_____. *Member Organisations*. <http://faaeurope.ofirme.sk/?run=content&id=4891&lang=en> (10 Mart 2017).

_____. *Ten Year Activity Report*. <http://faaeurope.ofirme.sk/?run=content&id=4719&lang=en> (10 Mart 2017).

Avrupa Komisyonu. (2016). *Statistiques sur la migration et la population migrante*. http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics/fr (6 Mart 2017).

_____. (2016). *Asylum statistics*. http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Asylum_statistics (6 Mart 2017).

Avrupa Konseyi. (2004). *Brussels European Council Presidency Conclusions*. http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/83201.pdf (27 Şubat 2017).

Avrupa Parlamentosu. (1987). *Resolution on a Political Solution to the Armenian Question*.
http://www.europarl.europa.eu/intcoop/euro/pcc/aag/pcc_meeting/resolutions/1987_07_20.pdf (16 Şubat 2017).

_____. (2001). *Report on the 2000 Regular Report from the Commission on Turkey's progress towards accession*.
<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=REPORT&reference=A5-2001-0343&language=EN&format=PDF> (27 Şubat 2017).

_____. (2002). *EU Relations with South Caucasus*.
http://www.europarl.europa.eu/intcoop/euro/pcc/aag/pcc_meeting/resolutions/2002_02_28.pdf (16 Şubat 2017).

_____. (2004). *EU Policy towards South Caucasus*.
http://www.europarl.europa.eu/intcoop/euro/pcc/aag/pcc_meeting/resolutions/2004_02_26.pdf (16 Şubat 2017).

_____. (2005). *Opening of negotiations with Turkey, European Parliament resolution on the opening of negotiations with Turkey*.
<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&language=EN&reference=P6-TA-2005-0350> (16 Şubat 2017).

_____. (2006). *Report on Turkey's progress towards accession*.
<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=REPORT&language=EN&reference=A6-2006-0269> (27 Şubat 2017).

_____. (2015). *Rapport annuel sur les droits de l'homme et la démocratie dans le monde en 2013 et sur la politique de l'Union européenne en la matière*.
<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+TA+P8-TA-2015-0076+0+DOC+PDF+V0//FR> (27 Şubat 2017).

_____. (2015). *Armenian genocide 100th anniversary*.
<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+TA+P8-TA-2015-0094+0+DOC+PDF+V0//EN> (16 Şubat 2017).

Babajanyan, A. (2017). The Syrian Refugees Coming Home to Armenia. *Foreign Policy*. <http://foreignpolicy.com/2017/03/20/the-syrian-refugees-coming-home-to-armenia-migration-syria/> (25 Mart 2017).

Baser, B. ve Swain, A. (2009). Diaspora Design versus Homeland Realities: Case Study of Armenian Diaspora. *Caucasian Review of International Affairs*. 3, 45-62.

Belçika Ermeni Komitesi (Comité des Arméniens de Belgique). www.armencom.be (6 Mart 2017).

Belçika Senatosu. *Proposition de Résolution relative au Génocide des Arméniens de Turquie en 1915*. 17 Mart 1998. http://www.senate.be/www/?Mival=/index_senate&MENUID=27000&LANG=fr (27 Şubat 2017).

Birleşmiş Milletler. *Composition of macro geographical (continental) regions, geographical sub-regions, and selected economic and other groupings*. <https://unstats.un.org/unsd/methods/m49/m49regin.htm> (27 Şubat 2017).

_____. (1948). Soykırım Suçunun Engellenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi. *Türkiye Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı Uluslararası Hukuk ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü*. http://www.uhdigm.adalet.gov.tr/sozlesmeler/coktarafli-soz/bm/bm_11.pdf (4 Ekim 2017).

_____. (1985). Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities, Review Of Further Developments In Fields With Which The Sub-commission Has Been Concerned-Revised and updated report on the question of the prevention and punishment of the crime of genocide. *Armenian National Institute*. Haziran 2005. http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.169/current_category.6/affirmation_detail.html (27 Şubat 2017).

_____. (2005). *World Population Prospects: The 2015 Revision, Key Findings and Advance Tables*. Department of Economic and Social Affairs.

- _____. (2016). *International Migration Report 2015: Highlights*. Department of Economic and Social Affairs.
- Bourdieu, P. (15 Mayıs 1995). Physical Space, Social Space and Habitus. Oslo Üniversitesi Sosyoloji ve Beşeri Coğrafya Enstitüsü, Rapor 10:1996. Oslo, 3-22.
- Brubaker, R. (2005). The 'Diaspora' Diaspora. *Ethnic and Racial Studies*. 28.1, 1-19.
- Bruneau, M. (2010). Diasporas, Transnational Spaces and Communities. R. Bauböck ve T. Faist (Ed.). *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods* içinde. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010, 35-49.
- Butler, K.D. (2001). Defining Diaspora, Refining a Discourse. *Diaspora*. 10.2: 189-219. <http://sites.middlebury.edu/nydiasporaworkshop/files/2011/04/Defining-Diaspora1.pdf> (15 Nisan 2016).
- Cabbarlı, H. (2001). Rusya'da Ermeni Diasporası: Oluşumu ve Faaliyetleri. *Ermeni Araştırmaları*. <http://www.eraren.org/index.php?Page=DergIcerk&IcerkNo=253> (27 Şubat 2017).
- Cengiz, R. (2015). Ermeni Soykırımı İddiası, Ermeni Diasporasının Rolü ve Stratejisi. *Karadeniz*. 26: 4-18. <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/155517> (11 Nisan 2017).
- Centre Armenien Hay Doun. www.centreamenien.be (6 Mart 2017).
- Club du Millénaire. (2013). La Question Arménienne, Préoccupation Française et Défi Turc. *Institut de Relations Internationales et Stratégiques (IRIS)*. http://www.iris-france.org/docs/kfm_docs/docs/observatoire-turquie/2013-07-08-club-du-millnaire---question-armnienne---juillet-2013.pdf (11 Nisan 2017).
- Cohen, R. (1996). Diasporas and The State: From Victims to Challengers. *International Affairs*. 72.3: 507-20. <http://www2.warwick.ac.uk/fac/soc/sociology/staff/cohenr/research/papers/diasporas.pdf> (15 Nisan 2016).

- _____. (2008). *Global Diasporas: An Introduction*. 2. Basım. New York: Routledge.
- Cox, R.W. (2007). “Sosyal Kuvvetler, Devletler ve Dünya Düzenleri: Uluslararası İlişkiler Teorisinin Ötesine (1981)”, *Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Teorisi Üzerine Bir Derleme*. H. Williams, M. Wright ve T. Evans (drl.). Ankara: Siyasal Yayınevi.
- Çevik-Ersaydı, B. S. (2011). The Armenian Diaspora and The Need for The ‘Other’. *Akademik Bakış*. 5.9: 93-107.
- Çiçek, K. (2012). *Ermeniler’in Zorunlu Göçü (1915-1917)*. 2. Basım. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Dadrian, V. N. (1995). *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Oxford: Berghahn Books.
- Darieva, T. (2011). Come to Move Mountains! Diaspora and Development in a Transnational Age. *Caucasus Analytical Digest*. 29, 2-4.
- Diaspora dans le monde*. (t.y.) <http://www.acam-france.org/contacts/diaspora-monde/index.htm> (6 Mart 2017).
- Diocese of the Armenian Church of Great Britain. www.armenianchurch.co.uk/ (6 Mart 2017).
- Dizman, A.O. (2013). AB ve Ermenistan İlişkileri Türkiye-Ermenistan İlişkilerine Bir İvme Kazandırabilir mi?. *Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı*. [http://www.tepav.org.tr/upload/files/1361278417-5.AB ve Ermenistan iliskileri Turkiye Ermenistan Iliskilerine Bir Ivme Kazandi rabilir mi.pdf](http://www.tepav.org.tr/upload/files/1361278417-5.AB%20ve%20Ermenistan%20iliskileri%20Turkiye%20Ermenistan%20Iliskilerine%20Bir%20Ivme%20Kazandi%20rabilir%20mi.pdf) (15 Mayıs 2015).
- Djergaïan, S. (2012). Un Territoire de l’Identité Arménienne: Le 9e Arrondissement de Paris. *Hommes & Migrations*. 1265, 54-69.
- Easton, D. (1957). An Approach to the Analysis of Political Systems. *World Politics*. 9.3: 383-400.

http://online.sfsu.edu/sguo/Renmin/June2_system/Political%20System_Easton.pdf
(27 Şubat 2017).

Ermeni Araştırmaları Enstitüsü (ERAREN). www.eraren.org

Ermeni Davasını Savunma Komitesi (Comité de Défense de la Cause Arménienne, CDCA)
<http://www.cdca.asso.fr/> (15 Mart 2017).

Ermeni Enstitüsü (Armenian Institute). www.armenianinstitute.org.uk .

Ermeni Ulusal Enstitüsü (Armenian National Institute). <http://www.armenian-genocide.org/index.html>

_____. *Cyprus House of Representatives Resolution*. 29 Nisan 1982.
http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.150/current_category.7/offset.50/affirmation_detail.html
(27 Şubat 2017).

_____. *Denmark Parliament Resolution*. 26 Ocak 2017.
http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.597/current_category.7/affirmation_detail.html (27 Şubat 2017).

_____. *Grand Duchy of Luxembourg Chamber Resolution*. 15 Nisan 2015.
http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.459/current_category.7/affirmation_detail.html (27 Şubat 2017).

_____. *Greece (Hellenic Republic) Parliament Resolution*. 25 Nisan 1996.
http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.156/current_category.7/affirmation_detail.html (27 Şubat 2017).

_____. *His Holiness Pope Francis. Greeting of the Holy Father at the Beginning of Celebration*. 12 Nisan 2015.

http://www.armeniangenocide.org/Affirmation.461/current_category.189/affirmation_detail.html (27 Şubat 2017).

_____. *Memorials to the Armenian Genocide*. <http://www.armenian-genocide.org/memorials.html> (27 Şubat 2017).

_____. *Netherlands Parliament Resolution*. 21 Aralık 2004. http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.355/current_category.7/affirmation_detail.html (27 Şubat 2017).

_____. *Sweden Parliament Resolution*. 11 Mart 2010. http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.414/current_category.7/affirmation_detail.html (27 Şubat 2017).

_____. *The Scottish Parliament. Remembering the Armenian Genocide*. 18 Haziran 2013. http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.522/current_category.158/affirmation_detail.html (27 Şubat 2017).

_____. *Wales National Assembly Resolution. Assyrian And Armenian Genocide in 1915*. 24 Ocak 2006. http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.370/current_category.158/affirmation_detail.html (27 Şubat 2017).

Ermeni Yardımlaşma Genel Birliği (Armenian General Benevolent Union, AGBU). <http://agbu.org/> (05 Mart 2017).

_____. *Biennial Reports*. <http://agbu.org/about/biennial-report/> (05 Mart 2017).

_____. *Our History*. <http://agbu.org/about/our-history/> (10 Mart 2017).

_____. *Our Mission*. <http://agbu.org/about/> (10 Mart 2017).

_____. *AGBU Armenia*. <http://agbu.am/en> (5 Mart 2017).

_____. *AGBU Europe*. <http://agbueurope.org> (5 Mart 2017).

Ermenistan Cumhuriyeti Diaspora Bakanlığı. www.mindiaspora.am/en/index

_____. *Projects of the Ministry*.
<http://www.mindiaspora.am/en/Progpams> (26 Mart 2017).

_____. *Bülten*. www.hayernaysor.am/en/

Ermenistan Cumhuriyeti Hükümeti. *The Republic Of Armenia Anti-Corruption Strategy And Its Implementation Action Plan For 2009-2012*. 10 Temmuz 2009. Erivan.

Ermenistan Cumhuriyeti İspanya Konsolosluğu. *Armenian Diaspora in Spain*.
<http://spain.mfa.am/en/community-overview/> (13 Mart 2017).

Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Servisi. www.armstat.am/en/

Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Meclisi. *Ermenistan Cumhuriyeti Anayasası (27 Kasım 2005 değişiklikleri dâhil)*.
<http://www.parliament.am/parliament.php?id=constitution&lang=eng#1> (25 Mart 2017).

Ethnic and Racial Studies. www.explore.tandfonline.com/page/bes/rers-resource-centre/

Etudes Arméniennes Contemporaines. <https://eac.revues.org>

European Armenian Federation for Justice and Democracy (E.A.F.J.D).
<http://eafjd.eu/about.html> (10 Mart 2017).

EV Consulting. (2009). *Armenia: Diaspora Assisted Growth*.
http://ev.am/sites/default/files/DIASPORA-ARMENIA%20CASE_Revised-Mar2010-130312.pdf (11 Nisan 2017).

Faist, T. ve E. Özveren (Ed.). (2004). *Transnational Social Spaces: Agents, Networks and Institutions*. UK/USA: Ashgate.

- Faist, T. (2010). Diaspora and Transnationalism: What kind of dance partners?. R. Bauböck ve T. Faist (Ed.). *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods* içinde. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010, 9-34.
- Fransa Anayasa Konseyi. (28 Şubat 2012). Décision n° 2012-647 DC du 28 février 2012. *Loi visant à réprimer la contestation de l'existence des génocides reconnus par la loi*. <http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/root/bank/download/2012647DC2012647dc.pdf> (27 Şubat 2017).
- Fransa Senatosu. *Proposition de loi visant à réprimer la contestation de l'existence des génocides reconnus par la loi*. <http://www.senat.fr/dossier-legislatif/pp111-229.html> (27 Şubat 2017).
- Garant, M. (2010). L'expérience du Transnationalisme dans un Contexte de Régionalisation de l'Immigration au Québec: le Cas des Immigrants à Thetford Mines. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Kanada, Quebec: Université Laval Faculté des Sciences Sociales Departement d'Anthropologie.
- Gomidas Institute. <http://www.gomidas.org/> (6 Mart 2017).
- Göçek, F.M. ve Derderian, D. (2013). Book Reviews: The Armenian Genocide: A Complete History, by Raymond Kévorkian. *The English Historical Review*. 128.533: 998-1000. <http://doi.org/10.1093/ehr/cet160> (15 Mart 2017).
- Göka, E. (2009). The Psychological Dimension of the Armenian Question (The Underexplored Perspective). Ö. E. Lütem (Ed.). *The Armenian Question: Basic Knowledge and Documentation* içinde. Ankara: Terazi Yayıncılık, 2009, 183-190.
- Göral Alkan, S. (2009). The Turkish-Armenian Issue from the Perspective of Psychology and Psychoanalysis: Victimization and Large-Group Identity. Ö. E. Lütem (Ed.). *The Armenian Question: Basic Knowledge and Documentation* içinde. Ankara: Terazi Yayıncılık, 2009, 191-202.
- Gürün, K. (1984). *Le Dossier Armenien*. France: Triangle.
- Güven, D. (2017). *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6-7 Eylül Olayları*. İletişim Yayınları.

Halaçoğlu, Y. (2015). *Ermeni Tehciri*. 24. Basım. İstanbul: BKY.

Hartunian, H. (2004). *Les Arméniens en Autriche*. J.P. Hatchikian (çev.). Association Culturelle Arménienne de Marne-la-Vallée (ACAM). <http://www.acam-france.org/contacts/diaspora-monde/autriche.htm> (6 Mart 2017).

Hayastan All Armenian Fund. <http://www.himnadram.org/> (15 Mart 2017).

Haysociety. Das Armenische Magazin in Deutschland. www.hay-society.de (6 Mart 2017).

Hill, C. (2003). *The Changing Politics of Foreign Policy*. New York: Palgrave Macmillan.

Hovanessian, M. (2007). Diasporas et Identités Collectives. *Revue Hommes et Migration*. Diaspora Arménienne et Territorialités 1265, 8-21.

Hovanessian, R. K. (2010). Keynote Address. *Second Annual PFA Forum: Armenia-Diaspora Relations* konferansında sunulmuş bildiri (28 Şubat-2 Mart 2010). Washington. http://www.pf-armenia.org/sites/default/files/uploads/pfa_uploads/Diaspora_Forum/Raffi_H_PFA_Forum.pdf (30 Ekim 2017).

Huart, J. L. (2001). La Formation de la Communauté Arménienne entre les deux guerres. *Histoire et Dynamiques*. 95.96, 20-25.

Huntington, S. P. (2000). *Le Choc des Civilisations*. Paris: Odile Jacob.

International Labour Organization (ILO) Subregional Office for Eastern Europe and Central Asia and Ministry of Diaspora of the Republic of Armenia. (2012). *Handbook for Armenians Abroad*. www.ilo.org/publns (15 Mart 2017).

International Organization for Migration. (2008). *World Migration: Managing Labour Mobility in the Evolving Global Economy*. World Migration Report Series. https://publications.iom.int/system/files/pdf/wmr_1.pdf (5 Nisan 2016).

_____. (2010). *Migration and Transnationalism: Opportunities and Challenges*.

<https://www.iom.int/jahia/webdav/shared/shared/mainsite/microsites/IDM/workshop>

[s/migration and transnationalism 030910/background paper en.pdf](#) (15 Ocak 2016).

İlter, E. (1995). Ermeni Meselesi'nin Doğuşunda Ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*. 6: 155-171. <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/otam/article/view/5000085605/5000079691> (11 Nisan 2017).

Jabarian, A. (2015). L'Arménie et le Karabakh sont plus démocratiques que la Diaspora. *Repair Plateforme Arméno-Turque*. <http://repairfuture.net/index.php/fr/genocide-armenien-reconnaissance-et-reparations-point-de-vue-de-la-diaspora-armenienne/103-debat-all/debat/1-identite-armenienne-et-turque-aujourd-hui/point-de-vue-de-la-diaspora-armenienne/435-l-armenie-et-le-karabakh-sont-plus-democratiques-que-la-diaspora> (12 Aralık 2016).

Kantarıcı, Ş. (2011). *Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Kaplan, M. A. (1970). *Great Issues of International Politics: The International System and National Policy*. Chicago: Aldine Publishing Company.

Karabulut K. ve Ersungur M. (t.y.) Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Sosyo-Ekonomik Analizi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İİBF Dergisi*. [http://iibfdergisi.ksu.edu.tr/Imagesimages/files/12\(1\).PDF](http://iibfdergisi.ksu.edu.tr/Imagesimages/files/12(1).PDF) (15 Mart 2017)

Karacakaya, R. (2004). Belgelerle Türk-Fransız-Ermeni İlişkilerine Genel Bir Bakış (1878-1914). *Osmanlı Araştırmaları*. 24. İstanbul: 181-212.

Karagül, S. (2003). Avrupa Birliği ve Ermeni Sorunu. *Ermeni Araştırmaları*. 2.8. <http://www.eraren.org/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=144> (18 Şubat 2017).

_____. (2006). Ermenistan'ın Bağımsızlık Sonrası Avrupa ile İlişkileri. *Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu*. 1.2, 128-148.

Kasım, K. (2002). Türk-Ermeni Barışma Komisyonu: Kaçırılan Fırsat. *Ermeni Araştırmaları*.
4. <http://www.eraren.org/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=277> (27 Şubat 2017).

_____. (2014). Avrupa Birliği ve Ermeni Sorunu: Türkiye'nin Üyelik Süreci Bakımından Değerlendirme. *Yeni Türkiye*. 64: 1-11.
<http://haypedia.com/makale/Osmanl%C4%B1%20Tarihi/647fbe20-a0ce-4c44-8d1a-8fff7587ef5f.pdf> (4 Ekim 2017).

Kasparian, S. (2007). Langues et Identités des Arméniens de la Diaspora: Etat des Lieux. *Revue Hommes et Migration*. Diaspora Arménienne et Territorialités 1265, 176-189.

Kebabdjian, J.C. (1995). The Birth of a Community. *AGBU Magazine Archive*.
<https://agbu.org/news-item/the-birth-of-a-community-2/> (30 Mart 2017).

Keohane, R.O. ve J.S. Nye. (1977). *Power and Interdependence: World Politics in Transition*. Boston: Little, Brown & Company.

Kirakosyan, H. (2007). La Migration Arménienne vers Paris et Sa Région dans la Période 1988-2004. *Revue Hommes et Migration*. Diaspora Arménienne et Territorialités 1265, 152-166.

Kissinger, H.A. (7 Nisan 2008). The Three Revolutions. *Washington Post*.
<http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2008/04/06/AR2008040601660.html> (15 Nisan 2016).

Koçuş, S. (1967). *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*. Ankara: Altınok Matbaası.

Kodaman, T. (2014). Rusya-İngiltere ve Ermeni Meselesi. *Yeni Türkiye*. 60: 1-8.
<http://haypedia.com/makale/Osmanl%C4%B1%2520Tarihi/28908d0c-6a63-428b-952c-f72e5d23574e.pdf> (4 Ekim 2017).

Köngeter, S. (2010). Transnationalism. *Social Work & Society*. 8.1, 177-181.

Krasner, S. D. (1995). Power Politics, Institutions and Transnational Relations. T. Risse-Kappen (Ed.). *Bringing Transnational Relations Back In: Non-State Actors*,

Domestic Structures and International Institutions içinde. United Kingdom: Cambridge University Press, 1995, 257-279.

Kuyumjian, A. (2011). The Armenian Genocide: International Legal And Political Avenues For Turkey's Responsibility. *Revue de Droit de l'Université de Sherbrooke*. 41.2, 247-305.

Laçiner, S. (2001). İngiltere'deki Ermeni Diasporası ve Ermeni Meselesi. *Ermeni Araştırmaları*. 3. www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=Print&DergiIcerikNo=254&Yer=DergiIcerik (18 Ocak 2017).

_____. (2013). *Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası*. Ankara: USAK.

Laçiner, S. ve Turgut, A. (2014). Ermeni Diasporası ve Lobi Faaliyetlerinin Etkinliğine Yeni Bir Bakış. *Yeni Türkiye*. 60: 1-28. <http://haypedia.com/makale/Osmanl%25C4%25B1%2520Tarihi/c7b78f48-82e1-4b99-b3db-8379042d39c0.pdf> (4 Ekim 2017).

Loi n° 90-615 du 13 juillet 1990 tendant à réprimer tout acte raciste, antisémite ou xénophobe. (13 Temmuz 1990). Légifrance. <https://www.legifrance.gouv.fr/WAspad/UnTexteDeJorf?numjo=JUSX9010223L> (27 Şubat 2017).

Loi n° 2001-70 du 29 Janvier 2001 Relative à la Reconnaissance du Génocide Arménien de 1915. (29 Ocak 2001). Légifrance. <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000403928&categorieLien=id> (27 Şubat 2017).

Lütem, Ö. E. (2009). The Armenian Question Today. Ö. E. Lütem (Ed.). *The Armenian Question: Basic Knowledge and Documentation* içinde. Ankara: Terazi Yayıncılık, 2009, 77-120.

- Lütem, Ö. E. (2009a). Potential Developments on the Armenian Question . Ö. E. Lütem (Ed.), *The Armenian Question: Basic Knowledge and Documentation* içinde. Ankara: Terazi Yayıncılık, 2009, 121-127.
- Makaryan, G. ve Galstyan, M. (2013). *Costs and Benefits of Labour Mobility between the EU and the Eastern Partnership Partner Countries, Country report: Armenia*. European Commission. 2011. 270-312.
- Maleville, G. (1988). *La Tragédie Armenienne de 1915*. Paris: Editions Fernand Lanore.
- Manaseryan, T. (2004). Diaspora: The Comparative Advantage For Armenia. *Armenian International Policy Research*. 4.14.
- Mayissian, H. (2013). Mayissian: Armenia's 'silent' national security threat. *Armenian Weekly*. <http://www.armenianweekly.com/2013/01/03/mayissian-armenias-silent-national-security-threat> (20 Ekim 2017).
- Mazıcı, N. (2007). *Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni (1878-1920)*. İstanbul: Pozitif Yayınları.
- _____ (23 Ocak 2012). Ermeni 'soykırımı' yasa tasarısı ve Fransız dış politikası. *Radikal*.
- McCarthy, J. (2014). *Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarının EtnikKıyımı (1821-1922)*. F. Sarıkaya (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- McLuhan, M., Q. Fiore ve J. Agel. (1968). *War and Peace in the Global Village*. New York: Bantam Books.
- Moravcsik A. ve Schimmelfenning F. (2009). Liberal Intergovernmentalism. A. Wiener ve T. Diez (Ed.). *European Integration Theory* içinde. Oxford: Oxford University Press, 2009, 67-87.
- Morrell, G. (2008). Globalisation, Transnationalism and Diaspora. *Information Centre about Asylum and Refugees (ICAR)*. <http://icar.livingrefugeearchive.org/2009.06.16%20JG%20transnationalism%20FINAL%20FOR%20WEB.pdf> (15 Ocak 2016).

Mouradian, Z. (t.y.) Les Arméniens en Roumanie. *Association Culturelle Arménienne de Marne-la-Vallée (ACAM)*. <http://www.acam-france.org/contacts/diaspora-monde/roumanie.htm> (6 Mart 2017).

My Armenia. imhayastan.am (15 Mart 2017).

Nouvelles d'Arménie. <http://www.armenews.com/> (6 Mart 2017).

Österreichische Akademie der Wissenschaften. www.oeaw.ac.at (6 Mart 2017).

Özdal, B. (2014). Avrupa Birliği, Türkiye-Ermenistan İlişkilerini Nasıl Okuyor? İlerleme Raporları İtibarıyla Genel Bir Analiz. *Yeni Türkiye*. 60: 1-10. <http://haypedia.com/makale/Osmanl%C4%B1%20Tarihi/c747b78c-b9cb-431e-b94f-f3b48ad4a469.pdf> (4 Ekim 2017).

Özdemir, H. (2004). Diaspora Ararat'ı Ararken: Ermeni Kimliği ve Soykırım İddiaları. *Ermeni Araştırmaları*. 14-15: 75-97. <http://www.eraren.org/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=27> (12 Aralık 2016).

Özocak, Ö. (2015). *Diaspora Kavramı ve Ermeni Diasporası*. Erciyes Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi. Rapor No 2. Kayseri.

Palabıyık, M. S. (t.y.). Diaspora ve Ermenistan İlişkileri. *Marmara Üniversitesi Türkler ve Ermeniler, Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri*. <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/diaspora-ve-ermenistan-iliskileri/> (12 Aralık 2016).

_____. (2015). *1915 Olayları'nı Anlamak: Türkler ve Ermeniler*. 1. Basım. Ankara: BETA Basım-Yayım.

Pilibossian, A. (2001). La Communauté Arménienne. *Association Culturelle Arménienne de Marne-la-Vallée (ACAM)*. <http://www.acam-france.org/contacts/diaspora-monde/bulgarie.htm> (6 Mart 2017).

Poghosyan, V. (2015). En guise de Préface. R. Pinon (Ed.). *La Suppression Des Arméniens: Methode Allemande-Travail Turc* içinde. Editions de l'Université d'Etat d'Erevan, 5-10.

- Policy Forum Armenia. (2010). *Armenia-Diaspora Relations: 20 Years since Independence*.
<https://www.policyforumarmenia.org/sites/default/files/documents/files/PFA%20Diaspora%20Report.pdf> (11 Nisan 2017).
- Repair Plateforme Arméno-Turque. www.repairfuture.net/index.php/fr/ (4 Ekim 2017).
- Risse-Kappen, T. (1995). *Bringing Transnational Relations Back In: Non-State Actors, Domestic Structures and International Institutions*. United Kingdom: Cambridge University Press.
- Ritter, L. (2014). L'Identité Arménienne en Diaspora: Entre Modernité et Préservation. *Repair Plateforme Arméno-Turque*. <http://repairfuture.net/index.php/fr/l-identite-point-de-vue-de-la-diaspora-armenienne/l-identite-armenienne-en-diaspora-entre-modernite-et-preservation> (12 Aralık 2016).
- Rosenau, J.N. (1980). *The Study of Global Interdependence: Essays on the Transnationalisation of World Affairs*. London: Frances Pinter.
- Safran, W. (1991). Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*. University of Toronto Press. 83-99.
<http://europeofdiasporas.eu/sites/default/files/posts/files/3.%20Safran%20Diasporas%20in%20Modern%20Society.pdf> (5 Nisan 2016).
- Sahilyol, K. (2012). Fransa'daki Ermeni Lobisi ve Söзде Ermeni Soykırımını İnkâr Yasası İle İlgili Gelişmeler. *İKV Değerlendirme Notu*. 55.
- Sarı, Ö. ve Avcıoğlu, G.Ş. (2012). Ermeni Ulusal Kimliğinde Ermeni Diasporası ve Geçmişin Kurgulanması. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 17, 207-218.
- Schiller, N.G. ve P. Levitt (2006). Haven't We Heard This Somewhere Before? A Substantive View of Transnational Migration Studies by Way of a Reply to Waldinger and Fitzgerald. *The Center of Migration and Development*. Princeton University.
https://www.researchgate.net/publication/24116887_Haven%27t_We_Heard_This_Somewhere_Before_A_Substantive_View_of_Transnational_Migration_Studies_by_Way_of_a_Reply_to_Waldinger_and_Fitzgerald (11 Nisan 2017).

- Selian, S. (t.y.). Eglises arméniennes de Roumanie et Diaporama. Extrait de "Travaux du deuxième congrès mondial scientifique arménien" (1993). *Association Culturelle Arménienne de Marne-la-Vallée (ACAM) Roumanie*. <http://www.acam-france.org/contacts/diaspora-monde/roumanie.htm> (6 Mart 2017).
- Selvi, H. (2003). *Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü.
- Selvi, H. (2006). *Geçmişten Günümüze Ermeni Sorunu ve Avrupa*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Yayınları.
- Sertçelik, S. (2015). *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu: 1915-1923 Sömürge Savaşı*. 2.Baskı. Ankara: SRT Yayınları.
- Shahidov, A. (2014). National Minorities in South Caucasus. *Azerbaijan Institute for Democracy and Human Rights (AIDHR)*. <http://www.osce.org/odhr/124832?download=true> (4 Ekim 2017).
- Shain, Y. ve A. Barth (2003). Diasporas and International Relations Theory. *International Organization*. 57.3: 449-479. <http://www.fas.nus.edu.sg/migration/newsevents/docs/Diasporas%20and%20IR%20Theory.pdf> (3 Nisan 2016).
- Sheffer, G. (2010). Integration Impacts on Diaspora-Homeland Relations. *Max Planck Institute for the Study of Religious and Ethnic Diversity*. Working Paper 10.8. http://www.mmg.mpg.de/fileadmin/user_upload/documents/wp/WP_10-08_Sheffer_Integration-Impacts.pdf (5 Nisan 2016).
- Sinatti, G. (Ed.). (2010). Diasporas as Partners in Conflict Resolution and Peacebuilding. EUR-ISS-GGSJ. *African Diaspora Policy Centre*. <http://hdl.handle.net/1765/40438> (4 Ekim 2017).
- Strobel, W.P. (1996). The CNN Effect. *American Journalism Review*. <http://ajrarchive.org/Article.asp?id=3572> (14 Mart 2016).

- Sullivan, M. P. (1989). Transnationalism, Power Politics and the Realities of the Present System. M. Williams (Ed.). *International Relations in the Twentieth Century: A Reader* içinde. London: Macmillan Press, 1989, 255-274.
- Şahin, Y., Ceran, A. ve Servantie, D. (2015). AB'nin ve Üye Devletlerin 1915 Olaylarına İlişkin Tutumu. *İktisadi Kalkınma Vakfı Değerlendirme Notu*. 131.
- Tacar, P. (2005). Avrupa Parlamentosunun 1987 Yılında Aldığı 'Ermeni Sorununa Siyasal Çözüm' Başlıklı Kararın Öyküsü. *Ermeni Araştırmaları*. 18. www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=Print&DergiIcerikNo=4&Yer=DergiIcerik (28 Şubat 2017).
- TASAM. (2006). *Ermeni Diasporası Ve Türkiye'nin Uluslararası ilişkilerine Etkisi*. http://www.tasam.org/trTR/Icerik/239/ermeni_Diasporasi_ve_turkiyenin_uluslararası_iliskilerine_etkisi (19 Ocak 2017).
- Tölölyan, K. (2001). Elites and Institutions in the Armenian Transnation. *Transnational Migration: Comparative Perspectives* konferansı (30 Haziran-1 Temmuz 2001). New Jersey: Princeton Üniversitesi. <http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%2520papers/WPTC-01-21%2520Toloyan.doc.pdf&ved=0ahUKEwixsev6r5vXAhWsFJoKHVVTDIMQFgglMAA&usq=AOvVaw0HF5nAF3vEk9an6HEWFe2S> (30 Ekim 2017).
- Tölölyan, K. (2012). Diaspora Studies: Past, Present and Promise. *International Migration Institute / University of Oxford / Diasporas Programme*. Working Papers Series 5. <http://www.imi.ox.ac.uk/pdfs/wp/wp-55-12.pdf> (3 Nisan 2016).
- Tölölyan, K. ve Papazian, T. (2014). Armenian Diaspora and Armenia: Issues of Identity and Mobilization. *Etudes Arméniennes Contemporaines*. <http://eac.revues.org/565> (16 Mayıs 2016).
- Türkiye Cumhuriyeti Avrupa Birliği Bakanlığı. (2006). *Avrupa Parlamentosu - Türkiye Raporu Derleme*. <http://www.ab.gov.tr/39667.html> (27 Şubat 2017).
- _____. *İlerleme Raporları*. <http://www.ab.gov.tr/46224.html> (11 Nisan 2017).

- Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Resmi Sitesi. *Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Sayın Recep Tayyip Erdoğan'ın 1915 Olaylarına İlişkin Mesajı*. 23 Nisan 2014. http://www.basbakanlik.gov.tr/Forms/_Article/pg_Article.aspx?Id=974ccd3b-fb77-499a-ab6a-7c5d2a1e79c9 (27 Şubat 2017).
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. (t.y.) Les Evenements de 1915 et la Controverse Turco-Armenienne sur l'histoire. *Avrasya Çalışmaları Merkezi (AVİM)*. <http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/les-evenements-de-1915-et-la-controverse-turco-armenienne-sur-l-histoire.pdf> (15 Mart 2017).
- Tüysüzöğlü, G. (2013). Güney Kafkasya'da Bölgesel İşbirliği Gerçekliğinden Soyutlanan Ülke: Ermenistan. *Ermeni Araştırmaları*. 44, 233-274.
- Uluslararası Politika Akademisi. (2013). *Ermenistan, Rusya ve AB Üçgeni*. <http://politikaakademisi.org/ermenistan-rusya-ve-ab-ucgeni/> (30 Mayıs 2015).
- Ulusoy, E. (2015). Diasporayı Yeniden Düşünmek: Diaspora Teorisi ve Modern Diasporanın Temel Parametreleri. *Göç Dergisi*. 2.2, 208-228.
- Uras, E. (1987). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. 2. Basım. İstanbul: Belge Yayınları.
- Vertovec, S. (1999). Conceiving and Researching Transnationalism. *Ethnic and Racial Studies*. 22.2: 1-25. <http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/conceiving.PDF> (15 Ocak 2016).
- _____. (1999a). Three Meanings of 'Diaspora', Exemplified Among South Asian Religions. *Diaspora*: 7.2. <http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/diaspora.pdf> (5 Nisan 2016).
- Vilmer, J.B.J. (2011). Existe-t-il un "effet CNN"? L'intervention militaire et les médias. *Institut National de l'Audiovisuel*. <http://www.inaglobal.fr/idees/article/existe-t-il-un-effet-cnn-lintervention-militaire-et-les-medias> (14 Mart 2016).
- Volkan, V.D. (1998). Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas. *Opening Address XIII International Congress*. International Association of Group

Psychotherapy. www.vamikvolkan.com/Transgenerational-Transmissions-and-Chosen-Traumata.php (15 Aralık 2016).

Wakizaka, K. (2015). Ermenistan'ın Ulus Devlet İnşası ve Meşruiyetinde Ermeni Meselesi ve Karabağ Sorununun Rolü. *Devlet Dergisi*. http://www.devletdergisi.com.tr/makaleler/yazi/85/ERMENISTANIN_ULUS_DEVLET_INSASI_VE_MESRUIYETINDE_ERMENI_MESELESİ_VE_KARABAG_SORUNUNUN_ROLU.html (12 Aralık 2016).

_____ (2015a). Ermeniler Arasındaki Kimlik Krizi: Ermeni Askerinin Azerbaycan'a Geçmesi ve 24 Nisan. *Devlet Dergisi*. http://www.devletdergisi.com.tr/makaleler/yazi/109/ERMENILER_ARASINDAKI_KIMLIK_KRIZI_ERMENI_ASKERININ_AZERBAYCANA_GECMESI_VE_24_NISAN.html (12 Aralık 2016).

Williams, H., M. Wright ve T. Evans. (2007). *Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Teorisi Üzerine Bir Derleme*. Ankara: Siyasal Yayınevi.

Yaldız, F. (2013). Diaspora Kavramı: Tarihçe, Gelişme ve Tartışmalar. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 18, 289-318.

Yegavian, T. (2014). L'Identité Arménienne en France, Otage du Tout-Mémoriel. *Repair Plateforme Arméno-Turque*. <http://repairfuture.net/index.php/fr/l-identite-point-de-vue-de-la-diaspora-armenienne/l-identite-armenienne-en-france-otage-du-tout-memoriel> (12 Aralık 2016).

Yılmaz, Ö. (12 Aralık 2008). Dışişleri: Azınlık sayısı 89 bin. *Milliyet*. <http://www.milliyet.com.tr/disisleri-azinlik-sayisi-font-color--red----bin--font--siyaset-1027207/> (6 Mart 2017).

Zenian, D. (1995). The Armenian Of Belgium: An Uninterrupted Presence Since The 4th Century. *AGBU Magazine Archive*. <http://agbu.org/news-item/the-armenian-of-belgium-an-uninterrupted-presence-since-the-4th-century/> (4 Ekim 2017).

_____. (2003). England: Home To Generations Of Armenians. *AGBU Magazine Archive*. <http://agbu.org/news-item/england-home-to-generations-of-armenians/> (4 Ekim 2017).

Zentralrat der Armenier in Deutschland. <http://www.zentralrat.org/> (6 Mart 2017).

Gazeteler / Görsel Yayınlar

7sur7. (24 Nisan 2015). Manifestation à Bruxelles pour la reconnaissance du génocide arménien. <http://www.7sur7.be/7s7/fr/3007/Bruxelles/article/detail/2298478/2015/04/24/Manifestation-a-Bruxelles-pour-la-reconnaissance-du-genocide-armenien.dhtml> (27 Şubat 2017).

Armenia News. (10 Şubat 2012). Come Home and My Armenia projects discussed in Armenian regional administration. <https://news.am/eng/news/92826.html> (15 Mart 2017).

_____. (23 Nisan 2014). Lithuania Defense Minister visits Armenian Genocide Memorial. <https://news.am/eng/news/205872.html> (15 Mart 2017).

_____. (24 Ekim 2013). Latvian parliamentary delegation visits Armenian Genocide Memorial. <https://news.am/eng/news/177547.html> (15 Mart 2017).

_____. (26 Mart 2015). Armenian Genocide recognition campaign starts with Estonia. <https://news.am/eng/news/258957.html> (15 Mart 2017).

Armenian Service of Radio Free Europe / Radio Liberty. (27 Haziran 2008). Sarkisian Defends Use Of Force Against Opposition. <http://www.azatutyun.am/a/1596039.html> (15 Mart 2017).

Armenian Weekly. (19 Mart 2015). ‘One Nation, One Culture’ Event Held in NJ for Centennial. <http://armenianweekly.com/2015/03/19/one-nation-one-culture-nj/> (15 Mart 2017).

- _____. (2 Nisan 2015). Cyprus Criminalizes Denial of Armenian Genocide. www.armenianweekly.com/2015/04/02/cyprus-denial/ (27 Şubat 2017).
- Armenpress*. (1 Eylül 2009). Armenian Prime Minister Meets The Participants Of “Come Home” Project in The Garni Temple. https://armenpress.am/eng/news/582090/armenian-prime-minister-meets-the-participants-of-%E2%80%9Ccome-home%E2%80%9D-project-in-----_.html (15 Mart 2017).
- _____. (13 Kasım 2007). Lithuanian Defense Minister visits Genocide Museum. <https://armenpress.am/eng/news/520002/lithuanian-defense-minister-visits-genocide-museum.html> (15 Mart 2017).
- _____. (25 Nisan 2013). Victims of Armenian Genocide commemorated in Lithuania. <https://armenpress.am/eng/news/716659/victims-of-armenian-genocide-commemorated-in-lithuania.html> (15 Mart 2017).
- _____. (20 Mayıs 2013). Estonian Minister of Justice pays official visit to Armenia. <https://armenpress.am/eng/news/719430/pashtonakan-aycov-hayastanum-e-gtnvum-estoniayi-ardaradatutyan.html> (15 Mart 2017).
- _____. (11 Nisan 2016). Latvian MP pays tribute to Armenian Genocide victims. <https://armenpress.am/eng/news/843000/latvian-mp-pays-tribute-to-armenian-genocide-victims.html> (15 Mart 2017).
- Asbarez*. (25 Şubat 2002). ANC of Europe Opens Headquarters in Brussels. <http://asbarez.com/46445/anc-of-europe-opens-headquarters-in-brussels/> (20 Ekim 2017).
- _____. (16 Ağustos 2004). Opening of “One Nation One Culture” Pan Armenian Cultural Festival. <http://asbarez.com/50597/opening-of-one-nation-one-culture-pan-armenian-cultural-festival/> (15 Mart 2017).
- _____. (20 Kasım 2015). ‘My Armenia’ Project to Support Cultural Heritage Tourism. <http://asbarez.com/142055/my-armenia-project-to-support-cultural-heritage-tourism/> (15 Mart 2017).

BBC News. (2 Mart 2008). Eight killed in Armenia protests. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7273497.stm> (15 Mart 2017).

_____. (14 Nisan 2016). Czech Republic to be known as 'Czechia'. <http://www.bbc.com/news/world-europe-36048186> (27 Şubat 2017).

_____. (24 Haziran 2016). Pope speaks of Armenian 'genocide' in Yerevan visit. <http://www.bbc.com/news/world-europe36624479> (27 Şubat 2017).

Benbassa, E. (25 Mart 2012). La tragédie arménienne instrumentalisée par les politiques. *Huffington Post*. http://www.huffingtonpost.fr/esther-benbassa/tragedie-armenienne-genocide-turquie_b_1230160.html (27 Şubat 2017).

_____. (29 Nisan 2005). Génocide arménien, les raisons d'un déni. *Libération*. http://www.liberation.fr/tribune/2005/04/29/genocide-armenien-les-raisons-d-un-deni_518174 (27 Şubat 2017).

Central Asia Caucasus Institute (CACI) Analyst -News Digest. (23 Eylül 2003). Armenia-Diaspora Business Conference Opens. <http://www.cacianalyst.org/publications/news-digest/item/8434-news-digest-caci-analyst-2003-9-23-art-8434.html> (15 Mart 2017).

CNN Türk. (22 Şubat 2018). Hollanda Parlamentosu'ndan 1915 Kararı. <http://www.cnnturk.com/amp/son-dakika-hollanda-hukümetinden-1915-olaylarıyla-İlgili-aciklama> (9 Mart 2018).

Collin, M. (22 Şubat 2008). Thousands occupy Armenia square. *BBC News*. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7259553.stm> (15 Mart 2017).

Commémoration du Génocide des Arméniens 1915-2005. (Nisan 2005). <http://www.armenian.ch/agenda/Pages/F/a19152005.html> (27 Şubat 2017).

Egalité et Réconciliation. (24 Mayıs 2016). La loi Gayssot est-elle conforme aux principes de liberté et d'égalité?. <http://www.egaliteetreconciliation.fr/La-loi-Gayssot-est-elle-conforme-aux-principes-de-liberte-et-d-egalite-39542.html> (27 Şubat 2017).

- Embury-Dennis, T. (22 Eylül 2016). Czechia: English speakers told to use new name for Czech Republic. *The Independent*. <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/czechia-czech-republic-new-name-english-speakers-a7323596.html> (27 Şubat 2017).
- Eritasard*. (25 Haziran 2010). Come home where they are waiting for you. <http://www.eritasard.am/news/en/1024> (15 Mart 2017).
- Ermeni Haber Ajansı*. (21 Nisan 2015). Avusturya Parlamentosu Ermeni Soykırımı'nı tanıdı. www.ermenihaber.am/tr/news/2015/04/21/Avusturya-Ermeni-Soykırımı'nı-tanıdı/56008 (27 Şubat 2017).
- ERR News*. (24 Nisan 2015). No official Estonian position on Armenia massacre, says Raidma. <http://news.err.ee/115720/no-official-estonian-position-on-armenia-massacre-says-raidma> (15 Mart 2017).
- Express*. (26 Aralık 2011). Génocide arménien: Aznavour écrit à Sarkozy. http://www.lexpress.fr/actualite/politique/genocide-armenien-aznavour-ecrit-a-sarkozy_1065572.html (27 Şubat 2017).
- _____. (8 Ocak 2016). Négationnisme: la loi Gayssot jugé conforme à la Constitution. http://www.lexpress.fr/actualite/societe/negationnisme-la-loi-gayssot-juge-conforme-a-la-constitution_1751699.html (27 Şubat 2017).
- Fisk, R. (27 Ağustos 2007). The Forgotten Holocaust. *The Independent*. <http://www.independent.co.uk/voices/commentators/fisk/robert-fisk-the-forgotten-holocaust-463306.html> (30 Ekim2017)
- Gagrule.net*. (14 Mart 2015). Estonia opened the exhibition on the genocide of Armenians in the international press. <http://www.gagrule.net/estonia-opened-the-exhibition-on-the-genocide-of-armenians-in-the-international-press/> (15 Mart 2017).
- Habertürk*. (9 Haziran 2016). Avrupa Parlamentosu Başkanı Schulz'dan Erdoğan'a mektup. <http://www.haberturk.com/dunya/haber/1251393-avrupa-parlamentosu-baskanindan-erdogana-mektup> (27 Şubat 2017).

HRW. (25 Şubat 2009). Democracy on Rocky Ground, Armenia's Disputed 2008 Presidential Election, Post-Election Violence, and the One-Sided Pursuit of Accountability. <https://www.hrw.org/report/2009/02/25/democracy-rocky-ground/armenias-disputed-2008-presidential-election-post-election> (15 Mart 2017).

Hürriyet. (24 Nisan 2015). Almanya Cumhurbaşkanı Gauck'tan şoke eden 'soykırım' açıklaması. <http://www.hurriyet.com.tr/almanya-cumurbaskani-gauckt-an-soke-eden-soykirim-aciklamasi-28821431> (27 Şubat 2017).

Hürriyet Daily News. (31 Mart 1998). Belgium recognizes alleged Armenian genocide. <http://web.hurriyetdailynews.com/belgium-recognizes-alleged-armenian-genocide.aspx?pageID=438&n=belgium-recognizes-alleged-armenian-genocide-1998-03-31> (27 Şubat 2017).

La Croix. (28 Ocak 2015). François Hollande rencontre les Arméniens de France. <http://www.lacroix.com/Actualite/Monde/Francois-Hollande-rencontre-les-Armeniens-de-France-2015-01-28-1273897> (27 Şubat 2017).

_____. (24 Haziran 2016). En Arménie, le pape évoque le « génocide » et la « réconciliation entre nations ». <http://www.la-croix.com/Religion/Pape/En-Armenie-pape-evoque-genocide-reconciliation-entre-nations-2016-06-24-1200771317> (27 Şubat 2017).

_____. (26 Haziran 2016). Europe, génocide... les propos du pape à la presse. <http://www.la-croix.com/Religion/Pape/Europe-genocide-les-propos-du-pape-a-la-presse-2016-06-26-1200771681> (27 Şubat 2017).

Le Figaro. (15 Ekim 2007). Jacques Chirac en Arménie pour 'un voyage de mémoire'. <http://www.lefigaro.fr/international/2006/10/02/0100320061002ARTFIG90120jacques-chirac-en-armenie-pour-un-voyage-de-memoire.php> (27 Şubat 2017).

_____. (12 Aralık 2007). UE: manifestation d'Arméniens. <http://www.lefigaro.fr/flash-actu/2007/12/14/0101120071214FILWWW00388-ue-manifestation-d-armeniens.php> (27 Şubat 2017).

Le Monde. (6 Ekim 2011). Génocide arménien: Sarkozy appelle la Turquie à "revisiter son histoire". http://www.lemonde.fr/politique/article/2011/10/06/genocide-armenien-sarkozy-appelle-la-turquie-a-revisiter-son-histoire_1583611_823448.html (27 Şubat 2017).

_____. (15 Mart 2012). Vaste manifestation de l'opposition en Arménie. http://www.lemonde.fr/europe/article/2011/03/01/vaste-manifestation-de-l-opposition-en-armenie_1486977_3214.html (15 Mart 2017).

_____. (24 Nisan 2015). Génocide des Arméniens: “Nous n’oublions jamais” dit François Hollande. http://www.lemonde.fr/politique/article/2015/04/24/nousnoublieronsjamaisditfrancoishollandeauxarmeniens_4622035_823448.html (27 Şubat 2017).

Libération. (24 Nisan 2015). Hollande appelle la Turquie à reconnaître le génocide arménien. http://www.liberation.fr/planete/2015/04/24/armeniehollandeattenddautresmotsdelaturquie_1263786 (27 Şubat 2017).

_____. (24 Nisan 2015). Hollande appelle ‘au partage du destin’ des Arméniens. http://www.liberation.fr/planete/2015/04/24/hollandeappelleaupartagedudestindesarmeniens_1264914 (27 Şubat 2017).

Lyon lère. (22 Nisan 2015). Manifestation des Arméniens devant le Consulat de Turquie à Lyon jeudi. http://www.lyonpremiere.com/Manifestation-des-Armeniens-devant-le-Consulat-de-Turquie-a-Lyon-jeudi_a8935.html (27 Şubat 2017).

Maisonnette, T. (24 Nisan 2015). Manifestations pour la commémoration du centenaire du génocide arménien à Marseille. *France Bleu Provence*. <https://www.francebleu.fr/infos/societe/manifestations-pour-la-commemoration-du-centenaire-du-genocide-armenien-marseille-1429853719> (27 Şubat 2017).

Ministry of Diaspora of the Republic of Armenia –News. (12 Nisan 2010). The “One Nation, One Culture” festival must give Armenians what it can as a mother gives her child what she can. <http://www.mindiaspora.am/en/News/730> (15 Mart 2017).

Mouradian, A. M. (1 Nisan 2006). Débat belge sur une pénalisation de la négation du génocide rwandais. *RFI*. http://www1.rfi.fr/actufr/articles/076/article_42835.asp (27 Şubat 2017).

New York Times. (5 Mart 2008). Armenia: Opposition Arrests After Unrest. <http://www.nytimes.com/2008/03/05/world/europe/05briefs-opposition.html?ref=world> (15 Mart 2017).

News.az. (14 Kasım 2012). Latvian FM to visit Armenia. <http://news.az/articles/armenia/71888> (15 Mart 2017).

Nouvel Observateur. (24 Nisan 2005). Rassemblements à Paris et à Marseille. *Observateur*. <http://tempsreel.nouvelobs.com/monde/20050424.OBS4967/rassemblements-a-paris-et-a-marseille.html> (27 Şubat 2017).

Nouvelles d'Arménie. (9 Mart 2005). La FRA rencontre François Hollande. http://www.armenews.com/article.php3?id_article=16539 (27 Şubat 2017).

_____. (6 Nisan 2005). Collectif VAN: Liste des évènements du 24 avril 2005. http://www.armenews.com/affiche_message.php3?ident=14456723550&id=72355&groupe=14456&famille=0&lapage=1299&idforum=f_asp (27 Şubat 2017).

_____. (30 Eylül 2005). La jeunesse militante arménienne prend acte de la résolution du Parlement européen. http://www.armenews.com/article.php3?id_article=19117 (27 Şubat 2017).

_____. (1 Ekim 2005). La FRA Nor Seround appelle les organisations de défense des Droits de l'Homme à se mobiliser lors de la manifestation du 3 octobre prochain à Luxembourg. http://www.armenews.com/article.php3?id_article=19144 (27 Şubat 2017).

NTV. (3 Temmuz 2016). Çek Cumhuriyeti'nin ismi resmen değişti. http://www.ntv.com.tr/dunya/cek-cumhuriyetinin-ismi-resmen-degisti,c1UuSf9dHUqpgpWsML_aJA (27 Şubat 2017).

_____. (1 Mart 2018). Ermenistan Türkiye ile protokolleri iptal etti. <http://www.ntv.com.tr/amp/dunya/ermenistan-turkiye-ile-protokolleri-iptal-etti,VMvzdzwCM0O37hqz96Ws7g> (9 Mart 2018).

Özkan, Y. (22 Şubat 2018). Hollanda Parlamentosu 1915 Olaylarını ‘soykırım’ olarak tanıyan tasarımı kabul etti. *BBC Türkçe*. <http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-43161556> (9 Mart 2018).

PanARMENIAN. (16 Ocak 2003). First All-Armenian Economic Forum To Be Held in Armenia September 2003. <http://www.panarmenian.net/eng/politics/news/1684/> (15 Mart 2017).

_____. (22 Eylül 2003). Armenia-Diaspora First Economic Forum Opened in Yerevan. <http://www.panarmenian.net/eng/news/9286/> (15 Mart 2017).

_____. (9 Aralık 2009). Latvian President Valdis Zatlers to pay official visit to Armenia. <http://www.panarmenian.net/eng/news/40319/> (15 Mart 2017).

_____. (5 Mayıs 2011). Lithuanian President visits Armenian Genocide Memorial. <http://www.panarmenian.net/eng/news/69165/> (15 Mart 2017).

_____. (18 Mayıs 2011). EP President commemorates Armenian Genocide. <http://www.panarmenian.net/eng/politics/news/70236/> (27 Şubat 2017).

_____. (20 Ekim 2011). Pat Cox: civil society can help solve conflict by promoting values of peaceful coexistence. <http://www.panarmenian.net/eng/news/81465/> (27 Şubat 2017).

_____. (18 Eylül 2012). Martin Schulz: Genocide recognition precondition to Turkey EU bid. <http://www.panarmenian.net/eng/news/123559/> (27 Şubat 2017).

Panorama Armenian News. (13 Mart 2015). Edward Sharmazanov attends Armenian Genocide Centennial concert in Estonia. <http://www.panorama.am/en/news/2015/03/13/estonia-concert/94271> (15 Mart 2017).

Radio Free Europe/Radio Liberty. (16 Aralık 2005). Lithuanian Parliament Recognizes Armenian Genocide. <http://www.rferl.org/a/1063936.html> (15 Mart 2017).

Reuters. (2 Nisan 2015). Cyprus criminalizes denial of 1915 Armenian genocide by Turks. <http://www.reuters.com/article/us-cyprus-armenia-turkey-idUSKBN0MT0YS20150402> (27 Şubat 2017).

Salor, A. (21 Mart 2012). Génocide arménien: un enjeu de mémoire opportun pour Sarkozy. *Nouvel Observateur.* <http://tempsreel.nouvelobs.com/politique/election-presidentielle-2012/20120318.OBS4038/genocide-armenien-un-enjeu-de-memoire-opportun-pour-sarkozy.html> (27 Şubat 2017).

Slate. (2 Mart 2012). Sarkozy et la Turquie, le feuilleton du génocide arménien. <http://www.slate.fr/story/50809/armenie-genocide-turquie-sarkozy-hollande> (27 Şubat 2017).

Smithsonian Center for Folklife and Cultural Heritage. (t.y.) My Armenia. <http://www.folklife.si.edu/cultural-sustainability/my-armenia/smithsonian> (15 Mart 2017).

Tait, R. (25 Ekim 2016). 'Nobody calls it Czechia': Czech Republic's new name fails to catch on. *The Guardian.* <https://www.theguardian.com/world/2016/oct/25/nobody-calls-it-czechia-czech-republic-new-fails-catch-on> (27 Şubat 2017).

The Government of the Republic of Armenia Official News. (20 Kasım 2015). “My Armenia: Cultural Tourism in Armenia” Program Kicks Off. <http://www.gov.am/en/news/item/8192/> (15 Mart 2017).

The President of the European Parliament Press Releases. (18 Haziran 2003). Pat COX receives petition on Armenian Genocide. http://www.europarl.europa.eu/former_ep_presidents/president-cox/press/en/cp0071.htm (27 Şubat 2017).

_____. (17 Mayıs 2011). President Buzek on a three day official visit to the South Caucasus (18-21 May 2011). http://www.europarl.europa.eu/former_ep_presidents/president-

buzek/en/press/press_release/2011/2011-May/press_release-2011-May-18.html (27 Şubat 2017).

USA Today. (1 Mart 2008). Armenia declares state of emergency. http://usatoday30.usatoday.com/news/world/2008-03-01-armenia-elections_N.htm (15 Mart 2017).

Vergnaud, V. (24 Nisan 2012). Duel de campagne autour du génocide arménien. *leJDD.fr*. <http://www.lejdd.fr/Election-presidentielle-2012/Actualite/Presidentielle-en-direct-duel-de-campagne-autour-du-genocide-armenien-505581> (27 Şubat 2017).

Washington Post. (1 Mart 2018). Armenia annuls normalization protocols with Turkey. http://www.washingtonpost.com/amhtml/world/europe/armenia-annuls-normalization-protocols-with-turkey/2018/03/01/705defbe-1d72-11e8-98f5-ceecfa8741b6_story.html (9 Mart 2018).